

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1993

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (1993). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

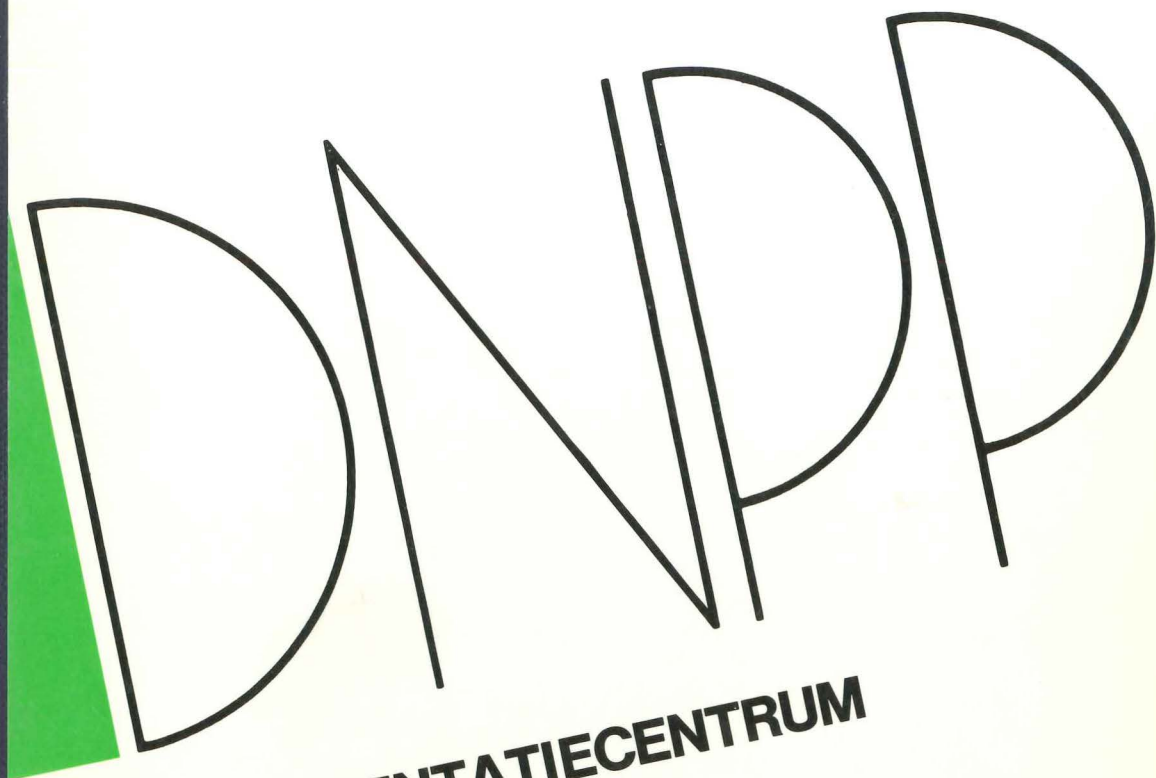
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN**

JAARBOEK 1992

IV
8
(19)

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1992

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
OUDE BOTERINGESTRAAT 52
9712 GL GRONINGEN
TEL.: 050-63 68 30
FAX: 050-63 72 56

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - RU Groningen
ISSN:	0921-0873
redactie:	G. Voerman
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door f 22,50 over te maken op giro
2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek
DNPP 1992'.

VOORWOORD

De Nederlandse politieke partijen staan de laatste tijd aan kritiek bloot. Zij zouden een aantal wezenlijke functies niet meer goed vervullen. Sommige commentatoren spreken over het verval van politieke partijen. Hoewel een deel van die kritiek hout snijdt, is de politieke partij niet op haar retour. Zij is een essentieel onderdeel van het Nederlandse politieke bestel. De besluitvorming in de parlementaire democratie zou ondenkbaar zijn zonder politieke partijen.

Vanwege die centrale plaats zijn documentatie en studie van partijen geboden. Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen vervult hierbij een belangrijke rol. Als het enige universitaire instituut in Nederland legt het zich toe op het verzorgen van de documentatie betreffende de organisatie, opvattingen en werkzaamheden van alle in de Staten-Generaal vertegenwoordigde politieke partijen. De nadruk ligt daarbij op de activiteiten van deze partijen buiten de Eerste en Tweede Kamer, omdat hun parlementaire handelingen reeds elders worden gedocumenteerd.

Daarnaast poogt het DNPP de bestudering van partijen te bevorderen. Dit Jaarboek getuigt daarvan. In een aantal artikelen worden partijen vanuit politologisch en historisch perspectief benaderd. Het Jaarboek wil zo een podium zijn voor wetenschappelijk partijen-onderzoek.

In het jaar 1992 mag de Europese dimensie niet ontbreken. In dit Jaarboek zijn derhalve enkele artikelen opgenomen die de twee grootste Nederlandse partijen plaatsen in een Westeuropese context.

Groningen,
5 maart 1993

G. Voerman
Hoofd DNPP

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1992 DNPP	3
Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman, Kroniek 1992. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1992	13
A.P.M. Lucardie en H.-M.T.D. ten Napel, Van confessioneel naar liberaal-conservatief? De ontwikkelingen van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders in Europa	53
R.A. Koole, De ondergang van de sociaal-democratie? De PvdA in vergelijkend en historisch perspectief	73
G. Voerman, Perstrojka avant-la-lettre. De CPN en de hervormingen van Gorbatsjov	99
M. Zonneveld, 'Hoe komen we in godsnaam van die rooien af'. De rol van het CDA in de kabinetsformatie van 1977	119
V. Mamadouh, N.P. Passchier en H. van der Wusten, 75 jaar algemeen kiesrecht in geografisch perspectief	139
H. van de Velde, Van pressie tot beleid. Het streven naar meer vrouwen in de partijpolitiek in de jaren tachtig	158
A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen	186
J.Th.J. van den Berg, 'Eenvoudigheid en zuinigheid'. Typologie van de negentiende-eeuwse liberale politicus	211
E.H. Kossmann, Kenmerken van het Nederlandse liberalisme	222
K. Deschouwer, De teloorgang van de catch-all partij. Een bespreking	230
Auteurs	241

JAARVERSLAG 1992 DNPP

Inleiding

Het jaar 1992 was voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen een uitermate productief jaar. Zo werd het bibliografische project betreffende het Nederlandse liberalisme na jarenlange arbeid afgerond. Daarnaast werd een belangrijke bijdrage geleverd aan de samenstelling van een tentoonstelling over verkiezingsaffiches. Bij de expositie die werd geopend ter gelegenheid van de ingebruikneming van het nieuwe onderkomen van de Tweede Kamer, verscheen een ruim geïllustreerd boek.

Naast deze bijzondere activiteiten werd vanzelfsprekend veel aandacht besteed aan de reguliere taken van het DNPP. Opnieuw groeiden de bestanden aanzienlijk, mede door enkele grote, incidentele schenkingen. De dienstverlening en het onderhouden van de contacten met het onderwijs- en onderzoeksveld kregen eveneens ruime aandacht.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege t.b.v. het DNPP ingesteld. Op 1 januari 1992 waren de leden de volgende:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Sociologie, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;
- prof.mr. J.J. Vis, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), directeur Dienst Onderwijs, Onderzoek en Planning van de Rijksuniversiteit, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dhr. Chr. Wiersma, directeur Openbare Bibliotheek te Groningen, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecaris, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege vergaderde in het verslagjaar één maal, op 11 mei. Het was voor het eerst dat het Adviescollege in deze samenstelling bijeenkwam, na de afronding van de herpositionering van het DNPP in 1991 waarbij het Centrum formeel een onderdeel van de Universiteitsbibliotheek werd. Van het oude WAC namen de heren Van Boetzelaer en Vis opnieuw zitting. Zij kregen gezelschap van de heren Bosscher, Stokman en Wiersma. De vergadering besloot dhr. Van Boetzelaer tot voorzitter aan te wijzen en dhr. Stokman tot secretaris.

Personeelsformatie

Op 1 januari 1992 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

mevr. B.H. Pier - secretaresse (1,0 fte)

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr. M. Nieboer - documentaliste (0,5 fte)

mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,5 fte)

drs. G. Voerman - Hoofd (1,0 fte)

Ten gevolge van een ongeval was mevr. Nieboer drie maanden afwezig. In november hervatte zij geleidelijk haar werkzaamheden en in december werkte zij bijna weer volledig. In haar afwezigheid werd gedeeltelijk voorzien door de aanstelling van mevr. Noomen tijdelijk met 0,1 fte uit te breiden. Daarnaast werd dhr. J.F. Bos, student aan de Rijkshogeschool Groningen - studierichting Bibliotheek- en Documentaire Informatie (BDI) - en oud-stagiaire van het DNPP, voor 0,2 fte aangesteld. In het verslagjaar verrichtte drs. J. Hippe evenals vorige jaren weer vele diensten voor het DNPP. Ook dhr. H. Wiersema - in 1991 als stagiaire op het DNPP werkzaam in het kader van zijn studie Internationale Organisaties - was als vrijwilliger behulpzaam bij diverse projecten. Met de voltooiing van het 'affiche-project' (zie speciale activiteiten) staakte mr. N. Knol zijn werkzaamheden. Ook in dit verslagjaar deden enkele stagiaires op het DNPP werkervaring op. In februari rondde mevr. F. Benak, studente aan de Rijkshogeschool Groningen - studierichting Bibliotheek- en Documentaire Informatie (BDI) - haar stage af. Mevr. I. Janssens en mevr. K. Zuiderhoek - beiden studierend aan de deeltijdsopleiding BDI - herschreven in het kader van hun stage de instructie voor het Partij Data Systeem. In juni beëindigde dhr. S. van der Kooi, student Geschiedenis, zijn stage op het DNPP. Dhr. R. Pierik, student aan de faculteit Bestuurskunde van de Universiteit Twente, liep in het eerste half jaar stage op het DNPP. In de maanden november en december hield dhr. G. Twickler, student Internationale Organisaties, zich in het kader van zijn stage bezig met het Partij Data Systeem.

Dienstverlening

De dienstverlening die als altijd een groot beslag op de arbeidstijd legt, vindt gewoonlijk op drieërlei wijze plaats: rechtstreeks aan gebruikers die ter plaatse de bestanden raadplegen; als reactie op schriftelijke verzoeken en als reactie op telefonische verzoeken. Vergeleken met voorgaande jaren nam in 1992 het aantal gebruikers dat het DNPP bezocht licht toe tot circa 950. Het aantal gebruikers dat uitsluitend schriftelijk dan wel telefonisch om informatie vroeg steeg dit jaar eveneens, tot ongeveer 1.000. De groep gebruikers bestond vooral uit doctoraalstudenten van verschillende disciplines. Ook HBO-studenten, leden van politieke partijen, journalisten, wetenschappers, leraren en leerlingen van middelbare scholen deden echter een beroep op het Centrum.

Dienstverlening vond ook plaats door middel van ondersteuning van onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'relaties met instellingen en het

onderwijsveld'). Tevens werd medewerking verleend aan een expositie van verkiezingsaffiches (zie ook onder 'speciale activiteiten'). Verder verleende dhr. Voerman het Gemeentearchief Groningen assistentie bij de ordening van het archief van het CPN-district Groningen.

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en de overige collecties wordt verwezen naar de in het najaar van 1991 gepubliceerde, geheel herziene en geactualiseerde *Beschrijving van de collecties van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Een globale aanduiding is hier echter op zijn plaats. In 1992 werden op het DNPP de volgende bestanden bijgehouden en uitgebreid:

1. *systematische bibliografie*, waarin artikelen van en over partijen uit alle partijbladen en opinieweekbladen en voorts uit enkele dagbladen en wetenschappelijke tijdschriften, alsmede boeken en brochures worden verwerkt.
2. *handbibliotheek*, waarin overzichts- en achtergrondwerken van en over politieke partijen. In 1982 werd dit bestand opgezet. De handbibliotheek is beperkt van opzet en omvat geselecteerde werken, die evenals de overige bestanden niet worden uitgeleend, maar wel ter plaatse raadpleegbaar zijn. Eind december 1992 omvatte de handbibliotheek circa 1.550 titels.
3. *brochurecollectie*. Bij dit bestand, dat eveneens in 1982 werd opgezet, wordt naar volledigheid gestreefd. Dat wil zeggen: alle door partijen of verwante organisaties gepubliceerde brochures, nota's en rapporten worden aangeschaft. Eind december 1992 omvatte de brochurecollectie 3.600 titels. Vanzelfsprekend worden alle brochures ontsloten via de systematische bibliografie.
4. *knipselbestand*, waarin op basis van vier dagbladen (*NRC-Handelsblad*, *De Volkskrant*, *Trouw* en *Nieuwsblad van het Noorden*) relevante artikelen per partij chronologisch worden geordend.
5. *collectie dag- week- en partijbladen*. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dagbladen, opinieweekbladen en partijbladen. Zeker bij de laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.
6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen, partijraden en dergelijke.
7. *affiche-collectie*. In 1986 is begonnen de groeiende hoeveelheid affiches systematisch te ordenen, te fotograferen en te ontsluiten. Eind 1992 bezat het DNPP ongeveer 1.100 verschillende affiches van politieke partijen. In het kader van het affiche-project (zie onder 'speciale activiteiten') kreeg het DNPP diverse

schenken van oudere affiches. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrukken ter beschikking worden gesteld.

8. *archivalia*. Het DNPP ontvangt regelmatig archivalia van partijen en particulieren. Per 31 december 1992 had het DNPP de volgende, voor onderzoek beschikbare, collecties in beheer:

- Anti-revolutionaire kiesvereniging Ulrum (ARP; 1888-1981)
- J.G. Bettink (comité-Oud/oprichting VVD; 1947-1948)
- B. de Boer (D66; 1967-1986)
- R.A.P. van den Bree (EVP; 1979-1986)
- H. Dekker (PPR; 1967-1971)
- J.M. Drees (DS'70; 1970-1983)
- W. Drees (DS'70; 1970-1983)
- D66 (partijarchief; ca. 1967-1983)
- DS'70 (partijarchief; 1970-1983)
- H.C. Dresselhuys (Bond van Vrije Liberalen en Vrijheidsbond; ca. 1917-1926)
- EVP (partijarchief, inclusief archiefstukken betreffende de EPV; 1978-1991)
- JOVD (landelijk archief; 1970-1985)
- JOVD-afdeling Groningen (1952-1984)
- Liberale Studenten Vereniging Nederland (1963-1976)
- A.J. Meerburg (D66; 1968-1974)
- D. Ploeger (socialisme, anarchisme, PSP; ca. 1900-1975)
- PSP-afdeling Groningen (1957-1990)
- PSP-gewest Groningen (1973-1981)
- A. Russchen (DS'70; 1970-1983)
- J. Schilthuis (VDB; 1919-1946)
- N.F.I. Schwarz (D66; 1967-1974)
- Joh.H. Springer (VVD; 1952-1985)
- dr. G. Taal (liberalisme; ca. 1900-1956)
- dr. G. Taal (VVD; 1950-1974)
- VDB-afdeling Amsterdam (1945)
- VVD (partijarchief, inclusief archiefstukken inzake LSP en PvdV; ca. 1900-1990)
- VVD-afdeling Delfzijl (1979-1987)
- VVD-afdeling Haren (1967-1987)
- VVD-afdeling Hefshuizen (1978-1987)
- VVD-afdeling Stadskanaal (1979-1984)
- VVD-Kamercentrale Groningen (1964-1991)
- VVD-Ondercentrale Veenkoloniën-Westerwolde (1975-1984)
- H.J.G. Waltmans (PPR; 1972-1983)

In verband met de beperkende voorwaarden die soms aan de raadpleging van een archief zijn gesteld, verdient het aanbeveling van tevoren contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor de raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP en in een enkel geval ook van

de archiefhouder. Hiervoor zijn speciale formulieren beschikbaar.

9. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog enkele bestanden genoemd:

- het Partij Data Bestand (PDS);
- collecties Statuten, Reglementen, Jaarverslagen en Programma's;
- personenbestand;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen).

Om deze bestanden, vooral de systematische bibliografie, ook voor een vroegere periode op specifieke deelterreinen zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan drie van dergelijke projecten gewerkt. Dhr. Wiersema hield zich als vrijwilliger bezig met de bibliografie betreffende *'de PvdA en het buitenlands beleid 1946-1991'*. De bibliografie aangaande het Nederlandse liberalisme werd in oktober gepubliceerd in samenwerking met de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, het aan de VVD gelieerde wetenschappelijke bureau. De voorbereiding van de bibliografie over de PSP raakte eveneens in een eindfase. Naar alle waarschijnlijkheid zal deze medio 1993 worden uitgegeven, in samenwerking met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. In het verslagjaar werden de eerste voorbereidingen getroffen voor een bibliografie van de christen-democratie.

De verwerking van schenkingen van documentatie- en archiefmateriaal is zeer arbeidsintensief. Als aanvulling op de eigen bestanden werd van het IISG opnieuw een grote schenking brochures ontvangen. Van het Nederlands Persmuseum verkreeg het DNPP enkele periodieken. De Bibliotheek van de Tweede Kamer schonk diverse jaargangen van enkele partijbladen. Een deel van de bestanden van het opgeheven documentatiebureau van het voormalige communistische dagblad *De Waarheid* werd naar het DNPP overgebracht. Naar aanleiding van het affiche-project (zie 'speciale activiteiten') werd van het Gemeentearchief Leeuwarden een grote schenking van oude partijaffiches ontvangen.

In het verslagjaar werden ook weer diverse archieven van personen en partijen verkregen. Zo deponeerde D66 op het DNPP een aanvulling op haar partijarchief. Naar verwachting zal het gehele archief in 1993 geordend zijn. Het op het Centrum aanwezige en inmiddels beschreven archief van de EVP werd eveneens aangevuld. In de zomer werden de eerder ontvangen supplementen op het archief van de VVD geordend. Het is de bedoeling dat in de zomer van 1994 een gids zal verschijnen waarin de plaatsingslijsten zijn opgenomen van de voornaamste op het DNPP gedeponeerde archieven.

Automatisering

In 1986 is - na geruime tijd van voorbereiding - een begin gemaakt met de automatisering van de DNPP-bestanden. Titelbeschrijvingen voor de systematische en alfabetische bibliografie worden verwerkt met behulp van de computer. Deze verwerking vindt plaats via het systeem van PICA, het

samenwerkingsverband van de wetenschappelijke bibliotheken. Per 31 december 1992 waren ruim 14.000 titels verwerkt.

In 1987 werd een begin gemaakt met het Online Retrieval Systeem (ORS). Dit systeem, waarin door gerichte zoekopdrachten de gewenste bibliografische gegevens kunnen worden verkregen, kwam in 1990 'bedrijfsklaar'. In het verslagjaar werd de trefwoordenlijst grondig bewerkt. Deze herziening zal naar verwachting in de eerste helft van 1993 zijn voltooid. In deze periode zal het ORS van het DNPP voor (institutionele) gebruikers beschikbaar komen via het Open Bibliotheek Netwerk (OBN). Naast het geautomatiseerde systeem blijft overigens het manuele systeem (de kaartenbakken) voorlopig gehandhaafd.

Onderzoek en publikaties

Behalve de documentatie en de dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 1992 werden verschillende - meestal elders geïnitieerde - onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund:

- Bibliografie betreffende het Nederlandse liberalisme, verzorgd in samenwerking met de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting (afgerond).
- Bibliografie betreffende de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), verzorgd in samenwerking met het IISG. Naar verwachting zal deze bibliografie medio 1993 verschijnen.
- Documentatiearbeid ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en C.J.M. Schuyt).
- 'Ricerca C.N.R. Gli statuti dei partiti politici Europei 1870-1950'; onderzoeksproject gecoördineerd door het Dipartimento di Politica, Istituzioni, Storia (Università degli Studi di Bologna) in Italië (afgerond).
- 'Research Project on Western-European Communism'; onderzoeksproject gecoördineerd door S. Courtois (Centre d'Etude, d'Histoire et de Sociologie du Communisme; Université de Paris X, Nanterre).
- 'Groupe de Recherche sur la Gauche en Europe'; onderzoeksproject gecoördineerd door M. Lazar (Centre de Recherches Politiques de la Sorbonne).
- 'Party Organization and Organizational Adaptation in the Last Third of the Twentieth Century'; onderzoek gecoördineerd door P. Mair (Rijksuniversiteit Leiden) en D. Katz (University of Baltimore) (afgerond).
- 'The makers of West European Institutions. A Biographical Dictionary'; biografisch woordenboek onder redactie van D.S. Bell (University of Leeds).
- Onderzoek fusieproces Groen Links 1990-1992; gecoördineerd door dr. W.H. van Schuur (Vakgroep Sociologie van de Faculteit der

- Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen) (afgerond).
- '75 jaar algemeen kiesrecht - 75 jaar verkiezingsaffiches'. Documentatieproject ten behoeve van de Tweede Kamer van de Staten-Generaal, in samenwerking met prof.mr. D.J. Elzinga (Vakgroep Staatsrecht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Groningen) (afgerond).
- 'Opening van zaken'. Tentoonstellingsproject betreffende de (politieke) relaties tussen Nederland en Rusland/Sovjet-Unie in de twintigste eeuw; in samenwerking met het IISG en het Oost-Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam, alsmede het Instituut voor Geschiedenis en het Universiteitsmuseum van de Rijksuniversiteit Groningen.

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, onder andere: European Consortium for Political Research (Limerick), Politicologenetmaal (Enschede), Research Group on Western-European Communism (Brussel), Groupe de Recherche sur la Gauche en Europe (Brussel), Green Politics Standing Group (Groningen, Nijmegen).

Verschillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken. Het *Jaarboek 1991* van het DNPP werd in april gepubliceerd. Aan de verschijning werd ook dit jaar weer in de media aandacht besteed. In dit Jaarboek en daarbuiten verzorgden de stafleden van het DNPP in 1992 de volgende papers en publikaties:

- A.P.M. Lucardie, *Nederland stromenland. Een geschiedenis van de politieke stromingen*, Assen, 1992 (vierde, geheel herziene druk).
- A.P.M. Lucardie, 'Politieke stromingen', in: J.W. van Deth en J.C.P.M. Vis, red., *Burger en politiek*, Leiden, 1992, 29-46.
- Paul Lucardie, 'De groene tinten van Groen Links', in: *De Helling*, 5 (1992), 3 (najaar), 21-23.
- Paul Lucardie, 'De wortels van het gras. Uitkomsten van een onderzoek onder de leden van De Groenen', in: *Gras*, 7 (1992), 9/10 (dec./jan.), 24-25.
- P. Lucardie en H.-M. ten Napel: 'Between Confessionalism and Liberal Conservatism: A Comparative Analysis of Christian Democratic Parties in Flanders, Germany, Italy and The Netherlands'. Paper presented to the workshop 'Christian Democracy in Europe' at the ECPR Joint Sessions at the University of Limerick, 30 March - 4 April 1992.
- Paul Lucardie, Marjolein Nieboer en Ida Noomen, 'Kroniek 1991. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 14-61.
- P. Lucardie, J. van der Knoop, W.H. van Schuur en G. Voerman: 'De ideologische vormgevers van Groen Links. Voorlopig verslag van een

- enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 13 en 14 december 1991', *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 168-191.
- Paul Lucardie, Gerrit Voerman en Wijbrandt van Schuur, 'Different Shades of Green: A Comparison between Members of Groen Links and De Groenen'. Paper presented to the workshop 'Green Politics: A Scientific Challenge', Katholieke Universiteit van Nijmegen, 23 oktober 1992.
 - M. Nieboer en A.P.M. Lucardie, '"Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links? De geschiedenis van de Evangelische Volkspartij', *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 149-167.
 - G. Voerman en P. Lucardie, 'Ideologie en individualisering. De grondslagendiscussie bij CDA, PvdA en VVD', in: *Beleid en Maatschappij*, 19 (1992) 1 (jan./feb.), 31-41.
 - Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'The extreme right in the Netherlands. The centrists and their radical rivals', in: *European Journal of Political Research*, 22 (1992), 1 (juli), 35-54.
 - Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'The Netherlands', in: *European Journal of Political Research*, 22 (1992), 4 (dec.), 475-478.
 - G. Voerman en P. Lucardie, 'Kroniek van de Nederlandse politiek in 1992', in: *Nederlandse Staatscourant*, 14 december 1992.
 - G. Voerman en D.J. Elzinga, *Om de stembus... verkiezingsaffiches 1918-1989*, Den Haag, 1992.
 - G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Den Haag, 1992.
 - G. Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialist in de jaren 1945-1952', in: *Liberaal Reveil*, 33 (1992), 1 (feb./mrt.), 25-30.
 - G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 123-148.
 - G. Voerman, 'Politieke partijen en belangengroepen', in: J.W. van Deth en J.C.P.M. Vis, red., *Burger en politiek*, Leiden, 1992, 77-92.
 - G. Voerman, 'The Netherlands' Green paradoxes', in: *Capitalism, Nature, Socialism. A Journal of Socialist Ecology*, 3 (1992), 3 (sep.), 19-27.
 - Gerrit Voerman, 'H.L. Drucker', in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*. Deel V, Amsterdam, 1992, 287-290.
 - Gerrit Voerman, 'La crise du Parti communiste néerlandais', in: *Communisme. Revue d'Etudes Pluridisciplinaires*, 1992, nr. 29-31, 59-68.
 - Gerrit Voerman, 'Het post-natale evenwicht in Groen Links', in: *De Heling*, 5 (1992), 2 (zomer), 34-37.
 - G. Voerman, 'From self-confidence to crisis. The Left in the Netherlands since the 1970s'. Paper presented at the conference 'La gauche face aux mutations en Europe', Brussel, 10-11 december 1992.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het DNPP - deels gratis - periodieken, brochures, nota's en rapporten. Van sommige partijen werden ook archivalia ontvangen. Op het wetenschappelijke vlak participeert het DNPP in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (PONTEG; een zogeheten 'AIO-netwerk'). Dhr. Lucardie onderhield namens het DNPP de contacten met de Stichting Burger-schapskunde te Leiden.

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast werden in 1992 door medewerkers van het DNPP ook gastcolleges gegeven en cursussen verzorgd of ondersteund. Zo waren in april en mei studenten van de afstudeervariant Journalistiek van de Rijksuniversiteit Groningen in het kader van hun studie enkele weken op het DNPP werkzaam. Dhr. Voerman gaf in het voorjaar enkele inleidingen over de bestanden van het DNPP voor studenten van de Rijksuniversiteit Groningen. In november hield hij een lezing over het Nederlandse politieke bestel voor in Groningen op bezoek zijnde docenten van het Pedagogisch Instituut van Moermansk. Dhr. Lucardie verzorgde onder andere in april een voordracht over 'Green Left Activists' op het congres van de Britse Political Studies Association in Belfast. In mei hield hij een inleiding over de Nederlandse politieke partijen voor de studenten van de afstudeervariant Journalistiek en in november sprak hij op het Institut für Politikwissenschaft van de Universiteit van Oldenburg over 'Der Vertrag von Maastricht: die politische Debatte in den Niederlanden'.

Speciale activiteiten

Ook dit jaar ontwikkelde het DNPP weer diverse bijzondere activiteiten. Hier worden de voornaamste genoemd.

Ter gelegenheid van de verhuizing van de Tweede Kamer naar een nieuw onderkomen verscheen op 28 april het boek *Om de stembus... verkiezingsaffiches 1918-1989*, van de hand van prof.mr. D.J. Elzinga van de Vakgroep Staatsrecht en dhr. Voerman. Bij de officiële ingebruikneming van de nieuwe vergaderzaal werd ook een expositie geopend, die was samengesteld door mr. N. Knol en de heren Elzinga en Voerman. De tentoonstelling bood een overzicht van de affiches die politieke partijen hebben gebruikt bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in de periode 1918-1989.

In het voorjaar werd het onderzoek naar het fusieproces van Groen Links, dat werd gecoördineerd door dr. W.H. van Schuur van de Vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen en ondersteund door het DNPP, afgerond. Het dienstverband van dr. J. van der Knoop, die voor de periode van een jaar bij de Vakgroep Sociologie was aangesteld, werd per 1 maart beëindigd. Door de heren Van der Knoop en Van Schuur van de vakgroep Sociologie en de heren Lucardie en Voerman wordt momenteel een studie voorbereid over het ontstaan van Groen

Links, die in 1993 of 1994 zal worden gepubliceerd.

Op 13 oktober werd in Den Haag het bibliografische project betreffende het Nederlandse liberalisme afgerond met de presentatie van *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*. Het DNPP tekende voor de inhoud van de bibliografie; de Prof.Mr. B.H. Teldersstichting maakte de uitgave ervan mede mogelijk.

KRONIEK 1992

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1992

Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman

1. Inleiding

'Het speelkwartier is voorbij', aldus CDA-fractievoorzitter in de Tweede Kamer L.C. Brinkman op een bijeenkomst van zijn partij op Texel begin februari. Volgens de gedoodverfde opvolger van premier R.F.M. Lubbers moest de coalitie meer daadkracht tonen. De spanningen tussen de coalitiepartners namen in de eerste helft van 1992 geleidelijk toe. Het kabinet wist zich echter te handhaven. Verkiezingen bleven uit, en daarmee was 1992 voor de meeste politieke partijen dan ook een tamelijk rustig jaar, wat overigens niet wil zeggen dat zij geen activiteiten ontplooiden.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die zich buiten het parlement voltrokken. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers al elders gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant*; deze artikelen worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;

- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens op het DNPP worden verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1992 kort belicht.¹

¹. Zie voor een uitgebreider overzicht van de parlementaire hoofdmomenten van 1992: G. Voerman en P. Lucardie, 'Kroniek van de Nederlandse politiek in 1992', in: *Nederlandse Staatscourant*, 14 december 1992.

2. Hoofdmomenten

kabinetscrisis?

In de eerste helft van 1992 was de dreiging van een kabinetscrisis niet van de lucht. In de media werd niet meer gespeculeerd of het kabinet zou vallen, maar wanneer. De coalitiepartners CDA en PvdA kwamen vooral met elkaar in aanvaring over het inkomensbeleid, de WAO-kwestie en het beleid van minister van Ontwikkelingssamenwerking J.P. Pronk - wiens kritiek op de mensenrechtensituatie in Indonesië de regering van dat land ertoe bracht geen hulp van Nederland meer te willen ontvangen. Ook over de nieuwe ziektekostenverzekering - naar de verantwoordelijke staatssecretaris het 'plan-Simons' genoemd - bleven de regeringspartijen van mening verschillen, al vond hier wel enige toenadering plaats. Na de zomer werd de samenwerking tussen de twee partijen over het algemeen wat beter.

'paars regeerakkoord'

Op 24 maart presenteerden de JOVD, de Jonge Socialisten en de Jonge Democraten - de jongerenorganisaties van respectievelijk VVD, PvdA en D66 - een regeringsprogramma voor een coalitie zonder CDA. In 1991 was het overleg tussen de drie organisaties gestart. In het 'Paars Regeerakkoord' stonden de ont-plooiingsmogelijkheden voor elk individu centraal. Voor abortus en euthanasie werden liberale regelingen voorgesteld. De tekst 'God zij met ons' op de Nederlandse munten zou plaats moeten maken voor 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', het adagium van de Franse Revolutie. De uitgenodigde fractievoorzitters van VVD, PvdA en D66 in de Tweede Kamer lieten het op de persconferentie afweten en stuurden hun plaatsvervangers.

Begin september discussieerden PvdA-voorzitter F. Rottenberg en de Tweede-Kamerleden J. Kohnstamm (D66) en R. Linschoten (VVD) publiekelijk over de mogelijkheden van een regeringscoalitie van hun partijen. Rottenberg toonde weinig geestdrift voor een paars kabinet: 'drie, vier jaar psychotherapie voor de Nederlandse politiek om zich te verlossen van de knellende greep van het CDA' (*de Volkskrant*, 8 september 1992). Kohnstamm was met zijn pleidooi voor een paarse coalitie in dit gezelschap een roepende in de woestijn, want ook voor Linschoten was een dergelijke regeringscombinatie geen doel op zichzelf.

Begin maart gingen de fractievoorzitters van Groen Links, D66 en de VVD met elkaar publiekelijk in debat over de 'toekomst van de politiek'. Van Mierlo keerde zich tegen de gedachte dat een kabinet zonder het CDA in de praktijk ondenkbaar of ongeloofwaardig zou zijn. R. Beckers en F. Bolkestein waren het hierover wel

met hem eens, maar de laatste bestreed de opvatting dat een regering met het CDA vernieuwing in de weg zou staan. In het parlement vonden de drie discussiërende partijen elkaar in het voorjaar in een initiatief-wetsvoorstel, dat werkgevers wilde verplichten elk jaar openbaar te maken hoeveel werknemers uit etnische minderheden zij in dienst hebben.

referendum en Verdrag van Maastricht

Op 25 maart hield de gemeente Amsterdam een referendum over autoverkeer in de binnenstad. De meest 'autoluwe' optie won (met 53% van de stemmen), maar de opkomst was laag: slechts 28%. De partijen in de gemeenteraad verschilden dan ook van mening over de consequenties die deze uitslag zou hebben voor het beleid.

Op nationaal niveau zou een referendum gehouden moeten worden over het Verdrag van Maastricht, volgens een veertigtal bekende kunstenaars en intellectuelen die via een advertentie in de pers hun standpunt bekend maakten. Het verdrag, dat eind 1991 in Maastricht was gesloten door regeringsleiders van de Europese Gemeenschap, behelsde verdergaande integratie van de Gemeenschap in de vorm van een Europese Politieke Unie en een Economische en Monetaire Unie. In de loop van 1992 werd het verdrag bij volksstemmingen in Denemarken verworpen maar in Ierland en Frankrijk goedgekeurd. In Nederland wenste volgens een opiniepeiling 60% van de bevolking ook op deze wijze geraadpleegd te worden, maar in de Tweede Kamer toonde alleen Groen Links zich een voorstander van een raadplegend referendum. De PvdA, die welwillend staat tegenover invoering van een correctief referendum, achtte het in dit geval een 'risicovol experiment' (*de Volkskrant*, 11 juni 1992). D66 dacht er ook zo over.

In november keurde de Tweede Kamer na uitgebreide debatten het verdrag goed, met alleen de stemmen van Groen Links, de Centrumdemocraten en de protestants-christelijke partijen tegen. In dezelfde maand gaf de Kamer echter opdracht aan een commissie onder leiding van oud-minister en CDA-politicus J. de Koning om een onderzoek in te stellen naar invoering van een referendum. De fractie van het CDA, tot nog toe tegenstander van volksstemmingen, bleek bereid haar standpunt te herzien.

parlementaire enquête

In september stelde de Tweede Kamer een parlementaire enquête in naar de uitvoering van de sociale verzekeringswetten. De discussie over de WAO had twijfels gewekt over deze uitvoering. Voorzitter van de enquête-commissie werd het PvdA-lid F. Buurmeijer. Vanuit het CDA waren aanvankelijk bezwaren geuit

tegen zijn voorzitterschap omdat hij te weinig distantie zou hebben van dit onderwerp, maar uiteindelijk bleken die bezwaren niet doorslaggevend.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van hun ledentallen, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 1992 en op of omstreeks 1 januari 1993 (zie Tabel 1).

Tabel 1. Ledental per 1 januari 1992 en 1 januari 1993

	1 januari 1992	1 januari 1993
CD	3.000 (ca.)	3.541
CDA	118.449 *)	112.117
D66	11.325	13.000
GPV	14.276 *)	14.358
Groen Links	14.971	13.548
PvdA	79.000	74.000 (ca.)
RPF	8.586	8.561
SGP	23.158	23.665
VVD	56.200	54.000 (ca.)

*) Dit ledental vervangt de schatting uit het *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 19.

Centrumdemocraten (CD)

Afgaande op opiniepeilingen versterkte de CD haar positie in 1992 aanzienlijk. De partij die geleid wordt door J.G.H. Janmaat beschikt sinds 1989 over één zetel in de Tweede Kamer. In de verkiezingsenquêtes van februari stond de CD op drie zetels. Tegen het einde van het jaar was dat aantal gestegen tot vijf. Vooral de PvdA moest volgens deze onderzoeken bloeden: uit een NIPO-enquête bleek dat 42% van de nieuwe kiezers op de CD voordien op de sociaal-democraten had gestemd.

fusiebesprekingen onder leiding van het Vlaams Blok

In februari kondigde de fusiecommissie van de CD aan geen stappen meer te ondernemen om met de CP'86 in gesprek te komen. Pas als de laatste het initiatief zou nemen, zou de CD reageren. Politiek leider Janmaat zette de deur wel open voor individuele leden van de CP'86 die zich niet langer bij hun partij thuisvoelden.

In de zomer poogde het Vlaams Blok - een in België electoraal zeer succesvolle extreem-rechtse partij - onder leiding van partijleider F. Dewinter de hereniging van de 'vaderlandslievende' partijen in Nederland te bevorderen. Zijn oogmerk was om de kansen van extreem-rechts in Nederland op een zetel in het Europees Parlement te vergroten. De rechts-radicalen fractie in Straatsburg zou hier dan weer wel bij varen. De CD was weinig enthousiast maar deed toch mee aan de besprekingen in België en Nederland, mede om het fusie-tempo te drukken, zoals later in het jaarverslag over 1992 werd medegedeeld (*CD-info*, januari 1993). Fusie was in de optiek van de CD slechts mogelijk op voorwaarde dat haar partijstructuur niet zou worden gewijzigd en dat degenen die naar haar mening de CP in 1984 hadden vernietigd, niet mee mochten doen.

Op 28 september werd een afsluitende vergadering in Antwerpen gehouden. Op deze bijeenkomst waren, naast de CD met haar voorzitter Janmaat, aanwezig het Democratisch Alternatief Nederland (DAN) - geleid door twee gewezen bestuursleden van de CP'86 -, de Stichting Autochtoon Nederland (SAN) van W.J. Bruyn - onafhankelijk lid van de Amsterdamse gemeenteraad nadat hij uit de CD was gestapt -, en het Nederlands Blok - op 17 augustus opgericht door onder anderen de ex-CD-er A. Vierling. Op de fusievergadering sprak Vierling mede namens Realisten Nederland. Op aandringen van de CD-delegatie kreeg Bruyn geen spreekrecht toegekend. Op de bijeenkomst bleek dat nauwe samenwerking tussen de betrokken partijen niet haalbaar was. Wel kwam men overeen om bij de Europese Verkiezingen van 1994 een lijstcombinatie aan te gaan zodat geen restzetels verloren zouden gaan. Vóór de gemeenteraadsverkiezingen in datzelfde jaar zou overleg worden gevoerd om elkaar niet voor de voeten te lopen. Ten slotte werd afgesproken om een 'overlegplatform' in te stellen. De CD maakte met succes bezwaar tegen het voornemen van het Vlaams Blok om deze bijeenkomsten te gaan voorzitten.

De Centrumdemocratische delegatie was tevreden met dit resultaat. Naar de mening van hoofdbestuurslid C. Zonneveld was het akkoord vooral een papieren zaak. Hij ging ervan uit dat de andere partijen zichzelf buiten spel zouden zetten. 'Als ze straks een paar keer moeten dokken voor de verkiezingen, gaan ze failliet. En dan komen hun kiezers wel naar ons' (*NRC-Handelsblad*, 29 september 1992).

reglementen

In april kondigde het dagelijks bestuur van de CD wijzigingen aan van de reglementen op de kandidaatstelling voor bestuursorganen binnen de partij. Het bestuur wilde zo voorkomen 'dat er een wildgroei ontstaat van leden, die zich op goed geluk in de race om een positie willen werpen' (*CD-info*, april 1992).

Amsterdam

De op 19 november in een hotel gehouden ledenvergadering van de kring Amsterdam van de CD werd verstoord door leden van de 'Anti-Fascistische Aktie Amsterdam'. Deze groepering had lucht gekregen van de bijeenkomst. Met hun actie poogden de demonstranten aandacht te vragen voor hun opvatting dat de CD verboden diende te worden. Hotelpersoneel voorkwam dat het op een treffen uitliep tussen actievoerders en CD-leden.

congres

In december werd het jaarlijkse congres gehouden. Partijsecretaris mevr. W.B. Schuurman presenteerde het verslag over 1992. Naar haar zeggen zouden zo'n tweeduizend personen het lidmaatschap hebben aangevraagd. Hieronder zouden enkele honderden 'valse aanvragen' zitten. Onder de nieuwe leden zouden zich vooral jongeren bevinden.

verwante instellingen

Aan het begin van het jaar maakte de CD bekend dat het wetenschappelijk bureau van de partij voortaan 'Thomas Hobbes Stichting' zou heten. Voor de naam van de Engelse filosoof was gekozen omdat deze 'een sterke voorstander (is) van de Nationale Staat' (*CD-actueel*, maart 1992). Met deze keuze wilde het Curatorium van het wetenschappelijk bureau de politieke opstelling van de CD verduidelijken. Aangekondigd werd verder dat onder andere het rapport over het minderhedenbeleid uit 1986 zou worden geactualiseerd.

Op 10 februari vond het Gemeenschappelijk Overleg Ambtsdragers Openbare Lichamen (GOAL-overleg) plaats. CD-vertegenwoordigers in de verschillende parlementaire organen spraken onder andere over sociale vernieuwing en de oprichting van islamitische scholen.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Het jaar 1992 werd voor het CDA gekenmerkt door discussie. Behalve over de eigen grondslag wisselde de partij van gedachten over omstreden onderwerpen als ontwikkelingssamenwerking en sociale zekerheid. De discussie moest haar beslag krijgen in een in 1993 vast te stellen nieuw beginsel- en verkiezingsprogramma.

Eerste-Kamerfractie

Ook in 1992 zorgde de CDA-senaatsfractie weer voor de nodige commotie. In februari zei fractievoorzitter A.J. Kaland in een interview met het blad van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond niet te verwachten dat het kabinet de volledige kabinetsperiode zou volmaken als het zo bleef 'doormodderen'. Hij zag te veel verschillen in opvatting tussen CDA en PvdA. Eerder die maand had L.C. Brinkman, fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer, een spraakmakende rede gehouden tijdens een partijbijeenkomst op het eiland Texel, waarin hij een 'daadkrachtig' kabinetsbeleid eiste. De PvdA, die op Brinkmans Texelse rede vrij laconiek gereageerd had, liet de aanval van Kaland op de coalitie niet over haar kant gaan. Tweede-Kamerfractievoorzitter M.A.M. Wöltgens verlangde van de CDA-leiding dat ze zich zou distantiëren van Kaland's uitslatingen. Dit gebeurde inderdaad bij monde van Brinkman en CDA-voorzitter en Eerste-Kamerlid W. van Velzen. In een debat in de Tweede Kamer over de spanningen in de coalitie veroordeelde ook premier R.F.M. Lubbers Kaland's optreden.

In mei deed de Eerste-Kamerfractie opnieuw van zich spreken. De CDA-senatoren dreigden de voorstellen voor de basisvorming van PvdA-staatssecretaris J. Wallage van Onderwijs af te wijzen, omdat die niet genoeg garantie boden dat kleine plattelandsscholen vooralsnog zouden kunnen blijven bestaan. Uiteindelijk werden de voorstellen toch aangenomen. In december ten slotte keerde de Eerste Kamer tegen de Nabestaandenwet, mede door toedoen van de CDA-fractie die kritiek had op het feit dat ook niet-geregistreerde ongehuwd-samenwonenden door de wet recht kregen op een nabestaandenuitkering. Invoering van de wet werd tot nader order uitgesteld.

Naar aanleiding van het verzet dat de senaatsfractie de laatste jaren tegen belangrijke wetsontwerpen pleegde (zie ook het *Jaarboek 1990 DNPP*, blz. 22, en het *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 22-23), ontstond er een discussie over positie en bevoegdheden van de Eerste Kamer. Zo pleitte de voorzitter van de Tweede Kamer W. Deetman (CDA), tevens voorzitter van de kamercommissie die zich bezighoudt met staatsrechtelijke hervormingen, ervoor dat het vetorecht van de senaat vervangen zou worden door een 'terugzendrecht'. De Eerste Kamer zou

dan wetsvoorstellen niet meer kunnen afwijzen, maar slechts terugsturen naar de Tweede Kamer, die het laatste woord zou hebben.

'Program van Uitgangspunten' en grondslagdiscussie

In april presenteerde het CDA zijn nieuwe geactualiseerde ontwerp-beginselprogramma tijdens een symposium in Den Haag. Een partijcommissie onder leiding van CDA-erevoorzitter en senator P. Steenkamp was vanaf 1990 met het schrijven ervan bezig geweest. Reden voor de actualisering van het tien jaar oude 'Program van Uitgangspunten' was de behoefte aan christelijk geïnspireerde politiek in een snel veranderende wereld en samenleving. Het nieuwe programma hield rekening met de veranderde politieke situatie in Europa, met de toenemende milieuvervuiling, de (internationale) criminaliteit en de opkomst van nieuwe medische technieken. Centrale begrippen in zowel het oude als het nieuwe programma waren gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Het evangelie bleef richtsnoer voor het politieke handelen. Het nieuwe ontwerp-programa ging ter bespreking naar de afdelingen, waarna het in mei 1993 op partijraad en congres definitief vastgesteld zou worden. Het moest dan de basis gaan vormen voor het nieuwe verkiezingsprogramma.

In oktober stelde het CDA een commissie in die het verkiezingsprogramma moest gaan voorbereiden. Voormalig minister van Landbouw G. Braks werd tot voorzitter benoemd. De commissie zou verder onder andere bestaan uit A.H.J. Kolnaar (kroonlid van de Sociaal-Economische Raad), J.J.A.M. van Gennip (directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA) en F. Werner (voorzitter van de vorige verkiezingsprogramma-commissie). Onder anderen Brinkman zou als adviseur optreden.

In augustus laaide de grondslagdiscussie op. Directe aanleiding was het toetreden van de Surinaamse hindoe D. Ramlal tot de Tweede-Kamerfractie van het CDA, waarbij hij de eed zwoer. Niet alleen M. Leerling, fractievoorzitter van de RPF, bekritiseerde het feit dat een hindoe een christelijke partij moest gaan vertegenwoordigen, maar ook binnen het CDA zelf ontstond onrust. Van Velzen gooide vervolgens olie op het vuur door in een interview met *Het Binnenhof* het CDA niet een christelijke, maar een christen-democratische partij te noemen, dat wil zeggen een partij die zich moest richten op de hele samenleving en niet alleen op christenen. Door protesten binnen de partij zag hij zich gedwongen zijn woorden te verduidelijken. In een brief aan het partijbestuur erkende hij dat hij in plaats van 'christelijk' beter het woord 'confessioneel' (gebaseerd op een confessie of kerkelijke belijdenis) had kunnen gebruiken. Ook Lubbers en Deetman lieten weten het CDA geen kerkelijke partij te vinden.

EVP en conservatieven

In het Europees Parlement was al enige jaren sprake van toenadering tussen conservatieven en christen-democraten. De top van de Europese Volkspartij (EVP) - het samenwerkingsverband van christen-democratische partijen in de EG en van de fracties in het Europees Parlement - drong er in februari bij de EVP-fractie op aan om per 1 mei een 'gemeenschap van fracties' te gaan vormen met de EDG (de fractie van 32 Britse en twee Deense conservatieven). De wens om een groot machtsblok te vormen tegenover de socialisten in het Europees Parlement lag hieraan ten grondslag. Het CDA, gesteund door een uitspraak van de partijraad uit 1990 en door de jongerenorganisatie CDJA, was hiertegen. De partij was beducht voor aantasting van het christen-democratisch karakter van de EVP en twijfelde aan de Europese gezindheid van de conservatieven. In april stemde de EVP-fractie in meerderheid vóór toelating. Belangrijkste tegenstemmers waren de voltallige CDA-delegatie en de Belgische CVP. Hiermee was de aansluiting een feit geworden. J. Penders, voorzitter van de CDA-delegatie in het Europees Parlement, achtte samenwerking met de nieuw toetredenen wel mogelijk, omdat zij de hoofdlijnen van het EVP-fractiebeleid onderschreven hadden. Het CDJA zei toe de zaak kritisch te zullen blijven volgen.

In september verscheen het ontwerp-beginselprogramma van de EVP. Hierin sprak de EVP zich onder andere uit voor een federaal Europa, fundamenteel democratisch, economisch sterk en sociaal rechtvaardig. Van Gennip, mede-opsteller van het basisprogram, noemde het 'een serieuze poging de EVP op christelijke grondslag te verankeren' (*CD/Actueel*, 19 september 1992). Het ontwerp-program werd besproken op het EVP-congres van 11-13 november in Athene.

ontwikkelingssamenwerking

In februari publiceerde de partijcommissie-Buitenland haar rapport *Internationale hulpverlening*. Aanleiding hiervoor was de al langer bestaande onenigheid binnen het CDA over de besteding en omvang van het budget voor ontwikkelingssamenwerking (zie hiervoor ook het *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 23-24). De commissie, die onder leiding stond van oud-minister van Ontwikkelingssamenwerking C. van Dijk, bepleitte een herschikking van de begroting voor Ontwikkelingssamenwerking waardoor 500 miljoen gulden vrij zou komen voor hulp aan Midden- en Oost-Europa. PvdA-minister J.P. Pronk van Ontwikkelingssamenwerking werd een weinig doelmatig beleid verweten. Pronk toonde zich voor de NCRV-radio zeer verontwaardigd over het advies van de commissie. Hij voelde zich 'intellectueel beledigd' en vond het rapport 'ergerlijk en beneden de maat'. Naar zijn mening moest zijn budget gereserveerd blijven voor landen die aange-

merkt konden worden als ontwikkelingsland.

Maar ook binnen het CDA bleek het stuk omstreden. Zo memoreerde voorzitter A. Koppejan van het CDJA het besluit van de partijraad van juni 1991 dat er geen ontwikkelingsgelden zouden worden besteed aan Midden- en Oost-Europa. Voormalig CDA-minister De Koning van Ontwikkelingssamenwerking koos in mei openlijk de kant van Pronk, toen CDA-minister van Buitenlandse Zaken H. van den Broek - gesteund door de Tweede-Kamerfractie van het CDA - een hernieuwde aanval deed op het budget en de bevoegdheden van Pronk.

In november kwam de bijna twintig jaar oude norm dat 1,5% van het netto nationaal inkomen aan ontwikkelingshulp besteed moest worden, op losse schroeven te staan. Een meerderheid in de Tweede Kamer - waaronder de CDA-fractie - besloot dat de norm in de volgende kabinetsperiode zou moeten verdwijnen. Het CDJA, het CDA-Vrouwenberaad en enkele kamerkringen van het CDA verzetten zich hier hevig tegen. In 1991 had de voorjaarspartijraad nog besloten de norm te handhaven. In 1992 zou op beide partijraden de ontwikkelingssamenwerking ter discussie staan (zie ook onder 'partijbijeekkomsten').

opvolging Lubbers

Op 20 mei verklaarde minister-president Lubbers voor de KRO-televisie in Brinkman zijn opvolger als politiek leider van het CDA te zien. Hij hoopte dan ook dat de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie door de partij als lijsttrekker voor de verkiezingen van 1994 zou worden aangewezen. Brinkman zelf vond deze aankondiging wat vroeg komen. Enkele partijgenoten, met name de minister van Justitie E.M.H. Hirsch Ballin en de adjunct-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, C.J. Klop, uitten twijfels over het politiek leiderschap van Brinkman.

In de pers werd reeds lang gespeculeerd over de kansen voor Lubbers om in 1994 de Fransman J. Delors op te volgen als voorzitter van de Europese Commissie. De zittende Nederlandse commissaris, F.H.J.J. Andriessen, zou dan aftreden, aangezien er in de Commissie geen plaats zou zijn voor twee Nederlanders. De benoeming van minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek in december tot opvolger van Andriessen in de Commissie leken de kansen voor Lubbers aanzienlijk te verminderen, daar het onwaarschijnlijk werd geacht dat Van den Broek binnen twee jaar al weer zou aftreden (zie onder 'personalia').

'CDA-politici in functie'

Eind juni werd het rapport *CDA-politici in functie* gepubliceerd, geschreven door een commissie onder voorzitterschap van De Koning. Het deed aanbevelingen voor werving, selectie, doorstroming en 'uitstroom' van christen-democratische

volksvertegenwoordigers. Het voorstel om politici niet langer dan twaalf jaar dezelfde functie te laten bekleden viel slecht binnen de partij. Zo liet Deetman bijvoorbeeld voor Veronica-radio weten dat de kiezers en niet de partij uiteindelijk moesten bepalen of iemand langer dan twaalf jaar kon blijven zitten.

partijbijeenkomsten

De partijraad kwam op 23 mei in Amsterdam bijeen. De verwachte onenigheid over het rapport van de commissie-Van Dijk bleef uit. Het CDJA liet weliswaar weten dat de steun aan Oost-Europa niet ten koste mocht gaan van hulp aan de armsten, maar achtte ook een herbezinning op het beleid enerschikking van gelden nodig. Hierbij moesten echter de begrotingen van andere departementen betrokken worden. Andere discussie-onderwerpen op de bijeenkomst waren de toekomst van de sociale zekerheid en het minderhedenbeleid. De aanwezigen namen ook een resolutie aan, waarin de EVP-fractie opgeroepen werd door te gaan met de versterking van de christen-democratische identiteit van de EVP door middel van samenwerking met gelijkgezinde partijen. Een amendement van het CDJA om de toetreding van nieuwe conservatieve partijen tot de fractie te blokkeren haalde het niet. Een tweede, door het CDJA ingediende resolutie ging over het milieubeleid. Regering en parlement werden er in gevraagd een grotere voortgang te maken met de uitvoering van milieumaatregelen.

Brinkman citeerde in zijn rede het bekende gedicht 'Er is een land waar vrouwen willen wonen' van de overleden feministe Joke Smit. Hij reageerde hiermee op uitspraken die het CDA-Tweede-Kamerlid H. Hillen in mei had gedaan in een interview met het weekblad *HP/De Tijd*. Het kamerlid had daarin een lans gebroken voor het traditionele gezin. Ook het CDA-Vrouwenberaad en het CDJA hadden zich aan het vraaggesprek gegerd, zo bleek uit de discussie op de partijraad.

Op 28 november kwam de partijraad opnieuw bijeen, in Arnhem. Ook deze keer was de ontwikkelingssamenwerking een belangrijk punt van bespreking. Basis voor de discussie was een nota van de voorzitter van de commissie-Buitenland H. Neuman, geschreven in opdracht van het partijbestuur. De discussienota ging niet langer uit van de vaste norm van 1,5% van het netto nationaal inkomen voor ontwikkelingssamenwerking (zie ook hierboven onder 'ontwikkelingssamenwerking'). De hulp aan de allerarmsten moest echter wel gehandhaafd blijven. Tegelijkertijd pleitte de commissie voor een bredere opzet van de ontwikkelingssamenwerking, die dan ook 'internationale hulpverlening' moest gaan heten: steun aan de Midden- en Oost-Europese landen, bestrijding van internationale milieuvervuiling en bijdragen aan de vredesoperaties van de Verenigde Naties zouden hier dan ook onder vallen. Andere departementen moesten een bijdrage gaan leveren aan die kosten. De partijraad aanvaardde uiteindelijk een

resolutie van het bestuur, die deze ideeën als uitgangspunt had. De resolutie sprak zich ook uit voor het opstellen van een nieuwe norm voor internationale hulpverlening ten behoeve van het verkiezingsprogramma 1994-1998. Een voorstel van CDJA en CDA-vrouwenberaad om de oude norm van 1,5 % voor 'zuivere' ontwikkelingshulp te handhaven werd met 114 tegen 92 stemmen verworpen. De nieuwe voorzitter van het CDJA J. de Vries kondigde aan op de kwestie terug te komen bij de vaststelling van het nieuwe 'Program van Uitgangspunten' en het nieuwe verkiezingsprogramma.

Een ander belangrijk punt van bespreking was de sociale zekerheid (zie onder 'discussie sociale zekerheid'). De partijraad had een feestelijk tintje in verband met het tienjarig jubileum van Lubbers als minister-president. Tijdens de bijeenkomst werd CDAtel - een nieuwe videotextdienst met allerlei actuele informatie over de partij - officieel in gebruik gesteld.

discussie sociale zekerheid

In april bracht een partijcommissie onder leiding van de hoogleraar Kolnaar een rapport uit met de titel *Sociale zekerheid en verantwoordelijkheid*, dat een leidraad moest vormen voor het nieuwe verkiezingsprogramma. In grote lijnen wilde het rapport de verantwoordelijkheid voor de sociale zekerheid verschuiven van overheid naar burger, ondernemer en sociale partners. De werkgroep pleitte voor een 'opbouwstelsel', waarbij hoogte en duur van de uitkering afhankelijk zijn van het arbeidsverleden. De introductie van een minustelsel achtte de commissie niet uitvoerbaar. Wel vond men enige forse aanpassingen van het systeem noodzakelijk, zoals afschaffing van de Ziektewet en de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW). Een voorstel van het partijbestuur op de partijraad van 28 november dat de AAW - conform het rapport-Kolnaar - wilde afschaffen, haalde het niet en werd met een kleine meerderheid verworpen.

Op deze partijraad dienden CDJA, CDA-vrouwenberaad en een aantal kamerkringen een motie in om af te zien van de bevrozing van WAO-uitkeringen voor 'bestaande gevallen' jonger dan 50 jaar. Pas toen Brinkman had toegezegd dat hij de situatie opnieuw zou bekijken en dat er gesprekken gaande waren met het kabinet over mogelijke alternatieven, werd de motie ingetrokken. In december liet de CDA-fractie overigens weten de kabinetsvoorstellen inzake de WAO nog steeds het beste te vinden. Volgens de kamerkring Amsterdam werd hiermee de belofte aan de partijraad verbroken.

verwante instellingen en publikaties

In mei publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA het rapport *Genen en grenzen*, geschreven door een commissie onder voorzitterschap van E.

Bleumink. Het gaf een christen-democratische visie op gentechnologie en de rol die de overheid op dit gebied moet spelen. Op 20 juni organiseerde het Wetenschappelijk Instituut in Utrecht een studieconferentie over het rapport. In augustus bracht het Wetenschappelijk Instituut een rapport uit getiteld *Wij zijn het volk: het nationale vraagstuk in Midden- en Oost-Europa*, geschreven door een commissie onder leiding van P.H. Kooijmans.

De CDA-jongeren kozen op 13 juni een nieuwe voorzitter. J. de Vries volgde A. Koppejan op, die vier jaar het voorzitterschap had bekleed.

Ook de CDA-Bestuurdersvereniging kreeg een nieuwe voorzitter. De ledenraad koos op 25 januari J. Pastoor als opvolger van A. Beelaerts van Blokland, die vanaf 1986 voorzitter was geweest. In oktober kwam de vereniging in aanvaring met Brinkman, die tijdens een lezing in Rotterdam een lans had gebroken voor het gekozen burgemeesterschap. De secretaris van de CDA-Bestuurdersvereniging reageerde afwijzend.

De jaarlijkse ledendag van het CDA-Vrouwenberaad op 26 september was gewijd aan nieuwe relatie- en ouderschapsvormen. De nota *Hernieuwd ouderschap* van het Vrouwenberaad diende als uitgangspunt. Het CDA besloot in 1992 regionale vrouwennetwerken in de kamerkringen op te zetten om de bestuurlijke participatie van vrouwen binnen de partij te vergroten. Deze netwerken zouden gaan functioneren naast het CDA-Vrouwenberaad.

In mei verscheen de discussienota *Betere zorg op basis van solidariteit en eigen verantwoordelijkheid*, geschreven in opdracht van het partijbestuur door een werkgroep onder leiding van Van Velzen. De auteurs waren van mening dat de verdere uitvoering van het 'plan-Simons' opgeschort moest worden.

In september verscheen voor het eerst het *Jaarboek CDA 1992-1993*. Naast interne partij-informatie stonden er opiniërende artikelen in van onder anderen Brinkman, Lubbers en Deetman.

In oktober presenteerde een werkgroep onder leiding van Van Velzen de discussienota *School aan de ouders*, waarin gepleit werd voor een grotere invloed van ouders in de besturen van zowel bijzondere als openbare scholen. De nota moest gaan dienen als richtlijn voor het nieuwe verkiezingsprogramma.

Eind oktober verscheen het rapport *Naar een vernieuwd openbaar bestuur*. Een commissie onder voorzitterschap van J. Verbree pleitte hierin voor het afschaffen van de huidige twaalf provincies. Ze zouden vervangen moeten worden door tenminste twintig rechtstreeks gekozen regiobesturen, die zouden moeten fungeren als bestuurslaag tussen rijk en gemeente. Dit was een omstreden kwestie binnen de partij. Zo lieten elf van de twaalf provinciale CDA-fractievoorzitters in december een verklaring uitgaan naar partijbestuur en parlamentsfracties, waarin ze zich uitspraken tegen het opheffen van de provincies.

Ook in november verscheen het rapport *Vreemdelingen-, migranten- en*

vluchtelingenbeleid - een gezamenlijk produkt van CDA, CDJA en CDA-Vrouwenberaad - onder redactie van J.P.H. Donner. Op basis van het rapport zou de partij gaan discussieren over het vreemdelingenbeleid.

personalia

In januari werd H.O.C.R. Ruding, van 1982 tot 1989 minister van Financiën in de kabinetten-Lubbers I en II, vice-voorzitter van Citicorp/Citibank, de grootste bank van de Verenigde Staten. Hij trad af als voorzitter van de partijcommissie-Buitenland. In mei koos de partijraad H. Neuman tot zijn opvolger.

Op 3 februari overleed oud-minister J. van Aartsen op 82-jarige leeftijd. Vanaf 1958 maakte hij namens de ARP als minister van Verkeer en Waterstaat deel uit van de kabinetten-Drees en Beel. Van 1959 tot 1963 was hij minister van Volks-huisvesting en Bouwnijverheid in het kabinet-De Quay en daarna tot 1965 weer minister van Verkeer en Waterstaat in het kabinet-Marijnen. In 1965 werd hij Commissaris van de Koningin in Zeeland. Dat bleef hij tot zijn pensioen in 1974.

G. Koffeman, sinds 1989 Tweede-Kamerlid van het CDA, werd in maart vrijgesproken van de aanklacht dat hij neveninkomsten van zijn vorige werkgever, de Algemeen Christelijke Politiebond, niet zou hebben opgegeven (zie ook *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 29). Het Openbaar Ministerie besloot in hoger beroep te gaan. Nadat de belastinginspecteur echter in november de belastende verklaringen tegen Koffeman had ingetrokken, zag de officier van justitie van verdere vervolging af. Koffeman, die zijn werkzaamheden als kamerlid in september 1991 had opgeschort, had zijn plaats in het parlement in maart weer ingenomen.

In juni verliet H. Gualthérie van Weezel na vijftien jaar lidmaatschap de Tweede Kamer. Hij werd permanent vertegenwoordiger van de Raad van Europa in Straatsburg.

In augustus ging de Commissaris van de Koningin in Zeeland C. Boertien met pensioen. Hij werd opgevolgd door W. van Gelder, die veertien jaar lang als statenlid en gedeputeerde deel had uitgemaakt van de Noordhollandse provinciale politiek. Vanaf april was Van Gelder waarnemend Commissaris van de Koningin in Noord-Holland.

In december legde H. van den Broek na tien jaar minister van Buitenlandse Zaken te zijn geweest, zijn functie neer om zijn partijgenoot F.H.J.J. Andriessen per 2 januari 1993 op te volgen als lid van de Europese Commissie - het dagelijks bestuur van de Europese Gemeenschap. Andriessen was twaalf jaar EG-commissaris geweest. P.H. Kooijmans, als jurist gespecialiseerd op het gebied van de mensenrechten en voormalig ARP-staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Den Uyl (1973-1977), volgde Van den Broek op.

Democraten '66 (D66)

'Het aftreden door D66-bestuurders lijkt nu toch symptomatisch te worden', zo oordeelde oud-minister H.J. Zeevalking in mei (*NRC-Handelsblad*, 29 mei 1992). Na zijn opmerking deden zich nog enkele gevallen voor, waarmee 1992 voor D66 vooral het jaar van de afgetreden wethouders werd. Na de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 leverden de Democraten circa 75 wethouders. Twee jaar later waren er al twaalf om uiteenlopende redenen teruggetreden. Deze ontwikkeling leidde tot de nodige onrust binnen de partijtop. Het Politiek Scholings- en Vormingsinstituut (PSVI) van D66 organiseerde een aantal bijeenkomsten om aspirant-kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 voor te bereiden op de praktijk van het raadswerk.

Deze perikelen hadden geen invloed op de electorale positie van de Democraten. In de opiniepeilingen schommelde D66 gedurende het gehele jaar zo rond de dertig zetels, meer dan twee maal het aantal zetels waarover de partij momenteel in de Tweede Kamer beschikt.

partijbijeenkomsten

Op 27 en 28 maart hield D66 een Algemene Ledenvergadering over 'duurzame ontwikkeling'. In het discussiestuk getiteld 'Het milieu: geprijsd en geprezen' werd gepleit voor herstel van het evenwicht tussen menselijke activiteiten en natuurbehoud. Economische groei zou derhalve slechts mogelijk zijn binnen door natuur en milieu gestelde grenzen. De 'verbruikerseconomie' moest worden omgevormd tot een 'kringlooeconomie'. Een adequaat milieubeleid zou zelfs ten koste mogen gaan van de koopkracht, maar de minima zouden buiten schot moeten blijven. Het congres onderschreef in grote lijnen deze voorstellen.

In zijn toespraak tot het congres hield H. van Mierlo weer zijn traditionele pleidooi voor een coalitie van PvdA, VVD en D66. Ook partijvoorzitter R. Jansen bepleitte zo'n coalitie. Om zijn betoog kracht bij te zetten verwees hij naar het 'paarse' regeerakkoord dat de jongerenorganisaties van D66, VVD en PvdA enkele dagen eerder hadden gepresenteerd (zie hierboven bij de 'hoofdmomenten'). Het verzoek van zijn PvdA-collega Rottenberg om informele contacten tussen D66 en de sociaal-democraten aan te gaan, wees hij evenwel van de hand. Het zou voor de kiezer onbegrijpelijk zijn wanneer een regerings- en een oppositiepartij met elkaar zouden flirten. Begin april nam Jansen in een interview in *HP/De Tijd* scherp stelling tegen PvdA-leider Kok. Volgens de D66-voorzitter zou Kok de sociale vernieuwing hebben verkwaanseld. Om die reden was Kok niet welkom in een toekomstige coalitie met D66. Na kritiek vanuit zijn partij trok Jansen deze woorden snel weer in.

In het najaar, op 28 november, kwam de Algemene Ledenvergadering opnieuw bijeen. Dit keer werd de sociale zekerheid besproken, aan de hand van een rapport 'Arbeid, sociale zekerheid en inkomen'. Deze nota was voorbereid door een commissie onder leiding van oud-fractievoorzitter in de Tweede Kamer M. Engwirda en verscheen onder auspiciën van de Stichting Wetenschappelijk Bureau (SWB) van D66. Uitgangspunt van het rapport was dat te weinig personen de kosten van levensonderhoud moesten opbrengen voor te veel niet(-betaald) werkenden. Teneinde de werkgelegenheid te bevorderen en het stelsel van sociale zekerheid op termijn betaalbaar te houden, koos de commissie onder andere voor waardevaste in plaats van welvaartsvaste uitkeringen en minimumlonen (met uitzondering van de AOW). Het congres stemde in met deze verbreking van de koppeling tussen sociale uitkeringen en lonen in het bedrijfsleven. De uitspraken op het gebied van de sociale zekerheid zouden de basis vormen voor de betreffende paragraaf in het komende verkiezingsprogramma.

Op deze Algemene Ledenvergadering werd W.I.J.M. Vrijhoef tot partijvoorzitter gekozen. Vrijhoef, als enige kandidaat gesteld, was wethouder van Nijmegen van 1978 tot 1986. Hij volgde Jansen op, die zich niet voor een tweede termijn beschikbaar stelde. In zijn toespraak nam Vrijhoef zich voor 'D66 als produkt' beter aan de man te brengen. Dit zou onder andere moeten leiden tot een verdubbeling van het ledental in vier jaar. Op het congres werd voorts een motie ingebracht, die strikte milieu-eisen stelde aan de toekomstige ontwikkeling van Schiphol. Het Tweede-Kamerlid D.J.K. Tommel vond deze uitspraak veel te ver gaan. Uiteindelijk werd besloten later een speciale studiebijeenkomst te organiseren over de nationale luchthaven.

statuten en huishoudelijk reglement

Op de agenda van beide Algemene Vergaderingen stonden ook voorstellen tot wijziging van de statuten en het huishoudelijk reglement. De voorbereidingen hiertoe waren al in 1990 begonnen. Tot op het laatst verzette de Adviesraad (die gevraagd en ongevraagd advies uitbrengt aan de fracties in de Eerste en Tweede Kamer en het Europees Parlement en aan het hoofdbestuur) zich tegen het voorstellen van het hoofdbestuur om het aantal leden van de raad te halveren. De Algemene Ledenvergadering van eind maart wees dit voorstel van het hoofdbestuur af. Ook zijn voorstellen om de reglementaire positie van besturen op de diverse niveau's in de partij te versterken ten koste van de ledenvergaderingen (met name wat betreft het opstellen van de verkiezingsprogramma's en de kandidaatstelling), werden verworpen. Besloten werd de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen in twee ronden vast te stellen: in de eerste, algemene ronde konden kandidaten worden voorgedragen die geen deel uitmaakten van de kamerfractie; in de tweede ronde konden ook zittende kamerleden zich als

kandidaat opwerpen.

Na deze 'richtinggevende besluiten' werden de gewijzigde artikelen van de statuten en het huishoudelijk reglement definitief vastgesteld door de Algemene Ledenvergadering van november.

'Politiek in Uitvoering'

Begin september maakte D66 tussentijds de balans op van twee jaar raadswork. De bedoeling was de kiezers te laten zien wat er was gebeurd, en van hen te vernemen wat er de komende jaren nog gedaan zou moeten worden. Leden van de kamerfracties en het hoofdbestuur trokken door het land om lokale bestuurders bij te staan. Zo'n tweehonderd afdelingen namen deel aan deze actie. Tegelijkertijd organiseerde D66 opnieuw een ledenwerfcampagne. Op 8 oktober had het partijbureau zestienhonderd nieuwe leden ingeschreven, waarmee deze actie veel succesvoller was dan de vorige die na de ledenvergadering van eind maart van start was gegaan. Vóór 1 juni (dat wil zeggen binnen 66 dagen) moesten tweeduizend nieuwe leden worden gewonnen. Van deze doelstelling kwam toen weinig terecht: slechts tweehonderd nieuwkomers konden worden ingeschreven.

Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Om het nieuwe programma voor de komende verkiezingen voor de Tweede Kamer voor te bereiden, werd een stuurgroep gevormd onder voorzitterschap van mevr. M. Augusteijn-Esser. Deze werkgroep kreeg tot taak de hoofdlijnen van het programma uit te zetten. Daartoe werd overleg gevoerd met onder andere de Eerste- en Tweede-Kamerfractie en het hoofdbestuur. Uit de gedachtenwisseling kwamen hoofdthema's naar voren als internationalisering, de relatie burgersamenleving en duurzame ontwikkeling. De reeds bestaande programmacommisie moet deze punten vervolgens in een concept uitwerken, dat dan aan een partijcongres zal worden voorgelegd.

interview G.J. Wolffensperger

Eind november baarde het Tweede-Kamerlid G.J. Wolffensperger opzien met een interview in het weekblad *Elsevier* (28 november 1992). Wolffensperger, die samen met zijn collega J. Kohnstamm in de media getipt wordt als opvolger van Van Mierlo, meende dat de schijnwerpers te veel op Van Mierlo zouden zijn gericht. 'De continuïteit van D66 komt in gevaar als de partij niet duidelijk wordt neergezet, en de mensen om Van Mierlo heen niet méér aandacht krijgen', aldus Wolffensperger. Hij vroeg zich af 'of het wel zo goed is dat Van Mierlo zó zeer het gezicht van de partij bepaalt'. Later zou Wolffensperger meedelen dat deze

uitlatingen in het geheel geen kritiek op Van Mierlo behelsden.

verwante instellingen en publikaties

Aan het einde van 1991 maakte het Gemeentelijk Provinciaal Overleg (GPO) plaats voor de Bestuurdersvereniging, een organisatie die de activiteiten van gekozen en benoemde bestuurders van D66-huize professioneel moest gaan ondersteunen. Aan het begin van 1992 waren al zo'n zeshonderd raads- en Staten-leden lid. De Algemene Vergadering van eind maart besloot dat de Bestuurdersvereniging niet buiten de partij zou blijven staan, maar een bijzonder orgaan van de partij moest worden. Op 13 juni werd de Bestuurdersvereniging formeel opgericht. Op het congres van 26 september werd S. Brugman - burgemeester van Bodegraven - tot voorzitter gekozen.

De SWB publiceerde in februari het cahier *Niet-huwelijkse relaties*. Hierin werd afstand genomen van de gedachte dat het huwelijk uitsluitend aan heteroseksuele relaties zou zijn voorbehouden. In mei organiseerde de SWB enkele conferenties; één over de toekomst van de sociale zekerheid en één over de rol van het recht in verhouding tot burgerschap en politiek bestuur. Op 19 september werd een bijeenkomst belegd over de gevolgen van de Europese integratie voor het Nederlandse staatkundige bestel. Op 12 december volgde een conferentie over 'Duurzame ontwikkeling, economie en milieu'. Bij deze laatste bijeenkomst verscheen een brochure met dezelfde titel.

Het Politiek Emancipatie en Activerings Centrum (PEAC) hield op 9 mei een symposium over het probleem dat zo weinig vrouwen doordringen tot maatschappelijke topposities. Het PSVI organiseerde onder andere op 17 oktober een symposium over de minderhedenproblematiek.

Op 25-26 april hielden de Jonge Democraten hun halfjaarlijkse Algemene Vergadering. Op de agenda stonden onder andere voorstellen tot wijziging van het huishoudelijk reglement en de resolutie 'Duurzame ontwikkeling: solidariteit en schuld'. Het congres kwam voor de tweede keer in 1992 bijeen op 7-8 november. Dit keer werd over de Europese integratie gesproken.

Op 4 oktober trad voorzitter M. van Barschot van de Jonge Democraten tussentijds af na problemen in het hoofdbestuur. R. van den Brink werd als waarnemend voorzitter aangewezen tot het eerstvolgende congres in 1993.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

1992 stond voor het GPV in het teken van de partijdiscussie. Het Verbond debatteerde over een tweetal belangrijke onderwerpen. Het eerste betrof het toelatingsbeleid van de partij. Het tweede ging over de wenselijkheid van registratie van samenlevingsvormen anders dan het huwelijk. Ook maakte men

een begin met de herziening van de beginselverklaring en het opstellen van een nieuw verkiezingsprogramma.

partijbijeenkomsten

Het GPV kwam op 25 april in Zwolle bijeen voor de Algemene Vergadering. Een van de agendapunten was de verkiezing van nieuwe leden in de Centrale Verbondsraad (CVR) en de Generale Verbondsraad (GVR). De aanwezigen namen tevens afscheid van een aantal aftredende CVR- en GVR-leden. Speciale aandacht viel de éminence grise A.J. Verbrugh ten deel. Deze trad af na vele jaren actief te zijn geweest in de nationaal-gereformeerde politiek. Hij was tien jaar lid van de Tweede Kamer, 33 jaar lid van de CVR en 22 jaar lid van het curatorium van de Groen van Prinsterer Stichting (het wetenschappelijk bureau van het GPV). Hij kreeg een liber amicorum aangeboden met de titel *Politiek mozaïek* (zie verder onder 'verwante organisaties en publikaties'). Bovendien benoemde de vergadering hem tot ere-lid van de GVR. Oud-senator en voormalig lid van de beide Verbondsraden J. van der Jagt kreeg eveneens het ere-lidmaatschap aangeboden.

Op de vergadering kwam een voorstel van de vereniging Groningen aan de orde tot verandering van de organisatiestructuur van de partij. Het GPV - dat nu bestond uit een verbond van aparte, zelfstandige politieke verenigingen - zou volgens de indieners van het voorstel een landelijke vereniging met plaatselijke afdelingen moeten worden. Voordeel van deze nieuwe structuur zou zijn dat de partij een eenduidig beleid zou kunnen voeren op het gebied van omstreken kwesties als bijvoorbeeld het toelatingsbeleid (zie hiervoor ook het *Jaarboek DNPP 1991*, blz. 35-36 en hieronder). Bovendien zou een centrale landelijke organisatie ledenverlies als gevolg van verhuizingen kunnen voorkomen. De GVR had het voorstel in een pre-advies ontraden en ook de Algemene Vergadering wees het in overgrote meerderheid af. Een bijzondere gast op deze Algemene Ledenvergadering was de Hongaarse parlementariër R. Hörsik, die nu in 1991 in samenwerking met B. Nitrau van het scholings- en vormingsinstituut van het GPV een congres in Hongarije had georganiseerd. Hij presenteerde de bundel *Calvinisten in de politiek* met daarin de op het Hongaarse congres gehouden redevoeringen.

Op 28 maart kwam de Verbondsadviesraad (VAR) bijeen. De VAR - adviserend orgaan ten behoeve van de politieke besluitvorming in Algemene Vergadering, GVR of CVR - ging deze keer over de toekomst van de verzorgingsstaat. De discussie moest een eerste aanzet vormen voor het nieuwe verkiezingsprogramma, dat in 1993 opgesteld zou worden. Voornaamste conclusie van de afgevaardigden was echter dat - gezien de omvang en gecompliceerdheid van de

materie - verdere studie en voorbereiding nodig was. Een partijcommissie bracht vervolgens in het najaar een korte notitie over sociale zekerheid uit. Aan de hand hiervan zou nadere discussie en uiteindelijke besluitvorming plaatsvinden. Belangrijke aanbevelingen in het rapport betroffen het afwijzen van het basisinkomen en het zogenaamde ministelsel in de sociale zekerheid. Wijzigingen in de Ziektewet vond de commissie wel geoorloofd, drastische ingrepen in de WAO daarentegen niet.

toelatingsbeleid

Op 18 januari stelde de GVR een beleidsnotitie vast, getiteld *Relatie lidmaatschap GPV en omvang kiezerscorps* (zie ook *Jaarboek DNPP 1991*, blz. 35-36). Centrale conclusie van de notitie was dat de partij niet een kerkelijk maar een confessioneel-gereformeerd karakter had. Het lidmaatschap moest daarom openstaan voor ieder die grondslag en doel van het GPV van harte kon onderschrijven, ongeacht het feit of men lid was van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) of niet. De plaatselijke verenigingen bleven het beslissingsrecht houden over het toelaten van nieuwe leden. De GVR-notitie pleitte echter wel voor meer eenduidigheid in het toelatingsbeleid. Dit kon bewerkstelligd worden door het opstellen van model-statuten ten dienste van de verenigingen. GPV-kiezers die instemden met het verkiezingsprogramma maar niet de grondslagen onderschreven, waren uitgesloten van het lidmaatschap. Wel mochten zij - volgens de notitie - kadercursussen, conferenties en dergelijke van de partij bijwonen. Een andere belangrijke aanbeveling betrof het wijzigen van artikel 6c van de statuten van het GPV, waarin stond dat men voor het lidmaatschap van de GVR belijdend lid moest zijn van een der Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken. Deze voorwaarde, die ooit bij amendement op de Algemene Vergadering van 1962 tegen de zin van de Verbondsbesturen in de statuten was opgenomen, wilde men dus weer ongedaan maken.

Aan de hand van de notitie werd de discussie over het toelatingsbeleid binnen en buiten de partij gevoerd. Er verschenen vele artikelen in de gereformeerde pers. Het Federatiebestuur van de RPF liet in een reactie weten dat men het enerzijds toejuichte dat het GPV geen kerkelijke partij meer wilde zijn. Anderzijds vond de RPF dat dit in de grondslag van het GPV niet duidelijk genoeg verwoord werd. In het Verbondsblad *Ons Burgerschap* werd een speciale rubriek 'Ingezonden' gecreëerd om de partijdiscussie ruim baan te geven. Op de in 1993 te houden Algemene Vergadering zou het nieuwe toelatingsbeleid uiteindelijk definitief vastgesteld moeten worden.

Het met het Verbond verwante vrijgemaakt gereformeerde *Nederlands Dagblad* maakte een met het GPV vergelijkbare ontwikkeling door. In juni besloot de redactie zich open te stellen voor niet-vrijgemaakte journalisten. Hieraan lagen

behalve principiële ook economische redenen ten grondslag. Dit besluit veroorzaakte veel onrust binnen de vrijgemaakt gereformeerde gelederen. Er gingen zelfs geluiden op dat er een nieuw vrijgemaakt dagblad moest komen.

verwante instellingen en publikaties

In februari publiceerde de Groen van Prinsterer Stichting *Gedragingen van artsen in verband met het overlijden*, geschreven door W. Nieboer. Het bevatte een reactie op het rapport van de commissie-Rommelink en het standpunt van het kabinet over euthanasie.

In april verscheen het hierboven al genoemde *Politiek mozaïek: opstellen aangeboden aan Dr. A.J. Verbrugh*, een gezamenlijke uitgave van de Groen van Prinsterer Stichting en het GPV. De bundel, die onder redactie stond van Van der Jagt en anderen, bevatte artikelen over verschillende aspecten van het 'Program van richtlijnen' en was dan ook nadrukkelijk bedoeld als een eerste aanzet tot de discussie over de actualisering van dit beginselprogramma.

De Groen van Prinsterer Stichting presenteerde in juni de brochure *Zo zijn we niet getrouwd: over de registratie van niet-huwelijkse samenlevingsvormen*. Dit rapport deed veel stof opwaaien. De auteurs Th. Haasdijk, E.R. Helder, B. Koelewijn en J. Ophoff waren namelijk van mening dat de overheid samenlevingsovereenkomsten van ongehuwden die officieel bij de notaris waren geregistreerd, moest erkennen. De rechtsgevolgen van de registratie dienden beperkt te blijven tot de materiële sfeer (belastingen, erfrecht, alimentatie en dergelijke). Zaken die het familierecht betroffen, zoals adoptie en in vitro-fertilisatie, bleven nadrukkelijk voorbehouden aan gehuwden. Het rapport maakte geen onderscheid tussen verschillende vormen van ongehuwd samenwonen: heteroseksuelen, homoseksuelen en samenlevende familieleden moesten gelijk behandeld worden.

Binnen de partij ontstond veel discussie naar aanleiding van het rapport. In oktober besloot de GVR dan ook dat de bespreking van *Zo zijn we niet getrouwd* op de eerstvolgende Verbondsadviesraad van 30 januari 1993 centraal zou staan. Ook de RPF liet zich niet onbetuigd: hoofdredacteur mevr. G. Visser-van Lente toonde zich in haar column in het partijblad *Nieuw Nederland* nogal kritisch. Haar artikel had een boze reactie van GPV-voorzitter J. Blokland tot gevolg, waarna een briefwisseling tussen beide partijen volgde. Ook de RPF begon overigens - onder andere met het oog op een nieuw verkiezingsprogramma - een discussie binnen de partij over de registratie van alternatieve samenlevingsvormen.

De Stichting Mandaat, het scholings- en vormingsinstituut van het GPV, veranderde haar naam in Mandaat. Ook logo en huisstijl werden vernieuwd. Op 9 mei hield Mandaat met een aantal andere organisaties een congres rond het thema

'arbeid in de jaren negentig en de taakverdeling tussen man en vrouw'. In juli organiseerde Mandaat in samenwerking met enkele Hongaarse geestverwante partijen een vervolg op het vorig jaar in Hongarije gehouden congres over christenen in de politiek.

Groen Links

Voor Groen Links was 1992 een rustig jaar, dat voornamelijk gevuld werd met conferenties en studiedagen. Een ledenwerfcampagne aan het eind van het jaar kon een lichte teruggang van het ledental vooralsnog niet ongedaan maken.

partijraden

De Groen Linkse Raad kwam vier keer bijeen in Utrecht. Op 11 april verdedigde het Tweede-Kamerlid P. Rosenmöller het initiatief-wetsontwerp voor betere arbeidskansen van allochtonen dat zijn fractie samen met die van D66 en de VVD had ingediend. Sommige leden van de partijraad plaatsten vraagtekens bij deze samenwerking, maar juichten wel de strekking van het wetsontwerp toe. De Groen Linkse Raad koos bovendien vier nieuwe leden in het partijbestuur.

Op 20 juni besprak de partijraad het rapport *Tijd voor zelfstandigheid*. Fractievoorzitter mevr. R. Beckers pleitte in een toespraak over actuele zaken voor een politieke fatsoenscode in de discussie over etnische minderheden.

Op 19 september behandelde de Groen Linkse Raad de miljoenennota, de kwestie-Joegoslavië en het Verdrag van Maastricht.

Op 21 november kwam opnieuw de situatie in het voormalige Joegoslavië ter sprake. Verder werd gesproken over de voorbereiding van een ontwerp-verkiezingsprogram en de anti-racisme campagne die in het voorjaar van 1993 gevoerd zou worden.

congres

Het partijcongres dat op 30 en 31 oktober in Amersfoort bijeenkwam, hield zich vooral bezig met de sociale zekerheid. De grondslag voor de discussie was het eerder dat jaar verschenen rapport *Tijd voor zelfstandigheid*, dat in september besproken was met vertegenwoordigers van vakbonden en organisaties van uitkeringsgerechtigden. Het congres nam de meeste aanbevelingen van het rapport over. Economische zelfstandigheid zou voor iedereen bereikbaar moeten zijn, door herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid - waaronder 'zorgarbeid' oftewel zorg voor zichzelf en kinderen of partners. Daarbij zouden inkomensverschillen verkleind en arbeidskosten verlaagd behoren te worden door wijzigingen in het belastingstelsel. Over een basisinkomen zou nadere studie

plaats vinden. De uitkeringen zouden verhoogd moeten worden om de sinds 1982 gegroeide achterstand ten opzichte van de lonen in te halen; maar niet per se met 15%, zoals de partij in het verkiezingsprogramma van 1989 eiste en de linkervleugel ook nu eigenlijk wilde.

De linkervleugel - die zich in een Links Netwerk op het congres had voorbereid - kreeg iets meer zijn zin bij de besluitvorming over vrede en veiligheid. Een meerderheid van afgevaardigden wees de NAVO af en wenste een grotere rol voor Verenigde Naties en CVSE (Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa) bij het bewaren van de veiligheid in de wereld. Nederland zou ten behoeve van deze organisaties een kleine, professionele krijgsmacht dienen te handhaven.

Het congres koos ook een nieuw partijbestuur. Mevr. M. Vos werd herkozen als voorzitter, maar J. Lagendijk werd als vice-voorzitter - tegen de aanbevelingen van de kandidatencommissie in - vervangen door de om zijn linkse standpunten bekend staande E. Meijer. Lagendijk bleef overigens wel gewoon lid van het partijbestuur, waarin nu naast twaalf autochtonen drie migranten plaats namen.

politiek leiderschap

De fractievoorzitter van Groen Links in de Tweede Kamer, Beckers, kondigde op het congres haar vertrek aan; zij wilde meer tijd aan haar privé-leven besteden. In het voorjaar zou P. Lankhorst haar taak als voorzitter en B. van Ojik haar kamertel overnemen. Lankhorst stelde zich echter niet beschikbaar voor het lijsttrekkerschap bij de volgende kamerverkiezingen - verwacht in 1994. Zijn fractiegenoten Rosenmöller en mevr. I. Brouwer, door het bestuur gepolst, wilden zich evenmin voor die functie beschikbaar stellen. Beiden noemden als argument de zorg voor hun kinderen, die moeilijk te verenigen zou zijn met het politiek leiderschap van de partij.

conferenties

Op 18 januari organiseerde de Stichting Groen Links in de EG een studiedag over milieu en ontwikkeling in Amsterdam. De studiedag diende mede als voorbereiding op de conferentie van de Verenigde Naties over dit onderwerp in Brazilië in juni - waar het Tweede-Kamerlid W. Willems aan deel zou nemen. Op de studiedag volgde op 14 maart een manifestatie, eveneens in Amsterdam, over milieu en internationale solidariteit. De partijvoorzitter, Vos, stelde dat een solidair milieu- en ontwikkelingsbeleid waarschijnlijk tot economische 'nulgroei' in West-Europa zou leiden.

Op 16 mei vond in Amsterdam de conferentie 'Mondiale veiligheid 2000' plaats, waarbij vooral gesproken werd over de toekomst van de NAVO en de CVSE.

migranten

Op 4 april vond in Amsterdam een studiedag plaats over migranten en gemeentepolitiek. Na de gemeenteraadsverkiezingen in 1990 waren in een aantal gemeenten migranten voor Groen Links in de raad gekomen. In enkele gevallen ontstonden problemen, tengevolge van cultuurverschillen of gebrek aan politieke ervaring wellicht. In Den Haag trad mevr. A. Roemer - bekend auteur met een Surinaamse achtergrond - uit de Groen Links-fractie, zonder haar zetel op te geven. Voor migranten werd in juni een oriëntatiecursus gegeven, die zeer veel belangstelling trok.

internationale contacten en de EG

De Groene Coördinatie in de Europese Gemeenschap, een internationaal samenwerkingsverband waar Groen Links deel van uitmaakt, kwam op 13 en 14 juni in Dublin bijeen. Besloten werd tot de oprichting van een Europese Groene Federatie, naar het voorbeeld van de christen-democratische Europese Volkspartij.

In september organiseerde de partij een aantal bijeenkomsten over de Europese Gemeenschap op verschillende plaatsen in het land. Hoewel voorstander van Europese integratie, wees Groen Links het in 1991 gesloten Verdrag van Maastricht af. Een deel van de partij, waaronder het Tweede-Kamerlid Brouwer, dacht hierover iets genuanceerder; maar ook Brouwer stemde in november tegen ratificatie van het Verdrag door de Tweede Kamer. Groen Links had het Verdrag liever aan het volk ter goedkeuring voorgelegd, maar kreeg bij haar streven naar een referendum geen steun van andere partijen.

verwante instellingen en publikaties

Dwars, de jongerenorganisatie van Groen Links, organiseerde in augustus een 'International Green Network Camp' bij de Maarsseveense plassen.

Het Vrouwenoverleg van Groen Links kwam bijeen op 13 juni en op 17 oktober om te spreken over arbeid, inkomen en sociale zekerheid - mede als voorbereiding op het partijcongres.

Roze Links, het 'Groen Links platform voor seksuele diversiteit', hield zich tijdens een beleidsweekend van 25 tot 27 september in Arnhem bezig met relatierechten en -plichten.

Het Wetenschappelijk Bureau van Groen Links publiceerde in 1992 de brochure *Individualisering en zorgpolitiek* van de hand van mevr. C. Kersbergen en *De economie van de energieheffing* van B. Snels. Het partijbestuur schreef samen

met de Tweede-Kamerfractie het rapport *Sjalom/Salam* over de toestand in het Midden-Oosten.

personalia

Op 15 december overleed F. Meis, van 1971 tot 1977 lid van de Tweede Kamer voor de CPN en bekend als actie leider in de arbeidersbeweging. Meis had in januari zijn lidmaatschap van Groen Links opgezegd uit protest tegen uitspraken van Europarlementariër H. Verbeek over de grote invloed van communisten en 'stalinisten' in de partij.

Eveneens op 15 december werd voor het eerst een lid van Groen Links benoemd tot burgemeester. Mevr. H. Groen, voormalig lid van de Amsterdamse gemeenteraad voor de CPN, zou het ambt in Oostzaan gaan bekleden.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Voor de PvdA stond 1992 in het teken van partijvernieuwing op verschillende fronten. De crisis rond de WAO die in 1991 de partij verscheurd had, hield ook dit jaar de gemoederen bezig.

sociale zekerheid

De plannen van het kabinet voor herziening van de WAO hadden in 1991 een heftige crisis in de partij veroorzaakt (zie *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 47-48; zie ook de bijdrage van R.A. Koole in dit Jaarboek). Hoewel de PvdA zich uiteindelijk achter het kabinet had geschaard, zette zij ook in 1992 de discussie over de sociale zekerheid voort.

In oktober 1991 had de partij de commissie-Verzorgingsstaat ingesteld onder leiding van de economie-hoogleraar D.J. Wolfson. In februari bracht de commissie haar rapport uit onder de titel *Niemand aan de kant*. Zij wees vèrgaande veranderingen van het sociale zekerheidsstelsel in de richting van hetzij een voor iedere burger gegarandeerd basisinkomen, hetzij een 'ministelsel' met particuliere aanvullende verzekeringen van de hand. Wel pleitte de commissie voor een actiever werkgelegenheidsbeleid en betere coördinatie van de uitvoeringsorganisaties van sociale zekerheid en arbeidsbemiddeling. Aan de top van die organisaties zouden de sociale partners minder en de overheid meer te zeggen moeten hebben. PvdA-leider W. Kok hechtte zijn goedkeuring aan het rapport, al koesterde hij twijfels over de voorgestelde subsidie op loonkosten waarmee de commissie de werkgelegenheid voor ongeschoolden hoopte uit te breiden. Zijn twijfels werden gedeeld in christen-democratische kring, waar echter ook waardering voor het rapport werd uitgesproken. Minder positief lieten

zich de werkgeversorganisatie VNO en de vakcentrale CNV uit. Op het partijcongres in maart aanvaardde de PvdA de conclusies van het rapport. Aan het eind van het jaar stond opnieuw de herziening van de WAO ter discussie. Het kabinet hield vast aan bevrozing van de uitkeringen voor huidige arbeidsongeschikten jonger dan 50 jaar, maar stuitte daarbij op tegenstand van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA. De fractie had er al in mei voor gepleit, de bestaande gevallen te ontzien bij bezuinigingen. Het kabinetsvoorstel zou in januari 1993 dan ook opnieuw tot grote politieke beroering leiden.

congressen

Op het congres op 13 en 14 maart in Nijmegen werd niet alleen over sociale zekerheid gesproken, maar ook een nieuwe voorzitter gekozen - of eigenlijk een voorzittersduo, F. Rottenberg en R. Vreeman. Aanvankelijk had Vreeman, voorzitter van de Vervoersbond FNV, zich als tegenkandidaat gesteld tegenover Rottenberg, directeur van het politiek-cultureel centrum 'De Balie' in Amsterdam. Toen de partij verscheurd dreigde te raken in twee vleugels, besloten zij zich samen kandidaat te stellen: Rottenberg als voorzitter, Vreeman als vice-voorzitter. De partijraad schiep op 12 maart de mogelijkheid om ook van het vice-voorzitterschap een betaalde baan te maken. Het duo versloeg vervolgens met gemak op het congres de overige kandidaten. In zijn toespraak tot het congres pleitte Rottenberg voor 'terugkeer van de verbeelding' en vernieuwing van de partij, maar ook voor toenadering tot D66 en Groen Links, zonder de samenwerking met het CDA te willen verbreken. Vreeman legde in zijn rede de nadruk op herstel van goede betrekkingen met de vakbeweging.

Het congres hechtte zijn goedkeuring aan voorstellen van het partijbestuur om de partijorganisatie te hervormen naar de ideeën van de commissie-Van Kemenade (zie *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 46). Zo besloot men de partijraad af te schaffen en zijn taken over te dragen aan het congres, dat vaker bijeen zou komen en in omvang beperkt zou worden. De gewesten - in aantal tot twaalf gereduceerd - zouden zich meer op provinciaal beleid gaan concentreren; ze zouden echter elk één lid van het algemeen partijbestuur kunnen kiezen. Het algemene bestuur zou 33 leden tellen, waarvan zeven leden het dagelijks bestuur vormen. Het dagelijks bestuur zou door het congres gekozen worden, op de voorzitter na: deze zou door alle leden via een schriftelijke stemming gekozen worden indien er meer dan één kandidaat zou zijn. Ook over andere belangrijke zaken zouden de leden eventueel via een referendum kunnen beslissen.

De ingrijpende wijziging van de kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede Kamer vond haar beslag pas op het volgende congres, dat op 12 december in Amsterdam gehouden werd. De gewestelijke organisaties, die sinds 1969 uiteindelijk de kandidatenlijsten in hun kieskring vaststelden, moesten die

bevoegdheid nu volledig afstaan aan het congres - en niet gedeeltelijk, zoals in maart was besloten. Het partijbestuur zou het congres een ontwerp-kandidatenlijst voorleggen. Een aantal gewesten tekende verzet aan tegen dit voorstel, dat echter met 79% van de stemmen werd aangenomen. De kandidaatstelling voor Provinciale Staten en gemeenteraden bleef wel in handen van de gewesten respectievelijk afdelingen.

Het congres, dat in een harmonische sfeer verliep, koos een nieuw partijbestuur. Rottenberg en Vreeman werden herkozen als voorzitter respectievelijk vice-voorzitter; J.M. Wiersma werd gekozen als tweede vice-voorzitter en mevr. A. Brouwer-Korf als secretaris. Het congres keurde een aantal vernieuwingen goed, waaronder een nieuw logo. Bezuinigingen op het budget van minister Pronk werden afgewezen; in plaats van 1,5% van het Netto Nationaal Inkomen zou 1% van het Bruto Nationaal Produkt aan zuivere ontwikkelingssamenwerking besteed moeten worden. Politiek leider Kok pleitte in zijn congresrede voor sociale vernieuwing en meer aandacht voor veiligheid in de grote steden.

partijvernieuwing en interne ontwikkelingen

De nieuwe partijvoorzitter Rottenberg had zijn verkiezingscampagne gevoerd onder het vaandel van de partijvernieuwing. Die vernieuwing vond plaats onder druk van ledenverlies (zie Tabel 1) en dreigend electoraal verlies - in de peilingen schommelde de partij rond of onder de 20% en zou daarmee in de Tweede Kamer terugvallen van 49 naar 25 à 30 zetels. Het ledenverlies dwong de partij tot inkrimping van het partijbureau met tien arbeidsplaatsen en andere bezuinigingen; in plaats van vier zouden voortaan slechts twee bestuurders, de voorzitter en de vice-voorzitter, bezoldigd worden. In de loop van het jaar kwam een campagne op gang om leden te werven. In ruim zestig afdelingen werd een 'team '94' opgericht om de organisatie van de partij te vernieuwen. Het partijblad *Rood* kreeg een nieuwe redactie, een andere vorm en een nieuwe naam, *PRO*. Kamerleden werden ook ingeschakeld om het contact met de achterban te verbeteren; zo ging het Tweede-Kamerlid M. van Traa in september koffie schenken in de trein van Arnhem naar Winterswijk.

De vernieuwing ging sommige leden echter niet ver genoeg. Oud-minister en oud-partijvoorzitter A. van der Louw, die in 1991 een aantal kritische partijleden in het gebouw 'De Rode Hoed' in Amsterdam bijeen had geroepen, richtte in april aldaar een Sociaal-Democratisch Vernieuwingsplatform op. Het platform stond open voor leden van de PvdA maar ook voor niet-leden. Volgens Van der Louw zou zich hieruit in de toekomst een nieuwe partij kunnen ontwikkelen, indien de PvdA zich niet verder vernieuwde. Ook oud-staatssecretaris J. Schaefer bleef zich in 1992 kritisch opstellen tegenover zijn partij; in februari kondigde hij de oprichting aan van 'Democratisch Offensief', een landelijke en lokale beweging

voor vernieuwing van de democratie. Anderen ging de vernieuwing al gauw veel te ver. De werkgroep 'Socialisten in de PvdA' (SIP), ontstaan in 1991, bleef dit jaar de partij kritisch volgen in het blad *Stuitende Taferelen*.

internationale contacten

De Federatie van Socialistische en Sociaal-Democratische Partijen van de Europese Gemeenschap, waar de PvdA ook deel van uitmaakt, hield op 9 en 10 november haar tweejaarlijks congres in Den Haag. De Federatie besloot zich naar het voorbeeld van de christen-democratische Europese Volkspartij om te vormen tot een partij, de Partij van de Europese Sociaal-Democraten (PES).

verwante instellingen en publikaties

De jongerenorganisatie van de PvdA, de Jonge Socialisten (JS), hield op 23 mei een congres met als thema 'Stop discriminatie, werk aan intercreatie'. De JS vierde op 6, 7 en 8 juni haar vijftienjarig bestaan met een Pinksterkamp in Elst. C. van Basten schreef een korte geschiedenis van de jongerenorganisatie, *Als je maar weet waar het steeds om gaat*. Op 24 oktober organiseerde de JS een conferentie over 'de toekomst van jongeren en politiek' in Nijmegen.

De Rooie Vrouwen, de vrouwenorganisatie van de PvdA, zag haar voortbestaan in 1992 bedreigd door verregaande bezuinigingen op haar budget en afschaffing van een bezoldigd voorzitterschap. Via een advertentie in dagbladen riep het bestuur de vrouwen op om op 12 september naar een actie-bijeenkomst in Bennekom te komen. Daar besloot men de organisatie niet 'feestelijk op te heffen', zoals sommigen hadden gesuggereerd. Partijvoorzitter Rottenberg stelde de Rooie Vrouwen voor 1993 alsnog een subsidie voor projecten en een aantal andere voorzieningen in het vooruitzicht, maar hield vast aan de bezuinigingen op personeel. De vrouwenorganisatie moest volgens hem overigens 'niet louter een lobby-organisatie zijn, maar een denkcentrum op het hele grote vraagstuk van de kwaliteit van het leven' (*Rooie Vrouwen Magazine*, april 1992). Op 21 november besloten de Rooie Vrouwen op hun congres in Amsterdam hun organisatie en werkwijze te vernieuwen en te vereenvoudigen. Ze kozen bovendien een nieuw bestuur, dat werd voorgezeten door het Tweede-Kamerlid M. van der Burg.

Het wetenschappelijk bureau van de partij, de Wiardi Beckman Stichting (WBS), hield in maart een conferentie over consumptie en milieu en in september een studiedag over verkeersbeleid en milieu. De WBS publiceerde voorts onder meer de rapporten *Contouren van vernieuwing: heroriëntatie in de PvdA* en *Partij van de ..Arbeid? De politiek van arbeidsparticipatie en werkgelegenheid*, beide in samenwerking met het Opleidingsinstituut van de PvdA; *De stad is van iedereen: over de toekomst van de stadsvernieuwing* en *Wonen en werken in een vol land*:

regionaal ruimtelijk beleid in Nederland. Van de hand van H. Wansink verscheen het boek *Een school om te kiezen: naar een actuele onderwijspolitiek.*

Het Centrum voor Lokaal Bestuur van de WBS gaf ook een aantal rapporten uit, over banenpools, gemeentelijk ouderenbeleid en de positie van de burgemeester. In het rapport *Variatie in bestuur* pleitte een adviescommissie van het Centrum voor differentiatie van het binnenlands bestuur: naast provincies en gemeenten zouden de grote stedelijke agglomeraties een volwaardig regionaal bestuur dienen te krijgen.

De Evert Vermeer Stichting (EVS), gericht op ontwikkelingssamenwerking, vierde op 16 mei haar 25-jarig bestaan met een congres in Amsterdam. De econoom J. Tinbergen, intussen 89 jaar oud, werd tot erevoorzitter gekozen. De EVS wenste haar 'vrijheid in verbondenheid met de PvdA' te handhaven en daarbij soms ook samen te werken met een andere partij zoals Groen Links. In oktober publiceerde de EVS een manifest, *Keer Europa naar het Zuiden*, waarvan het concept op een conferentie in maart was besproken.

De PvdA-delegatie in het Europees Parlement organiseerde samen met de op Europese samenwerking gerichte Anne Vondeling Stichting, op 31 oktober een conferentie in Amsterdam over uitbreiding van de Europese Gemeenschap. De Alfred Mozer Stichting, die zich bezighoudt met Oost-Europa, hield in april een congres over nationalisme in dat deel van de wereld, naar aanleiding van haar publikatie *Volk, natie en democratie.*

De PvdA zelf publiceerde in 1992 naast het al eerder vermelde rapport *Niemand aan de kant* een studie *De PvdA en allochtonen: beleidskeuzes voor de negentiger jaren* van een commissie onder voorzitterschap van partijbestuurder P. Rombouts.

personalia

Op 12 januari overleed H.W. van Doorn, oud-minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het kabinet-Den Uyl (1973-77). Van Doorn, in 1968 één van de oprichters van de PPR, was in 1984 van die naar zijn mening toen te radicaal geworden partij overgestapt naar de PvdA.

J.A.A. van Kemenade, burgemeester van Eindhoven en oud-minister van Onderwijs, werd in februari benoemd tot Commissaris van de Koningin in Noord-Holland. In mei volgde R.W. Welschen hem op als burgemeester van Eindhoven.

In juni werd de Commissaris van de Koningin in Drenthe, W. Meijer, benoemd tot voorzitter van de Raad van Beheer van de RABO-bank. Meijer was tevens voorzitter van een commissie die de minister van Defensie - partijgenoot A.L. ter Beek - van advies diende over afschaffing van de dienstplicht. Toen de minister tegen het advies van de commissie in besloot tot afschaffing, staakte de

commissie echter voortijdig haar werkzaamheden. In Drenthe werd Meijer opgevolgd door mevr. M. de Boer, gedeputeerde in Noord-Holland en momenteel de enige vrouwelijke Commissaris van de Koningin in Nederland.

A.P. Oele, voorganger van Meijer als Commissaris van de Koningin in Drenthe, aanvaardde in september het ambt van bijzonder hoogleraar in de ontwikkelingen van het democratisch socialisme in relatie tot wetenschap en samenleving (de Dr.J.M. den Uyl leerstoel) aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn oratie, *Ge-deeld gezag en verbindend bestuur*, verscheen als brochure bij de WBS.

Eveneens in september werd oud-minister van Buitenlandse Zaken M. van der Stoep benoemd tot Hoge Commissaris voor de Minderheden in dienst van de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE), een organisatie waar zowel West- als Oosteuropese staten toe behoorden.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Voor de RPF was 1992 een jaar van verandering. De partij presenteerde in februari haar nieuwe 'huisstijl': de kleur groen, die vanaf 1977 gebruikt werd, maakte plaats voor blauw met enkele groene accenten. Ook het logo veranderde. Volgens propagandaleider K. Smits symboliseerde het blauw de groeiende dynamiek van de partij en het groen hoop, vriendelijkheid en zachtmoedigheid. Een professioneel marketingbureau ging de RPF assisteren bij het beter verkopen van haar produkt.

In 1992 ging de partij ook op zoek naar een nieuwe landelijke lijsttrekker, die te zijner tijd M. Leerling moest vervangen.

partijbijeenkomsten

Op 16 mei kwam de Federatieraad in Putten bijeen. Belangrijkste nieuws was dat M. Leerling, die vanaf 1981 fractievoorzitter van de RPF in de Tweede Kamer was, zich bij de eerstvolgende parlementsverkiezingen in 1994 niet beschikbaar meer wilde stellen als lijsttrekker. Hij kondigde dit nu reeds aan om de partij ruim in de gelegenheid te stellen om een opvolger te zoeken. Aan zijn vertrek lag naast privé-redenen het feit ten grondslag dat naar zijn mening de tijd was aangebroken dat iemand anders het gezicht van de RPF naar buiten zou gaan bepalen. In zijn gebruikelijke toespraak tot de raad ging Leerling uitgebreid in op de euthanasiekwestie. De behandeling ervan in de Tweede Kamer noemde hij 'een dieptepunt uit onze parlementaire geschiedenis' (*NRC-Handelsblad*, 18 mei 1992).

De partij kreeg verder een nieuwe voorzitter. A. van den Berg, die met overgrote meerderheid gekozen werd, volgde J. Bouwmeester in deze functie op.

Op 28 november kwam de Federatieraad opnieuw bijeen. De aanwezigen namen op deze vergadering een wijziging in statuten en huishoudelijk reglement aan

waardoor het mogelijk werd bij laks betalende kiesverenigingen de contributie gedurende een periode van vijf jaar centraal te innen. Een voorstel om de afdracht aan de partijkas te indexeren en daarbij uit te gaan van de inflatie ontmoette enige tegenstand, maar werd uiteindelijk toch aangenomen. Ook stelde de Federatieraad voor het eerst een meerjarenbegroting vast. Verder werden er twee nieuwe leden in het Federatiebestuur gekozen.

Leerling sprak de aanwezigen toe over het vreemdelingenbeleid. In Westeuropese landen zou alleen via een omweg aan asielzoekers toegang verleend moeten worden. In opvangcentra van de Verenigde Naties zou eerst aan de hand van internationale, eenduidige criteria moeten worden vastgesteld of iemand terecht een beroep deed op asiel. Leerling besteedde in zijn rede ook aandacht aan het CDA. Hij verweet de christen-democraten onder premier Lubbers veel op christelijke principes gebaseerde wet- en regelgeving verloren te hebben laten gaan.

's-Middags discussieerde men over een nieuw basisprogram. Een partijcommissie zou de uitkomsten van de discussie verwerken in het nog op te stellen ontwerpprogramma, dat dan op de Federatieraad van mei 1993 besproken zou kunnen worden.

internationale contacten

Op 23 september werd tijdens een bijeenkomst in Amersfoort CHIPS-Europe opgericht, de Europese afdeling van de Christian Heritage International Political Society (CHIPS). Deze organisatie, die sinds februari 1990 bestond, had als doelstelling het opzetten en onderhouden van een informeel internationaal netwerk voor bijbelgetrouwe politiek. Zowel individuele personen als (politieke) organisaties waren erbij aangesloten. Initiatiefnemers van CHIPS-Europe waren A. Rouvoet, directeur van de Marnix van St. Aldegonde Stichting (het wetenschappelijk bureau van de RPF) en de Canadees E. Vanwoudenberg. Tijdens de vergadering werd een comité opgericht, dat leiding moest gaan geven aan de activiteiten van CHIPS-Europe. Hierin hadden zitting E. Schuurman en Rouvoet (RPF), L. van der Waal (SGP) en A.H. Poelman (GPV).

Ook dit jaar waren er weer contacten tussen de RPF en het Hongaarse MDF (*Magyar Demokrata Forum*). In september bezocht een Hongaarse delegatie Nederland om een door de Stichting Kader en Vorming van de RPF georganiseerde scholing te volgen over public relations en de verbetering van de relatie tussen kiezer en gekozene. In het najaar hield het MDF een conferentie in Celldömölk (West-Hongarije) over hetzelfde onderwerp, waarbij ook de RPF aanwezig was.

verwante instellingen en publikaties

De Marnix van St. Aldegonde Stichting hield op 14 november haar jaarlijks congres in Amersfoort met als thema de reformatorische cultuurvisie. Dit onderwerp kon gezien worden als een vervolg op de in november 1991 behandelde reformatorische staatsvisie (zie *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 52-53). RPF-senator Schuurman, C. Graafland, B. Goudzwaard en S. Griffioen verzorgden de inleidingen. In mei publiceerde de Stichting de definitieve versie van de vorig jaar verschenen discussienota *Reformatorische staatsvisie: de RPF en het ambt van de overheid* van de hand van Rouvoet.

In december deed de Marnix van St. Aldegonde Stichting een tweede, geheel herziene en geactualiseerde druk verschijnen van de in 1988 gepubliceerde studie *Godsdienstvrijheid bedreigd? Een analyse van de Algemene Wet Gelijke Behandeling*, geschreven door S.O. Voogt. Met het oog op de naderende parlementaire behandeling van het wetsontwerp Gelijke Behandeling werd deze heruitgave noodzakelijk geacht. Belangrijkste conclusie van de auteur was dat het huidige voorstel - ondanks verbeteringen - een onaanvaardbare inbreuk bleef op de belijdenisvrijheid.

Op 21 maart organiseerde de Stichting Kader en Vorming in samenwerking met de Vereniging van RPF-bestuurders in Amersfoort een congres over christelijke gemeentepolitiek. De inleidingen van G.B. Ekelmans, C.A.E. de Jonge en J.H. ten Hove resulteerden samen met het verslag van de discussie in een congresbundel die in mei verscheen met de titel *De noodzaak van christelijke politiek*.

De Landelijke Bezinningsgroep Emancipatie hield op 31 oktober in Amersfoort een bijeenkomst, georganiseerd door de Stichting Kader en Vorming en de Marnix van St. Aldegonde Stichting. Centraal stond de positie van de vrouw binnen de RPF. Partijvoorzitter Van den Berg verwoordde het standpunt van het Federatiebestuur. Dit hield in dat de gelijkwaardigheid van de vrouw binnen de RPF bij het functioneren in bestuurlijke en politieke taken een wezenlijk onderdeel vormde van de identiteit van de partij. Hij wees hier met name op omdat in 1993 de besprekingen met de SGP (en het GPV) zouden beginnen over eventuele samenwerking bij de eerstvolgende gemeenteraadsverkiezingen. Overigens bestond niet alleen bij de SGP maar ook bij sommigen binnen de RPF weerstand tegen betrokkenheid van vrouwen bij de actieve politiek. Op de bijeenkomst werd een stuurgroep opgericht die het emancipatiebeleid binnen de partij verder vorm zou gaan geven.

De RPJO (de jongerenorganisatie van de RPF) veranderde aan het begin van het jaar haar naam in RPF-jongeren. Hiermee benadrukte ze - aldus hun voorzitter P. Blokhuis op de voorjaarsbijeenkomst van de Federatieraad - geheel achter de koers van de partij te staan. In januari kregen de jongeren ook een nieuw kwar-

taalblad *Alert* als vervanging van het *RPJO-bulletin*.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Discussie over een tweetal onderwerpen dreigde in 1992 de eenheid binnen de SGP te verstoren. Het eerste betrof de wenselijkheid van het lidmaatschap voor vrouwen, het tweede ging over de vraag of en zo ja, in hoeverre de partij gebruik moest maken van radio en televisie.

Algemene Vergadering

De Algemene Vergadering van 29 februari ging als een bijzondere bijeenkomst de geschiedenis in en kreeg veel aandacht in de pers, omdat er voor het eerst enkele vrouwelijke leden bij aanwezig waren. De problematiek van het openstellen van het SGP-lidmaatschap voor vrouwen speelde al geruime tijd. In augustus 1991 had het hoofdbestuur - naar aanleiding van het lidmaatschap van een tiental vrouwelijke leden in de kiesvereniging Den Haag - een schrijven doen rondgaan waarin met name op bijbelse gronden het vrouwenlidmaatschap werd verboden (zie *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 55). Het Haagse lid mevr. H. Grabijn-van Putten kon zich hier niet in vinden. Haars inziens verbood de bijbel namelijk alleen functies voor vrouwen in de kerk, maar niet in maatschappelijke organisaties of politieke partijen. Om haar actieve betrokkenheid bij de SGP te onderstrepen, trachtte ze de formeel voor alle partijleden toegankelijke Algemene Vergadering bij te wonen. Aanvankelijk werd haar een plaatsbewijs ontzegd, maar na het dreigen met een kort geding wist ze toch haar zin te krijgen. Ondanks de omstreken aanwezigheid van de vrouwen verliep de vergadering zelf rustig. Namens het hoofdbestuur legde D. Slagboom een verklaring af waarin werd toegezegd dat het bestuur zich opnieuw zou beraden over de plaats van vrouwen binnen de partij (zie hieronder ook 'vrouwen en de SGP').

Op de agenda stond verder de verkiezing van leden van het hoofdbestuur. A. de Boer en M. Burggraaf werden herkozen. De vergadering nam afscheid van C. Harinck en M. Houtman. In hun plaats werden respectievelijk C.A. van Dieren en A. van Stuijvenberg gekozen. Ook dit jaar hield de voorzitter van de SGP-Tweede-Kamerfractie, B.J. van der Vlies, zijn gebruikelijke partijrede, getiteld *Ten schild gezet*.

vrouwen en de SGP

In het najaar deed het hoofdbestuur een brief uitgaan aan de kiesverenigingen ter voorbereiding van een huishoudelijke vergadering op 16 januari 1993 over de betrokkenheid van de vrouw bij de SGP. Deze vergadering, die niet voor alle

partijleden maar slechts voor afgevaardigden van de kiesverenigingen toegankelijk zou zijn, moest een begin maken met een definitieve standpuntbepaling over deze al tien jaar spelende kwestie. De brief behelsde een drietal 'modellen' - vanwege het tot niets verplichtende karakter nadrukkelijk geen voorstellen genoemd: een onvoorwaardelijk 'nee' tegen alle betrokkenheid van vrouwen bij de SGP; een constructie die het lidmaatschap van vrouwen uitsloot maar hun betrokkenheid niet; en het aan de kiesverenigingen overlaten of zij vrouwen als lid willen accepteren. De vergadering zou opiniërend en niet besluitvormend van karakter zijn. Vervolgens zou het hoofdbestuur aan de hand van de uitkomsten van de discussie een definitief voorstel maken, dat zo spoedig mogelijk in een volgende huishoudelijke vergadering aan de orde zou komen.

SGP en de media

M. de Bruyne, voorlichter van de Tweede-Kamerfractie van de SGP, gaf in april een spraakmakend interview in het reformatorische opinieblad *Koers*, waarin hij pleitte voor het beter benutten van radio en televisie voor het uitdragen van de SGP-standpunten. In de politieke praktijk gebeurde dit ook wel, ofschoon de officiële visie van de partij - vastgelegd op een Algemene Vergadering in 1960 - was dat SGP-vertegenwoordigers niet actief zouden meewerken aan radio- en televisieprogramma's. Redenen voor dit standpunt waren de angst voor het doordringen van wereldse tendensen binnen de partij en het feit dat de regering niet bereid was programma's die naar de mening van de SGP schadelijk waren, te censureren. De Landelijke Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen (een conservatieve groep van (ex)-leden van de SGP) nam in haar blad *In het SGPoor* nadrukkelijk stelling tegen iedere vorm van radio- of televisiegebruik.

internationale contacten

Via kerkelijke kanalen legde de SGP contact met een geestverwante partij in Hongarije: de *Szabad Demokratak Szövetsége* (SzDSz). In mei reisde een Nederlandse delegatie naar Hongarije en in november brachten de Hongaren een tegenbezoek. Op verzoek van de SzDSz ontwikkelde de SGP een 'politiek bewustwordingsproject'. Dit project was bestemd voor de hoogste klassen van gymnasia met als onderwerp 'een gelovig mens in de politiek'.

verwante instellingen en publikaties

De Stichting Studiecentrum (SSC), het wetenschappelijk bureau van de SGP) -

dat zich in het begin van het jaar Guido de Brèsstichting ging noemen - organiseerde in juni een congres met als thema '*Europa in beweging: de plaats van de EG in het nieuwe Europa*'. Op de bijeenkomst werd een nota gepresenteerd met dezelfde titel. De auteur, J.J. Verboom, ging in op de veranderingen in Oost-Europa en Duitsland. Hij benadrukte dat binnen de Europese Gemeenschap de positie van kleine lidstaten zoals Nederland niet mag worden ondergraven.

In februari publiceerde de Guido de Brèsstichting officieel de vorig jaar al gereed gekomen nota *Gelijkheid als dwang: emancipatie en overheidsbeleid*, geschreven door een werkgroep onder leiding van J. Mulder. Verder liet de Stichting nog twee publikaties het licht zien: *Keuzen in de zorg*, geschreven door H.F. Massink en J.J. Polder, dat een commentaar behelsde op het regeringsrapport *Kiezen en delen* van de commissie-Dunning over de reorganisatie van de gezondheidszorg; en *Levensbeëindigend handelen bij langdurig comatueuze patiënten* van de hand van G. Holdijk, J. Mulder en W.L.H. Smelt.

Ook het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen (LVSGS/SGP-jongeren) publiceerde een boek, geschreven door A.A. van der Schans: *Kuyper en Kersten: ijveraars voor de herkerstening van onze samenleving*. Hierin kwamen met name de opvattingen van beide christelijke voormannen aan de orde.

De redactie van het SGP-jeugdblad *Klik*, bestemd voor jongeren van twaalf tot zestien jaar, werd in 1992 door het LVSGS-bestuur uit haar functie ontheven. Dit was het gevolg van kritiek op vormgeving en inhoud van het blad. De Landelijke Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen had in haar blad *In het SGPoor* ook al haar gram geuit over het populaire taalgebruik en eigentijdse uiterlijk van het tijdschrift. Ook vond men dat in het jeugdblad de SGP-beginselen onvoldoende uit de verf kwamen.

Het Landelijk Verband van SGP-gemeentebestuurders hield op 3 april zijn jaarlijks congres in Zeist, dat onder andere handelde over 'de overheid en de vrijheid van onderwijs'.

Ten behoeve van allen binnen de partij die betrokken zijn bij de gemeentepolitiek verscheen vanaf januari het tijdschrift *Doelwit*, een uitgave van de Stichting Voorlichtings- en Vormingscentrum van de SGP. Het werd maandelijks als blauw katern met afwijkend formaat in het partijblad *De Banier* gevoegd.

De Landelijke Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen nam in het voorjaar afscheid van haar voorzitter L.J. Molenaar, die tevens zes jaar eindredacteur van *In het SGPoor* was geweest. Na zijn vertrek fungeerde P.H. op 't Hof als waarnemend voorzitter.

personalia

Op 2 januari overleed de predikant H.G. Abma op 74-jarige leeftijd. Van 1961 tot 1985 was hij voorzitter van de SGP. Het lidmaatschap van de Tweede Kamer vervulde hij van 1963 tot 1981, vanaf 1971 als fractievoorzitter. Van 1981 tot 1986 maakte hij deel uit van de Eerste Kamer. Tevens was hij van 1969 tot 1985 hoofdredacteur van *De Banier*.

Partijvoorzitter Slagboom legde op 1 oktober om persoonlijke redenen zijn functie neer, die hij vanaf 1986 had bekleed. De hoofdbestuursleden W. Chr. Hovius, D.J. Budding en J.D. Heijkamp namen tijdelijk zijn taken over.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

In 1992 veranderde de VVD van aanzien. Zo werden in mei huisstijl en logo van 'de enige liberale partij van Nederland' aangepast. De uit 1967 daterende 'chocoladeletters' maakten plaats voor een meer eigentijdse variant. Ook het partijorgaan werd in een nieuw jasje gestoken. De redactionele formule werd gewijzigd: minder aandacht voor partij-organisatorisch nieuws, meer opiniërende artikelen. Deze *face-lift* ging niet gepaard met een blijvende winst in de opiniepeilingen. Na een periode waarin zetelwinst werd voorspeld, zakte de VVD in de tweede helft van het jaar in de verkiezingsenquêtes weer terug naar haar oude niveau.

talent-management

Aan het begin van 1992 werd het rapport 'Wel vrijwillig, niet vrijblijvend - talentmanagement bij de VVD' aangeboden aan het hoofdbestuur. Bedoeling van het rapport was de partijleiding methoden aan de hand te doen om latent politiek talent binnen en buiten de VVD op te sporen en te activeren. Zo hoopte men onder andere om het aantal liberalen in de besturen van maatschappelijke organisaties te vergroten.

themadagen

Teneinde de inhoudelijke discussie in de partij te stimuleren, werd in 1992 een aantal themadagen georganiseerd. Op 25 april werd de themadag 'Keuzen in de zorg' gehouden, naar aanleiding van het rapport van de regeringscommissie-Dunning die in 1990 was ingesteld door staatssecretaris H.J. Simons. Centraal stond de vraag welke voorzieningen deel uit zouden moeten maken van het basispakket in de gezondheidszorg.

Op 9 mei werd over Europa gediscussieerd (zie onder 'Europa').

De kwaliteit van het onderwijs was onderwerp van gesprek op de themadag van

31 oktober. De stellingen hiervoor waren voorbereid door een commissie onder leiding van oud-minister N. Kroes.

partijraden

De uitkomsten van de themadagen werden op hun politieke merites beoordeeld door de partijraden. Vaker dan voorheen stonden deze bijeenkomsten in het teken van inhoudelijk-politieke discussies.

Het onderwerp 'Kerntaken van de overheid' stond centraal op de partijraad van 4 april. De VVD-fractievoorzitter in de Tweede Kamer F. Bolkestein hield een pleidooi om de pretenties van de politiek terug te schroeven. De stelling van de voorbereidingswerkgroep dat de provincie als bestuurslaag gedoemd was te verdwijnen, riep veel weerstand op. Een voorstel om dit omstreden punt in stemming te brengen werd ingetrokken, na de mededeling van partijvoorzitter mevr. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut dat de discussie binnen de VVD hierover zou voortgaan.

Op 13 juni boog de partijraad zich over de Europese integratie (zie onder 'Europa') en over besparingen in de gezondheidszorg. Wat dat laatste betreft, sprak de raad zich onder andere uit vóór een breed basispakket met een eigen risico.

Werd de partijraad na Prinsjesdag traditioneel uitsluitend aan Troonrede en Miljoenennota gewijd, dit keer stond (op 19 september) ook een ander punt op de agenda. Aan de hand van het pre-advies 'Defensie langs nieuwe lijnen' bezon de partijraad zich op de toekomst van de krijgsmacht. Voor handhaving van de dienstplicht in de gewijzigde internationale politieke omstandigheden voelde men weinig meer. De vergadering sprak zich uit voor een geleidelijke afschaffing en zette haar kaarten op een beroepsleger. Op deze bijeenkomst verdedigde partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut zich tegen kritiek uit de partij op haar manier van leiding geven. Van 'geldingsdrang' was naar haar mening geen sprake, wel van 'dadendrang'.

De laatste partijraad van 1992 kwam bijeen op 12 december. Dit keer werd gediscussieerd over de industriepolitiek. Daarnaast besprak men de conclusies van de themadag over het onderwijs.

algemene ledenvergadering

Op 22 en 23 mei hield de VVD haar jaarlijkse algemene vergadering. In zijn verslag wijdde de penningmeester lovende woorden aan de toegenomen financiële offerbereidheid van de achterban. Bezorgdheid bestond er bij hem over het tekort bij de D.W. Dettmeijerstichting, die Midden- en Oosteuropese zuster-

partijen ondersteunt. De vergadering besloot de omvang van het hoofdbestuur met één zetel te verminderen tot twaalf om zo de slagvaardigheid te vergroten. Partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut kondigde aan dat de VVD van plan was om de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 met een kort program in te gaan. De 'standpunten-encyclopedie' van vroeger zou moeten plaatsmaken voor een bondig manifest van een tiental hoofdpunten. Politiek leider Bolkestein betoogde dat de met de verzorgingsstaat gepaard gaande 'ontspanningsmaatschappij' weer omgevormd moest worden tot een 'inspanningsmaatschappij'. Van het door de VVD onder één van zijn voorgangers E.H.T.M. Nijpels gehuldigde motto 'Gewoon jezelf kunnen zijn' was hij niet gediend, omdat het te veel aan gemakzucht zou appelleren.

Europa

Op 9 mei hield de VVD een themadag over de institutionele aspecten van de Europese eenwording. In de voorbereidende stellingen werd gepleit voor een EG die 'zich ontwikkelt tot een unie op federatieve grondslag' (*Vrijheid en Democratie*, jan./feb. 1992). Daarbij werd onder meer aangetekend dat de besluitvorming democratisch moest verlopen en de nationale identiteit niet in het gedrang mocht komen. Belangrijk exponent van de federalisten binnen de VVD was oud-Europarlementariër H.R. Nord. Partijleider Bolkestein had echter eerder laten blijken de voorkeur te geven aan een confederatie. Op de bijeenkomst kwam ook het vlak daarvoor verschenen geschrift van de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, *Europa, een volgende akte*, ter sprake. Het rapport van het aan de VVD gelieerde wetenschappelijk bureau nam in zekere zin een middenpositie in en wees de termen federaal en confederaal als te verwarrend van de hand.

De partijraad die op 13 juni bijeen kwam, sprak zich uit ten gunste van het Verdrag van Maastricht. De federale doelstellingen van de VVD werden door de raad afgezwakt. Voortaan was het ideaal een Unie waarin 'een aantal gemeenschappelijke aangelegenheden langs federale weg wordt behartigd' (*NRC-Handelsblad*, 15 juni 1992).

minderheden

In het najaar van 1991 was door Bolkestein de problematiek rond de integratie van minderheden ter sprake gebracht. Hij gaf hiermee de aanzet tot het 'nationale minderhedendebat', dat in de eerste helft van 1992 op instigatie van PvdA-minister C.I. Dales van Binnenlandse Zaken werd gevoerd. Het VVD-Tweede-Kamerlid J. Franssen baarde opzien met zijn uitlating dat hij 'tamelijk geschokt' was over de groei van het aantal islamitische scholen. Minister H. d'Ancona van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (PvdA) vond mede naar aanleiding hiervan dat

de VVD de discussie 'niet zindelijk' voerde. Bolkestein repliceerde met de opmerking dat de minister 'steeds achter de feiten heeft aangehold'. In maart bepleitte de liberale leider dat allochtonen die een misdrijf hebben begaan, na het uitzitten van hun straf, het land moeten worden uitgezet. In mei zei hij op een spreekbeurt in Groningen polygamie af te keuren. Van gezinshereniging op basis van polygamie kon geen sprake zijn. Van alle kanten kreeg de politiek leider van de VVD vervolgens kritiek. De JOVD, de liberale jongerenorganisatie, reageerde geïrriteerd en stelde dat Bolkestein een verkeerde toon aansloeg. De Islamitische Raad Nederland merkte op dat dergelijke uitlatingen voeding gaven aan 'anti-islamisme'. De Raad nodigde Bolkestein uit voor een debat, dat op 18 juni werd gehouden.

Ook in eigen kring werd het minderhedendebat gevoerd. In juni presenteerde de Teldersstichting een pre-advies, waarin positieve discriminatie als middel om de kansen van allochtonen op de arbeidsmarkt te vergroten, principieel werd afgewezen. Deze opstelling ging in tegen de Tweede-Kamerfractie van de VVD, die samen met D66 en Groen Links een wetsontwerp van die strekking had voorbereid. De voorzitter van de VVD-fractie in de Amsterdamse gemeenteraad, mevr. A.L. van der Stoel, sprak zich uit vóór positieve discriminatie als instrument om maatschappelijke ongelijkheid te bestrijden. Op het symposium dat de Teldersstichting op 12 juni over het allochtonenbeleid hield, brak zij een lans voor een 'kansrijke' benadering van migranten in plaats van de 'probleemvolle' van de Teldersstichting.

verwante instellingen en publikaties

De Organisatie Vrouwen in de VVD congresseerde op 14-15 februari. Het thema was de Europese integratie. Mevr. J.M. de Vries, voorzitter van de organisatie, stelde in haar rede dat de positie van vrouwen in de VVD nog steeds te wensen overliet. G.M.V. van Aardenne, voorzitter van de commissie die het partijbestuur moet adviseren bij het opstellen van de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994, riep zijn gehoor op om zoveel mogelijk vrouwelijke kandidaten bij deze commissie voor te dragen.

De JOVD congresseerde op 20-21 juni en op 14-15 november. Op deze laatste bijeenkomst maakte voorzitter C. Schagen plaats voor K. Petersen.

De Prof.Mr. B.M. Teldersstichting organiseerde op 24-25 januari samen met de Vereniging van Staten- en Raadsleden, de Haya van Somerenstichting en het hoofdbestuur van de VVD een conferentie over de inrichting van het binnenlands bestuur. Een werkgroep onder leiding van de Groninger gedeputeerde J.W. Remkes had een pre-advies opgesteld, getiteld 'Interlokaal en bovenlokaal'. De bijdragen van het symposium verschenen nadien in de bundel *Bestuur in beweging*.

De Vereniging van Staten- en Raadsleden hield op 6-7 november haar jaarlijkse vergadering. Besloten werd onder andere dat het lidmaatschap van de vereniging voortaan ook open zou staan voor bestuurders van waterschappen.

personalia

Op 18 maart overleed J.M. Corver-van Haaften, Tweede-Kamerlid voor de VVD van 1955 tot 1967 (haar parlementaire loopbaan begon zij onder de naam Stoffels-van Haaften). Later was zij burgemeester van achtereenvolgens Heiloo en Soest.

D.S. Tuijnman, minister van Verkeer en Waterstaat in het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981), overleed op 25 april. Van 1963 tot zijn beëdiging als minister maakte hij deel uit van de Tweede-Kamerfractie van de VVD.

Op 5 oktober overleed C. Berkhouwer. Naast tal van andere functies was hij lid van de Tweede Kamer van 1956 tot 1979 en van het Europees Parlement van 1963 tot 1984. In de jaren 1973 tot 1975 was hij parlamentsvoorzitter in Straatsburg.

Oud-minister H.J. de Koster overleed op 24 november. In het kabinet-De Jong (1967-1971) was hij staatssecretaris van Buitenlandse Zaken; in de kabinetten-Biesheuvel (1971-1973) minister van Defensie. Na zijn terugtreden als bewindsmann maakte hij tot 1977 deel uit van de Tweede Kamer. Daarna zat hij tot 1980 in de senaat.

In het najaar trad mevr. M.W.M. Vos-van Gortel terug als burgemeester van Utrecht. Zij vervulde deze functie sinds 1981. Met ingang van 1 oktober werd zij benoemd tot lid van de Raad van State. Haar opvolger werd I.W. Opstelten, die op 2 november werd geïnstalleerd. Opstelten was achtereenvolgens burgemeester van Dalen, Doorn en Delfzijl. Vanaf 1987 was hij werkzaam op het ministerie van Binnenlandse Zaken.

VAN CONFESSIONEEL NAAR LIBERAAL-CONSERVATIEF?

De ontwikkeling van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders in Europa

A.P.M. Lucardie en H.-M.T.D. ten Napel

1. Inleiding

Het Christendom bestaat al bijna tweeduizend jaar, christen-democratie als politieke stroming hooguit honderd jaar. De koppeling tussen christelijke beginselen en politieke democratie, die nu velen vanzelfsprekend voorkomt, was in de vorige eeuw nogal omstreven. Veel christelijke politici kozen in de strijd tussen democratie enerzijds en aristocratie of absolute monarchie anderzijds niet de kant van de democraten. Aanvankelijk schaarden zij zich vooral in de rijen van de Conservatieven, die vanaf 1789 Troon en Altaar verdedigden tegen de revolutionaire beweging die Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap eiste. In de loop van de negentiende eeuw maakten in tal van Europese landen rechtzinnige protestanten en katholieken zich los van de Conservatieve partijen en stichtten op confessionele eenheid gebaseerde organisaties, vaak (maar niet altijd) naar aanleiding van onenigheid over cultuur- en onderwijsbeleid. In Nederland kwam zo in 1879 de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) tot stand, later gevolgd door de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP); in België ontstond - eveneens in 1879 - de Katholieke Unie, in Duitsland het katholieke *Zentrum*, in Zwitserland de (katholieke) Conservatieve Volkspartij.

Geen van deze partijen noemde zich aanvankelijk 'christen-democratisch', ook al aanvaardden zij in de praktijk de regels van de parlementaire democratie. In theorie wezen ze volkssoevereiniteit af en koesterden ze veelal een verlangen naar een corporatieve staat en een beperkt kiesrecht. Slechts op de linkervleugel van de confessionele partijen tooide men zich soms met de naam 'christen-democraat'; niet alleen uit sympathie voor het democratisch bestel, maar ook uit een streven naar meer openheid en samenwerking met gelijkgezinden uit andere kerken. De eerste 'Christen-Democratische Partij' in Nederland ontstond in 1905 als linkse afsplitsing van de ARP.¹ Het zou echter nog tot 1980 duren voordat - door de fusie van de ARP met de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP) tot Christen Democratisch Appèl (CDA) - een

massapartij zich in Nederland 'christen-democratisch' ging noemen. Nederland liep daarmee achter bij Duitsland, Frankrijk en Italië, waar christen-democratische massapartijen al eerder opbleiden.²

In dit artikel wordt het CDA vergeleken met haar zusterpartijen. Die vergelijking lijkt zinvol, niet alleen om licht te werpen op de geschiedenis van deze partij, maar ook op haar toekomst. De vaak geciteerde uitspraak van Heinrich Heine dat in Nederland alles vijftig jaar later gebeurt dan elders, bezit wellicht nog enige geldigheid met betrekking tot de christen-democratie. In tal van Europese landen kan men een ontwikkeling waarnemen van confessionele partij via christen-democratie naar liberaal-conservatieve volkspartij.³ Confessionele partijen, die zich op een bepaalde geloofsbelijdenis baseren en dan ook vrijwel al hun kiezers uit bepaalde kerkgenootschappen recruterende, lijken gedoemd te verdwijnen of een marginaal bestaan te lijden. De meeste van hen zijn christen-democratische volkspartijen geworden, die zich (per definitie) open stellen voor alle gezindten en zich dan ook meer indirect dan direct op de Bijbel richten. In dit proces van modernisering en secularisering lijkt de ontwikkeling naar een moderne liberale en/of conservatieve partij, die de christelijke traditie erkent als één van haar (vele) inspiratiebronnen, dan logisch gezien de volgende stap.

Deze ontwikkeling heeft, verwachten wij, bepaalde gevolgen voor (1) de ideologie van de partij, zoals verwoord in beginselprogramma's; (2) de banden van de partij met kerken en andere organisaties op christelijke grondslag (de verzuildheid); (3) de kerkelijke achtergronden van partijleden en kiezers.

Hier willen we nagaan in hoeverre die ontwikkeling ook bij het CDA te verwachten is. Voor zover mogelijk wordt het CDA op de genoemde drie terreinen vergeleken met haar zusterpartijen, met name de Belgische Christelijke Volkspartij (CVP) en *Parti Social Chrétien* (PSC), de Duitse *Christlich Demokratische Union* (CDU) en de Italiaanse *Democrazia Cristiana* (DC). De Belgische en Duitse partijen liggen het meest voor de hand in een vergelijking vanwege de geografische en culturele verwantschap tussen de drie landen; de Italiaanse partij kent weliswaar een andere achtergrond maar lijkt door haar ideologie en haar plaats in het partijstelsel toch voldoende op het CDA om een vergelijking interessant te maken. Incidenteel zal ook naar andere christen-democratische partijen verwezen worden. Voorafgaand aan deze systematische vergelijking worden de genoemde partijen kort geschetst in hun historische kontekst.

2. Historische ontwikkeling

Vergelijken we de historische ontwikkeling van CDA, CVP/PSC, CDU en DC, dan valt in de eerste plaats de continuïteit op die de ontwikkeling in Nederland en vooral in België kenmerkt. In Nederland lijkt 1980 op het eerste gezicht een breuk te betekenen met het confessionele verleden. Bij nader inzien valt dat

echter mee.⁴ Al vanaf de jaren vijftig waren de ideologische verschillen gaan vervagen en kwam op lokaal en Europees niveau samenwerking tot stand. In België is nog minder sprake van een breuk; de Katholieke Unie, eerst een federatie van standenorganisaties en pas vanaf 1936 een echte massapartij, noemde zich na de Tweede Wereldoorlog niet meer 'katholiek' maar 'christelijk'. Sinds 1968 functioneren de Vlaamse CVP en de Waalse PSC steeds meer als zelfstandige partijen. Deze organisatorische veranderingen hadden echter weinig consequenties op ideologisch of sociologisch gebied.

Geslaagde en mislukte revoluties en nationaal-socialistische respectievelijk fascistische regimes maakten in Duitsland en Italië een continue ontwikkeling onmogelijk. Niettemin konden ook hier de naoorlogse christen-democratische partijen voortbouwen op confessionele voorgangers: het katholieke *Zentrum* in de Republiek van Weimar (en daarvoor, in het Keizerrijk) en de kortstondige maar invloedrijke *Partito Popolare Italiano* in Italië rond 1920. Laatstgenoemde 'Italiaanse Volkspartij' was trouwens al meer een open, christen-democratische dan een confessionele partij, al bleef haar aanhang waarschijnlijk tot belijdende katholieken beperkt.⁵

Evenmin als Italië en Duitsland kenden Spanje, Griekenland en Portugal een ongestoorde ontwikkeling naar een democratisch regime. De politieke partijen die zich in deze landen bij de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD) en de Europese Volkspartij (EVP) hebben aangesloten, zijn over het algemeen nieuw, pragmatisch en niet gebonden aan een confessioneel verleden. Horner noemt hen zelfs '*nationale Sammlungsbewegungen*' in plaats van christen-democratische volkspartijen.⁶ In mindere mate geldt dat voor Oostenrijk, waar de *Österreichische Volkspartei* na de Tweede Wereldoorlog wel kon aansluiten bij een katholieke voorganger.⁷

De geschiedenis van de Zwitserse Christen-Democratische Volkspartij vertoont daarentegen meer verwantschap met die van de Vlaamse CVP en het Nederlandse CDA. Voortgekomen uit de confessionele maar kleinburgerlijke *Konservative Volkspartei* heeft deze partij zich pas na 1950 tot een moderne volkspartij ontwikkeld; maar nog steeds trekt ze echter weinig protestantse kiezers. Een deel van de Protestanten blijft trouw aan een enigszins op de Nederlandse ARP en het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) gelijkende *Evangelische Volkspartei*.⁸

Liepen de Zwitserse en Nederlandse christen-democraten in zeker opzicht achter bij de Europese zusterpartijen, de Fransen liepen wellicht voor. Al in de negentiende eeuw bestond daar een christen-democratische stroming rond de (ex-) priester Lamennais en de krant *L'Avenir*. In 1924 werd een christen-democratische partij opgericht, die echter beperkt van omvang bleef. Een tweede poging, in 1944, leidde aanvankelijk tot meer succes; korte tijd was deze *Mouvement Républicain Populaire* de grootste partij in de Vierde Republiek.⁹ In de Vijfde Republiek werd zij als middenpartij echter fijngewreven in de polarisatie tussen een links blok van socialisten en communisten en een rechts

blok van gaullisten, liberalen en conservatieven. Uiteindelijk sloot het restant van de christen-democraten, het *Centre des Démocrates Sociaux* (CDS) zich in 1978 aan bij het rechtse blok. Zijn parlementaire fractie geniet weliswaar nog een zekere zelfstandigheid (met enkele onafhankelijken verenigd onder de naam *Union du Centre*), maar in verkiezingscampagnes hebben de christen-democratische kandidaten de steun nodig van andere rechtse partijen om in het districtenstelsel zetels te winnen.¹⁰

In de Scandinavische landen tenslotte spelen christen-democratische partijen slechts een bescheiden en geïsoleerde rol, vooral gericht op verdediging van christelijke normen op zedelijk gebied - abortus, pornografie, kunst - al is hier de laatste jaren ook sprake van modernisering en aansluiting bij ontwikkelingen in West-Europa.¹¹

In Groot-Brittannië is christen-democratische partijvorming nooit van de grond gekomen; geëngageerde katholieken vormden wel een christen-democratische groep binnen de *Labour Party*, terwijl belijdende leden van de *Church of England* zich meer thuis voelden in de *Conservative Party* - die zich weliswaar niet expliciet christelijk noemt, maar wel bijvoorbeeld haar congressen begint met een godsdienstoefening.¹² Hoewel laatstgenoemde partij zich niet christen-democratisch noemt, zijn haar leden in het Europees Parlement in april 1992 toegetreden tot de christen-democratische fractie. Ook op ideologisch gebied lijkt enige toenadering waar te nemen; waarbij nog omstrede is of de Conservatieven de christen-democratische ideologie omarmen of omgekeerd ook de christen-democraten bepaalde denkbeelden van Thatcher en Major overnemen.¹³

3. Ideologische ontwikkelingen

De ideologische grondslag van het CDA was een heet hangijzer in de fusiebesprekingen tussen ARP, CHU en KVP in de jaren zeventig. In 1978 werd afgesproken dat de politieke overtuiging van het CDA 'als antwoord op de oproep van de Bijbel voor de politiek gestalte krijgt'.¹⁴ De grondslag van de partij werd gevormd door die politieke overtuiging, en dus niet door de Bijbel zelf, in de vorm van een geloofsbelijdenis zoals bij het GPV, de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) - confessionele partijen, die zich niet christen-democratisch noemen.¹⁵ Het CDA richt zich volgens zijn Program van Uitgangspunten dan ook niet op bepaalde confessionele of godsdienstige groepen maar tot de gehele Nederlandse bevolking, zonder onderscheid. De 'C' in zijn naam werd binnen en buiten de partij vaak onderwerp van discussie - bijvoorbeeld in 1992 rond de beëdiging van een hindoe als lid van de Tweede Kamer voor het CDA (Zie de Kroniek in dit Jaarboek). Het ontwerp voor een nieuw Program van Uitgangspunten omschrijft opnieuw de politieke overtuiging van het CDA als antwoord op de oproep van de Bijbel, maar voegt daar nog aan toe: 'De toetsing aan de Heilige Schrift is de kern van die politieke

overtuiging'.¹⁶

De politieke overtuiging van de Nederlandse christen-democraten berust op vier beginselen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. De overheid behoort zich in te zetten voor gerechtigheid in de publieke sfeer, maar daarbij ook haar burgers te confronteren met hun eigen verantwoordelijkheid voor de samenleving. Meer in het bijzonder dient de overheid de rechtsorde te handhaven, gerechtvaardigde belangen te harmoniseren, een minimum aan bestaanszekerheid te scheppen (als 'schild voor de zwakken') en de burgers en hun organisaties ruimte te bieden om hun eigen verantwoordelijkheid te beleven.¹⁷ Het CDA staat een parlementaire democratie voor, waarbij de macht zoveel mogelijk wordt gespreid. Hogere bestuurslagen onthouden zich van taken die op een lager niveau adequaat ter hand kunnen worden genomen, volgens het - van oorsprong katholieke - subsidiariteitsbeginsel.¹⁸

Tot zo ver lijkt de staatsopvatting van het CDA zich alleen in woordkeus maar niet in substantie te onderscheiden van de liberale visie. De overheid blijft weliswaar de 'Dienaresse Gods', ook volgens het nieuwe ontwerp-Program van Uitgangspunten (art. 6), maar mag aan die dienstbetrekking in de praktijk niet het recht ontnemen de volkswil te negeren. De soevereiniteit van het volk, een revolutionair beginsel waar met name de antirevolutionairen maar evenzeer de RKSP zich - althans in theorie - fel tegen verzetten, wordt door de christen-democraten feitelijk niet meer bestreden.

Een verschil met de liberalen kan wel gevonden worden in het belang dat christen-democraten hechten aan het 'maatschappelijk middenveld' tussen overheid en burger. Ook hier zijn de verschillen echter aan het vervagen. Het oude (katholieke) ideaal van een corporatieve staat met een publiekrechtelijke ordening van het bedrijfsleven is intussen afgezwakt tot 'de overheid (...) honoreert de eigen verantwoordelijkheid van burgers en hun instellingen voluit en geeft voorrang aan zelfregulering', aldus het ontwerp-Program van Uitgangspunten (art. 17). 'Met het oog op het maatschappelijk draagvlak in de samenleving voor solidariteit en rentmeesterschap beschermt en ondersteunt de overheid waar nodig het maatschappelijk initiatief' (idem, art. 65). Het corporatisme van voor en kort na de oorlog werd veelal voorgesteld als een alternatief voor kapitalisme en socialisme. Van een dergelijke utopische maatschappijvisie is bij het CDA weinig meer te merken. Niettemin treft men in het Program van Uitgangspunten van 1980 wel kritiek aan op 'vercommercialisering' van het culturele en maatschappelijke leven, op te grote welvaartsverschillen en machtsconcentraties. In het verkiezingsprogram van 1977 was die kritiek overigens nog duidelijker.¹⁹ Het nieuwe ontwerp-Program van Uitgangspunten bevat ook enkele kritische opmerkingen over 'onbeperkt kapitalisme', 'consumentisme', commercialisering van cultuur en gezondheidszorg.²⁰ Aan de andere kant willen de christen-democraten juist de concurrentie bevorderen in ge-

zondheidszorg en onderwijs.²¹ Kortom, ze aanvaarden de markteconomie, mits die 'sociaal' en 'ecologisch verantwoord' is. De term 'sociaal' verwijst ook naar de medezeggenschap die christen-democraten vanouds in bedrijven en andere organisaties verwezenlijkt willen zien.

De ecologische verantwoording is een meer recent ideaal, dat echter wel logisch afgeleid kon worden van het beginsel dat de mens de rentmeester is van Gods schepping. Milieubeleid krijgt in het nieuwe ontwerp-Program van Uitgangspunten veel meer aandacht dan in het oude. Om een degelijk milieubeleid te kunnen uitvoeren acht het CDA economische groei nog steeds nodig, ook al erkent men dat door die groei het milieu extra zal vervuilen.²² Hoewel de christen-democraten dus niet zoals ecologen de groei ter discussie stellen, pleiten ze wel voor een ecologische ethiek die de eigen waarde van de natuur als uitgangspunt neemt.²³ Ze nemen dan ook afstand van het antropocentrische individualisme dat onze cultuur kenmerkt.

In zijn cultuurkritiek onderscheidt de christen-democraat zich tegenwoordig waarschijnlijk nog het meest van de liberalen en sociaal-democraten. Tegenover het individualisme, dat niet alleen liberalen maar in toenemende mate ook sociaal-democraten kenmerkt, stelt het CDA het sociaal-personalisme - de mens kan zich als persoon slechts in relaties met anderen ontplooiën.²⁴ Tegenover secularisatie stelt het weliswaar niet (meer) herkerstening noch sacralisering, maar wel verdediging van levensbeschouwelijke instellingen in onderwijs, welzijn, gezondheidszorg en elders. Liever verzuiling dan commercialisering van de omroep. De vrijheid van het individu is weliswaar een belangrijk goed, maar moet wijken voor de waardigheid van de persoon als het gaat om euthanasie of abortus. Homoseksualiteit wordt aanvaard, ook als samenlevingsvorm, maar huwelijk en gezin blijven van bijzondere betekenis. Vergeleken met de standpunten van confessionele voorgangers (ARP, CHU en KVP) en concurrenten (GPV, RPF en SGP) kan men niettemin toch van een zekere liberalisering van de christen-democratische cultuurvisie spreken.

Vergelijken we de genuanceerde kijk van het CDA op moderne cultuur, staat en maatschappij met die van CVP, CDU en DC dan vallen de overeenkomsten meer op dan de verschillen. Bij de CVP is dat het minst verwonderlijk, gezien de goede contacten tussen de Vlaamse en Nederlandse christen-democraten. Sociaal-personalisme, solidariteit, verantwoordelijkheid en rentmeesterschap zijn de beginselen van de CVP, neergelegd in het program 'Geloof, hoop en toekomst'.²⁵ De parlementaire democratie wordt zonder enig voorbehoud door de partij gesteund, anders dan in (een deel van) haar voorganger, de Katholieke Unie.²⁶ Evenals het CDA aanvaardt de CVP de markteconomie met enig voorbehoud: zij dient sociaal en ecologisch geïntereerd te zijn. Werknemers moeten betrokken worden bij de besluitvorming in hun bedrijf. De Vlaamse christen-democraten wijzen evenzeer het individualisme af, verdedigen levensbeschouwelijke

(verzuilde) organisaties en de positie van het gezin als 'houvast voor de samenleving'.²⁷ Zij lijken minder liberaal dan de Nederlandse zusterpartij in de strijd tegen abortus en euthanasie en in het handhaven van fiscale bevoorrechtiging van het gezin.

De Italiaanse DC heeft haar beginselen niet samengevat in een program zoals CVP en CDA. In haar verkiezingsprogramma's beroept zij zich evenals de noordelijke zusterpartijen op personalisme, solidariteit (*solidarismo*) en rentmeesterschap met betrekking tot de natuur.²⁸ Zij stond dan ook met CDA en CVP althans tot voor kort nogal huiverig tegenover toetreding van Britse Conservatieven tot de EVP. Niettemin lijkt zij (nog) meer geneigd dan CVP en CDA zich aan te passen aan de tijdgeest of aan de wisselende machtsverhoudingen tussen de facties in haar eigen boezem. Het verwondert dan ook niet dat de partij in de jaren tachtig zich in liberale richting heeft ontwikkeld.²⁹

Op staatkundig gebied was de DC al liberaal, tenminste in haar verdediging van de parlementaire democratie tegen kritiek van links en rechts. Op sociaal-economisch terrein stonden de Italiaanse christen-democraten echter sinds de jaren vijftig een zeer actief optreden van de overheid voor. Dank zij hen beheersen staatsbedrijven een belangrijk deel van de financiële en industriële sector in Italië. In haar meest recente verkiezingsprogramma stelt de DC echter voor, een groot deel van die staatsbedrijven te privatiseren en om de rest meer zelfstandigheid te verlenen. Het Italiaanse bedrijfsleven zou - vooral met het oog op de Europese markt - minder monopolistisch en meer concurrerend moeten worden. Ook de in Italië zeer belangrijke familiebedrijven zouden zich moeten moderniseren en meer vrijheid moeten hebben om personeel te ontslaan.³⁰ De christen-democraten beschouwen niettemin de samenleving als een organisch en harmonisch geheel.

Op cultureel gebied blijft de DC verdergaande liberalisering, individualisering en secularisatie (*laicizzazione*) afwijzen. Vanuit een '*cultura cristiana della vita*' keurt zij abortus en euthanasie af en wil zij familie- en gezinsleven beschermen.³¹ Niettemin lijkt zij zich grotendeels te hebben neergelegd bij de liberalisering van echtscheiding en abortus die in de jaren zeventig tegen haar zin werd doorgevoerd. Een confessioneel getinte vleugel rond de beweging *Comunione e Liberazione* zou deze secularisatie echter willen terugdringen.³²

De CDU in Duitsland vertoont veel overeenkomsten met de Italiaanse partij. Christelijk-sociale opvattingen speelden in beide partijen kort na de oorlog een belangrijke rol, maar verdwenen langzamerhand naar de achtergrond - bij de CDU iets sneller dan bij de DC.³³ Zelf omschrijft de CDU haar ideologie als een combinatie van liberale, conservatieve en christelijk-sociale denkbeelden.³⁴ Verantwoordelijkheid, vrijheid en gerechtigheid zijn haar belangrijkste beginselen.

De principes van de parlementaire democratie vonden vanouds ook een warm onthaal bij de Duitse christen-democraten, die in hun beginselprogram van 1978

expliciet de soevereiniteit van het volk erkennen.³⁵ In hetzelfde program drukken zij ook hun waardering voor het 'maatschappelijk middenveld' uit, maar benadrukken de verantwoordelijkheid van de staat voor het algemeen belang. Georganiseerde belangengroepen dreigen tegenwoordig te vaak hun zin te krijgen ten koste van ongeorganiseerde belangen - waarmee een 'nieuwe sociale kwestie' ontstaat.³⁶

De CDU heeft waarschijnlijk eerder dan andere partijen het begrip 'sociale markteconomie' gepopulariseerd. De overheid moet de sociale gerechtigheid verwezenlijken die de markt op zich niet kan waarborgen. Tegelijkertijd dient zij echter de particuliere eigendom te ontzien, die in de ogen van de CDU wordt beschouwd als '*ein Grundpfeiler und ein wesentliches Unterscheidungsmerkmal der Sozialen Marktwirtschaft gegenüber anderen Wirtschafts- und Gesellschaftssystemen*'.³⁷ Hieruit mag men opmaken dat de CDU bij die 'andere economische en sociale systemen' vooral aan vormen van socialisme denkt en niet zozeer aan kapitalisme; de sociale markteconomie onderscheidt zich immers niet wezenlijk van kapitalisme in het respect voor particulier eigendom. Kritiek op het kapitalisme is bij de CDU weliswaar niet geheel afwezig, maar minder uitgesproken dan bij CVP en CDA.

Ook de visie van de Duitse christen-democraten op culturele kwesties ademt een liberaler geest dan die van haar zusterpartijen. Katholieke of protestantse scholen, ziekenhuizen, omroepen of welzijnsorganisaties bestaan in de Bondsrepubliek nauwelijks nog - voor zover ze er voor 1933 wel waren hebben ze de '*Gleichschaltung*' door de nazi's niet overleefd - en de CDU lijkt daar niet erg rouwig om. Zelfs in een gesecculariseerde samenleving blijven christelijke waarden en tradities (vaak ongemerkt) doorwerken, stelde Helmut Kohl vast.³⁸ Een uitzondering vormen de kwesties abortus en euthanasie, waar gesecculariseerde, liberale opvattingen duidelijk botsen met de christelijke traditie en de beginselen van de CDU.³⁹

In ethische kwesties trekken christen-democratische partijen over het algemeen één lijn. In landen waar deze kwesties op de politieke agenda ontbreken, worden de verschillen tussen christen-democratie enerzijds en een liberaal of sociaal conservatisme anderzijds meestal nogal vaag. Dat geldt bijvoorbeeld voor Griekenland, waar de *Nea Demokratia* (Nieuwe Democratie) zich weliswaar bij de EVP en de EUCD heeft aangesloten, maar in haar program eigenlijk uitsluitend liberaal- en sociaal-conservatieve standpunten verkondigt.⁴⁰ Zelfs in ethische kwesties onderscheiden conservatieve partijen - zoals de Britse *Tories* - zich overigens niet altijd duidelijk van christen-democraten.⁴¹ Op veel andere punten is dat onderscheid nog minder duidelijk, vooral als men niet zozeer de neo-conservatieve aanhangers van Margaret Thatcher maar de sociaal-conservatieve *Tories* beziet. Deze stroming scheen onder haar bewind naar de achtergrond gedrongen, maar wist voor haar komst in de jaren zeventig wel veel invloed uit te

oefenen - en zal die na haar vertrek in de jaren negentig wellicht herwinnen.⁴²

3. De ontzuiling van de christen-democratie

De ontwikkeling van confessionele naar christen-democratische partij en verder naar liberaal-conservatieve partij heeft niet alleen ideologische maar ook organisatorische aspecten. Een confessionele partij is doorgaans hecht geïntegreerd in een netwerk van andere confessionele organisaties, een katholieke of protestantse zuil. Een christen-democratische partij daarentegen stelt zich open voor alle gezindten en kan niet meer al te nauwe banden met één zuil onderhouden. In Nederland kon wellicht daarom het CDA pas ontstaan nadat de zuilen tot op zekere hoogte waren afgebrokkeld.

Die afbrokkeling moet men echter ook niet al te dramatisch opvatten. Een aantal protestantse en katholieke organisaties zijn gefuseerd, zoals werkgevers in het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond en zelfstandige ondernemers in het Nederlands Christelijk Ondernemersverbond. Het Nederlands Katholiek Vakverbond is weliswaar met de van huis uit socialistische vakcentrale NVV opgegaan in de Federatie Nederlandse Vakbeweging, maar enkele katholieke vakbonden sloten zich liever aan bij het oorspronkelijk protestantse Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). Boeren en tuindersbonden bleven confessioneel georganiseerd. De christelijke organisaties in de sociaal-economische sfeer plegen eens per kwartaal overleg met het CDA in het Convent van christelijk sociale organisaties.⁴³ In het onderwijs, welzijnswerk en de gezondheidszorg evenals in de omroepwereld wisten verzuilde instellingen zich doorgaans goed te handhaven, ook al moest men wel eens wat werelds water bij de christelijke wijn doen.⁴⁴ In sommige gevallen draagt het overheidsbeleid (bedoeld of onbedoeld) tot die handhaving bij.⁴⁵ Ook met de kerken heeft het CDA de - in de jaren tachtig nogal slechte - relatie verbeterd. Volgens het ontwerp-beginselprogramma hecht de partij 'grote betekenis' aan 'het spreken en handelen van de kerken'.⁴⁶

In België is de ontzuiling veel minder ver gevorderd dan in Nederland. Het Algemeen Christelijk Werkersverbond (ACW), de Boerenbond en het Nationaal Christelijk Middenstandsverbond hebben hun christelijke - en dat wil in België toch meestal zeggen: katholieke - karakter weten te behouden zonder leden te verliezen. Ze onderhouden bovendien nog steeds nauwe banden met de CVP en spelen binnen die partij een sleutelrol bij de verdeling van functies en zetels.⁴⁷ In mindere mate geldt dat ook voor de Waalse zusterpartij. De omroep is in België formeel niet verzuild zoals in Nederland, maar via de staat oefenen de politieke partijen hier ook enige invloed uit. Die invloed strekt zich tot in vrijwel alle uithoeken van het staatsapparaat uit - een verschijnsel dat dan ook vaak kritisch aangeduid wordt als '*particratie*'.⁴⁸ CVP en PSC zijn niet de enige partijen die via patronage en politisering de staat in hun greep trachten te krijgen, maar met name de CVP schijnt bij dit streven vaak meer succes te boeken dan andere.⁴⁹ De

federalisering van de Belgische staat versterkt de macht van de CVP als grootste partij in het gewest Vlaanderen, terwijl ze in Wallonië veeleer de positie van de Socialisten dan die van de kleinere PSC ten goede komt.

Evenals België heet Italië een '*partitocrazia*' waar politieke partijen grote invloed hebben op vorming en uitvoering van overheidsbeleid. Ondanks de greep van partijen op het staatsapparaat, zijn echter de banden met maatschappelijke organisaties in veel gevallen slapper geworden. Kort na de Tweede Wereldoorlog maakte de DC nog deel uit van een hecht katholiek netwerk. De kern daarvan vormde de Katholieke Actie, die in de jaren veertig het kader leverde voor de christen-democratische partij. Na het Tweede Vaticaans Concilie in de jaren zestig ontstond echter verwijdering tussen de partij aan de ene kant en de kerk en veel katholieke organisaties aan de andere kant. De Katholieke Actie wendde zich af van de politiek en ging zich meer op onderwijs en vormingswerk richten. De katholieke vakbeweging zocht samenwerking met de socialistische en communistische vakcentrales en raakte daarmee vaker in conflict met de christen-democraten in de regering. De machtige werkgeversorganisatie *Confindustria* begon zich ook onafhankelijker op te stellen. Alleen het verbond van (kleine) zelfstandige boeren, de *Coltivatori Diretti*, bleef de DC onverminderd trouw - en ontleende daaraan veel politieke invloed.⁵⁰

Ook de Bondsrepubliek wordt wel eens als '*Parteienstaat*' aangeduid, maar met minder recht dan België of Italië. Zoals hierboven al vermeld, was de Duitse samenleving na 1945 nauwelijks nog verzuild te noemen. Er werd in de jaren vijftig weliswaar nog een *Christliche Gewerkschaftsbewegung Deutschlands* opgericht, die aan het begin van de jaren negentig ruim driehonderdduizend leden telde; maar vergeleken met de algemene vakcentrale (*Deutsche Gewerkschaftsbund*) die toen bijna acht miljoen leden had, bleef de Christelijke Vakbeweging een randverschijnsel.⁵¹ Werkgevers, boeren en middenstanders zijn nog minder verzuild. Wel staan hun algemene organisaties vaak welwillend tegenover de CDU.⁵² De partij onderhoudt geen formele banden met deze organisaties, maar wel met belangengroepen binnen haar eigen partij zoals de *Wirtschaftsrat* (werkgevers), de middenstandsvereniging en de *Sozialausschüsse* van christen-democratische werknemers. Deze sub- of neven-organisaties van de CDU treden wervend naar buiten op, maar wedijveren binnen de partij om invloed op haar beleid.

In de jaren vijftig kreeg de CDU veel steun van de katholieke kerk; vanaf de jaren zestig stelde de kerk zich meestal neutraal op, behalve in kwesties als abortus. De protestantse (lutherse) kerk heeft altijd meer afstand bewaard.⁵³

Vergelijken we de christen-democratische partijen met een conservatieve partij als de Britse *Tories*, dan vinden we op dit punt wel een duidelijk verschil. Ooit werd de *Church of England* wel '*the Conservative Party in prayer*' genoemd, maar recentelijk schijnen de relaties tussen kerk en partij ook informeel niet meer

zo hecht te zijn. Bij de Britten ontbreekt niet alleen elke vorm van verzuiling, maar ook formele vertegenwoordiging van belangengroepen binnen de partij. Wel is er een - bescheiden - organisatie van Conservatieve vakbondsleden en zijn er relaties tussen individuele volksvertegenwoordigers en belangengroepen in industrie, landbouw en bankwezen.⁵⁴

4. Leden en kiezers

Ontzuiling van organisaties hoeft niet samen te gaan met deconfessionalisering van kiezers en partijleden, al zal dat in de praktijk wel vaak het geval zijn. In de jaren zestig kwamen beide processen in Nederland op gang. Konden de confessionele partijen tot aan de jaren zeventig nog rekenen op de helft van het electoraat, daarna vielen ze terug op een derde.

Het CDA heeft die aanhang sinds 1977 weten te handhaven. Nog steeds is de overgrote meerderheid van haar kiezers kerkelijk - voor de helft katholiek, bijna een derde protestant - maar het aandeel van onkerkelijke kiezers is in de jaren tachtig gegroeid van vrijwel niets tot ruim een zesde.⁵⁵ De meeste christen-democratische kiezers zijn niet alleen kerkelijk, dat wil zeggen lid van een kerkgenootschap, maar ook kerks, dat wil zeggen trouwe kerkgangers. Volgens een peiling ging in 1991 een derde van de CDA-kiezers minstens eenmaal per week naar de kerk en minder dan 20% nooit; van het totale electoraat ging meer dan de helft nooit en 15% tenminste één keer per week.⁵⁶

Een groeiend deel van de katholieken en protestanten gaat minder vaak ter kerke en stemt vaker op andere, niet-religieuze partijen. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 stemden 68% van de katholieken en 83% van de gereformeerden op een confessionele partij (KVP resp. ARP), terwijl dat in 1989 in beide groeperingen maar 59% deden.⁵⁷ Bij de hervormden bleef het aandeel van confessionele kiezers vrijwel constant rond 35% schommelen.

Leden van het CDA zijn nog veel kerkelijker en kerkser dan kiezers. Volgens een in 1986 gehouden enquête ging 78% van de leden minstens eenmaal per week naar de kerk en behoorde 98% tot de drie grote christelijke kerken - waarvan ruim de helft tot de Rooms-Katholieke Kerk, een derde tot de Gereformeerde Kerken en de rest tot de Nederlandse Hervormde Kerk.⁵⁸ Op dit punt verschilden de CDA-leden zeer sterk van die der overige grote partijen. Op andere punten was dat minder het geval, al waren ouderen en mannen oververtegenwoordigd en academici ondervertegenwoordigd in vergelijking tot D66, PvdA en VVD.

Vergelijkbare gegevens over de leden van de Belgische CVP en PSC zijn niet beschikbaar. Wel is bekend dat de kiezers van die partijen vrijwel allemaal katholiek zijn (95%) en regelmatig de mis bijwonen (ongeveer de helft één keer per week of vaker).⁵⁹ Nog meer dan in Nederland stemmen katholieken in België echter ook op andere partijen (Liberalen, Socialisten, Groenen of Nationalisten): ruim 70% deed dat in 1977.⁶⁰

In Italië lijkt de deconfessionalisering iets minder ver gevorderd. Ruim 42% van de katholieken stemde in 1977 op de DC (zie Tabel 1). Over het algemeen zijn dit trouwe kerkgangers: meer dan de helft van de christen-democratische kiezers woonde in de jaren zeventig minstens eenmaal per week een mis bij.⁶¹ Protestanten spelen in Italië vrijwel geen rol, dus ook niet in de DC. Onkerkelijken zijn er ook weinig talrijk en in de DC al helemaal afwezig. De anderhalf miljoen leden van de DC zijn uiteraard allen katholiek, en even kerks als de kiezers.⁶² Relatief veel leden zijn gepensioneerd of huisvrouw, terwijl arbeiders duidelijk ondervertegenwoordigd zijn.⁶³

De Duitse christen-democratie is minder homogeen - en dus minder confessioneel. In de jaren vijftig bestond het electoraat van de CDU nog voornamelijk uit katholieken, maar geleidelijk groeide het aandeel van de protestanten en in mindere mate dat van de (in West-Duitsland toen nog vrij zeldzame) onkerkelijken. Met de aansluiting van Oost-Duitsland bij de Bondsrepubliek nam het aantal protestantse en onkerkelijke kiezers echter plotseling toe. Niettemin blijft er ook in het herenigde Duitsland een duidelijk verband bestaan tussen partijkeuze en godsdienst. Terwijl een meerderheid van de katholieken (55%) op de CDU of haar Beierse zusterpartij stemde bij de Bondsdagverkiezingen van 1990, deed dat 44% van de protestanten en 31% van de onkerkelijken.⁶⁴ Beschouwt men alleen kerkse katholieken en protestanten, dan is het verband nog sterker.⁶⁵ De circa 750.000 leden van de CDU zijn nog duidelijker met de kerk verbonden dan de kiezers. Katholieken vormen een (slinkende) meerderheid onder de leden - dalend van 83% in 1956 naar 59% in 1989

Tabel 1. Christen-democratische partijkeuze van godsdienstige groeperingen in Duitsland, Italië, Nederland en België (in %), 1977

	CDU/CSU	DC	CDA	CVP/PSC
Katholiek	64,2	42,1	48,6	28,6
Protestant	39,8	0*	36,1	12,5*
Overig	26,7*	0*	14,6	12,5*
Onkerkelijk	24,5	8,0*	3,9	5,4

* Minder dan 10 personen in deze categorie

Leesvoorbeeld: 64.2% van de Duitse katholieken zou volgens dit onderzoek op CDU of CSU stemmen in 1977.

bron:

D. Broughton, 'The Social Bases of Western European Conservative Parties', in: B. Girvin, red., *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Londen, 1988, 198.

- terwijl het aandeel van protestanten langzaam toeneemt - van 16% naar 33%. Het aandeel onkerkelijken stijgt vrij snel, maar bedroeg in 1989 nog niet meer dan 7%.⁶⁶

Verband tussen godsdienst en partijkeuze bestaat ook in landen zonder confessionele of christen-democratische partij, zoals Groot-Brittannië: anglicaanse protestanten stemmen vaker op de *Conservative Party* dan katholieke of onkerkelijke kiezers. Dit verband is echter nooit zo sterk geweest als in Nederland of Duitsland en lijkt de laatste tijd nog zwakker te worden - tegelijk met het verband tussen andere sociale kenmerken en partijkeuze.⁶⁷

5. Conclusie

Vergeleken met zijn belangrijkste zusterpartijen in Europa lijkt het CDA minder ver voortgeschreden op de weg van een gesloten en verzuilde confessionele partij naar een open, ontzuilde en liberaal-conservatieve volkspartij. Dat ook de Nederlandse christen-democraten zich op deze weg bevinden, is een omstrede maar niettemin in de ogen van deze auteurs plausibele stelling.

Op programmatisch vlak heeft het CDA in grote trekken de liberale opvattingen over parlementaire democratie, scheiding tussen kerk en staat en markteconomie overgenomen en alle theocratische en corporatistische idealen overboord gezet. Het onderscheidt zich van de (conservatief-) liberale VVD wel door grotere waardering voor het 'maatschappelijk middenveld' en door kritiek op individualisering.⁶⁸ In dit opzicht sluiten de christen-democraten aan bij een denker als Tocqueville, die vaak als liberaal-conservatief wordt gezien.⁶⁹

Liberaal-conservatief is echter wat anders dan conservatief-liberaal! Evenals de Belgische, Duitse en Italiaanse christen-democraten streeft het CDA naar een sociale in plaats van een volstrekt vrije markteconomie, naar sociaal-personalisme in plaats van individualisme, naar solidariteit in plaats van ongeremde concurrentie. Alle vier veroordelen abortus en euthanasie, al gaat het CDA onder leiding van Lubbers daar pragmatischer mee om dan de andere drie partijen. Alle vier aanvaarden de soevereiniteit van het volk - al doet het CDA dat nog niet met zoveel woorden - maar hechten ook waarde aan het individuele geweten en aan de boodschap van de kerken. Hierin verschillen zij duidelijk van liberale partijen - maar nauwelijks van conservatieve partijen, zoals de Britse *Tories*. Met name de sociaal-conservatieve vleugel, die het - in sociaal-economisch opzicht extreem liberale - beleid van Thatcher te radicaal vond, staat dichtbij de christen-democratische partijen. Deze stroming, waarvan Thatcher's voorganger Edward Heath sinds de jaren zeventig de meest bekende vertegenwoordiger is, heeft in het gepolariseerde Britse partijstelsel zelden de verzoenende en bemiddelende rol kunnen spelen die christen-democraten in meer-partijstelsels plegen te vervullen.⁷⁰

Hoewel zelf een produkt van ontzuiling, onderhoudt het CDA nog bepaalde banden met katholieke, protestantse of algemeen-christelijke organisaties, met name in de sociaal-economische sfeer. In België is de ontzuiling veel minder voortgeschreden, in Duitsland juist veel verder, in Italië is het proces vergelijkbaar met dat in Nederland. Door verzuimdheid onderscheiden de christen-democraten zich nog duidelijk van moderne conservatieven. De nadruk ligt hier echter op 'nog': indien de ontzuiling doorzet, verdwijnt ook dit verschil.

Tenslotte vervagen eveneens de verschillen tussen conservatieven en christen-democraten in de samenstelling van hun electoraat en ledenbestand. Een moderne conservatieve partij is evenals CDA, CVP, DC of CDU een volkspartij met aanhang uit alle lagen van de bevolking, zij het met een oververtegenwoordiging van middenklassen, ouderen, huisvrouwen en kerkgangers. Tot voor kort bestond de achterban van de christen-democratie vrijwel uitsluitend uit kerkgangers, maar dat verandert geleidelijk de laatste jaren. Vooral in het herenigde Duitsland, in mindere mate echter ook in Nederland en in Italië, geven groeiende aantallen onkerkse en zelfs onkerkelijke burgers hun stem aan een partij met een 'C' in de naam.

De relatieve voorsprong van de CDU in deze ontzuiling en ontkerkelijking is historisch te verklaren. Lutheraanse protestanten neigen minder tot politieke organisatie en verzuiling dan calvinisten. De Duitse katholieken hadden voor 1933 wel een zuil opgebouwd, maar die heeft de '*Gleichschaltung*' door de nazi's niet overleefd. Herstel van de oude zuil, met een confessionele '*Zentrumspartei*', leek in 1945 slechts een minderheid aantrekkelijk; de meerderheid koos voor een inter-confessionele christen-democratische partij. Vooral dank zij het leiderschap van Adenauer wist de CDU nagenoeg alle conservatieve niet-religieuze partijen op te slokken of weg te concurreren. Zodoende werd zij de grootste, maar ook de meest uitgesproken conservatieve en 'rechtse' partij in de christen-democratische familie.⁷¹

De DC voer in de jaren veertig en vijftig ongeveer dezelfde koers als haar Duitse zusterpartij, maar slaagde er niet in de kleine rechtse partijen in Italië te doen verdwijnen - wellicht door haar te duidelijke banden met de katholieke kerk en de rest van de katholieke zuil, maar ook door de lagere kiesdrempel. De partij bleef daarmee kleiner maar ook minder 'rechts' dan de CDU.

De Belgische christen-democraten hadden nog meer moeite met electorale concurrenten. Aanvankelijk beter beschermd door de eigen zuil, begonnen ze wellicht te laat hun partijen te moderniseren toen de Liberalen, de nationalisten van de Volksunie en de Groenen steeds meer katholieke kiezers wisten te winnen. Het CDA sleepte een minder zware verzuilde erfenis met zich mee en kon niet alleen meer kerkelijke en kerkse maar ook meer onkerkelijke kiezers binden dan CVP en PSC. '*Pourvu'que ça dure*', zouden we hier aan toe kunnen voegen. Op den duur zou de spanning tussen de 'C' en de toenemende aantallen onkerkelijke kiezers en partijleden toch ook het CDA kunnen dwingen te kiezen tussen

christelijk en klein enerzijds of modern liberaal-conservatief en groot anderzijds.

noten

1. Zie voor een uitgebreidere beschrijving hiervan: H.J. Langeveld, 'Horsels rond het antirevolutionaire paard. Progressieve dissidenten in de protestantse politiek tussen 1900 en 1940', in: J. de Bruijn, red., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Amsterdam, 1987, 91-112; en: I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, Deventer, 1977, 47-58.
2. R.E.M. Irving, *The Christian Democratic Parties of Western Europe*, Londen, 1979; zie ook: K.E. Lönne, *Politischer Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 1986.
3. Volgens F. Horner, *Konservative und christdemokratische Parteien in Europa*, Wenen, 1981; zie ook Irving, *op.cit.*, 253-260.
4. Zie voor meer bijzonderheden: H.-M.T.D. ten Napel, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Kampen, 1992.
5. Lönne, *op.cit.*, 253-258; zie voorts J.M. Mayeur, 'Les partis politiques d'inspiration chrétienne en Europe entre les deux guerres mondiales', in: H. Portelli en Th. Jansen, red., *La démocratie chrétienne, force internationale*, Paris, 1986, 25-30.
6. Horner, *op.cit.*, 166-169.
7. Hierover meer bij A. Pelinka, 'Die Österreichische Volkspartei', in: H.J. Veen, red., *Christlich-demokratische und konservative Parteien in Westeuropa*. Deel I, Paderborn, 1983, 195-265; en W. Müller, 'Conservatism and the Transformation of the Austrian People's Party', in: Brian Girvin, red., *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Londen, 1988, 98-119.
8. Zie E. Gruner, *Die Parteien in der Schweiz*, Bern, 103-125; H. Tschäni, *Parteien, Programme, Parolen*, Aarau, 1979, 29-39, 71-76; en H.R. Penniman, red., *Switzerland at the Polls. The National Elections of 1979*, Washington, 1983.
9. In detail beschreven in: E.F. Callot, *Un parti politique de la démocratie chrétienne en France: Le Mouvement Républicain Populaire*, Parijs, 1978.
10. Irving, *op.cit.*, 217-233; R. Elgie, 'Christian Democracy and the constraints of the majority: the case of the French CDS'. Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, University of Limerick, 30th March - 4th April 1992.
11. Zie N. Elder, A. Thomas en D. Arter, *The Consensual Democracies? The Government and Politics of the Scandinavian States*, Oxford, 1983, 64-69; en L. Karvonen, 'Christian Parties in Scandinavia: Victory over the Windmills?' Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, University of Limerick, 30th March - 4th April 1992. De Christelijke Volkspartij van Noorwegen is sinds 1981 lid van de EUCD, haar Deense en Finse zusterpartijen zijn sinds 1991 waarnemend lid van deze Unie, maar de Deense Christelijke Volkspartij heeft

zich niet aangesloten bij de Europese Volkspartij, aldus D. Hanley, 'The European People's Party: Towards a New Party Form?' Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, University of Limerick, 1992.

12. Over de eerstgenoemde groep zie J. Keating, 'The British Experience: Christian Democrats Without a Party'. Paper presented to the ECPR Joint Sessions of Workshops, University of Limerick, 30th March - 4th April 1992. Over de *Conservative Party* zie met name: G. Peele, 'The Character of Modern British Conservatism', in: Z. Layton-Henry, red., *Conservative Politics in Western Europe*, Londen, 1982, 21-46.

13. A.M. Oostlander, 'Christen-democratie versus conservatieve politiek', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 10 (1990), nr. 9, 380-387; P. Maertens, 'Christen-democraten en conservatieven', in: *idem*, 11 (1991) nr. 5, 199-208; R.H. van de Beeten, 'Christen-democratie of midden-rechts blok?', in: *idem*, 12 (1992) nr. 4, 161-174; en D.F. van der Mei, 'Moeten de christen-democraten conservatief worden of de conservatieven christen-democratisch?' in: *idem*, 12 (1992) nr. 4, 149-153.

14. *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl*, Den Haag, 1978, 5.

15. Zo vermeldt art. 2 van de Statuten van het GPV: 'De Heilige Schrift, waarvan de Drie Formulieren van Enigheid van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehandhaafd in de vrijmaking dezer kerken, de hoofdsom leren, is de enige grondslag en regel van het Verbond, ook voor het staatkundig leven.' De twee andere partijen verwijzen niet naar één bepaalde kerk maar wel naar een geloofsbelijdenis: 'De RPF aanvaardt als enige norm voor haar politieke denken en handelen het onfeilbare en gezaghebbende Woord van God zoals ten aanzien daarvan ook beleden wordt in de drie Formulieren van Enigheid.' (art. 2 Statuten; zie ook art. 1 Basisprogram RPF); de SGP stelt zich eveneens volgens art. 2 van haar Statuten 'op de grondslag van Gods Woord, zoals daarvan belijdenis gedaan wordt in de artikelen 2 tot en met 7 der Nederlandse Geloofsbelijdenis'.

16. *Ontwerp-program van Uitgangspunten*, Den Haag, 1992, 16.

17. Program van Uitgangspunten, art. 4; Ontwerp-program, art. 5; nader uitgewerkt in A. Klink e.a., *Publieke gerechtigheid: een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*, Houten, 1990.

18. *Ontwerp-program*, art. 12 en 18; voorts Klink e.a., *op.cit.*, 81-105.

19. 'Niet bij brood alleen'. Verkiezingsprogramma van het CDA, 1977, onder andere 8, 24, 28, 38.

20. *Ontwerp-program*, 12, 15, 63-64.

21. Klink e.a., *op.cit.*, 116-132.

22. *Ontwerp-Program*, 54. Het streven naar groei is dan ook niet geheel onomstreden binnen de partij, zoals blijkt uit de discussie in: *Christen-*

- democratische Verkenningen*, 12 (1992) nr. 6/7.
23. *Ontwerp-Program*, 55; voorts D.F. Scheltens, 'Ecologische ethiek', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 8 (1988) nr. 12, 466-472.
 24. *Ontwerp-Program*, 8; deze term kwam nog niet in het Program van 1980 voor, de gedachte erachter echter wel.
 25. 'Geloof, hoop en toekomst', Brussel, 1986.
 26. E. Gerard, *De katholieke partij in crisis. Partijpolitiek leven in België (1918-1940)*, Leuven, 1985, 245-249.
 27. *Goed leven in Vlaanderen ook morgen. Programma van de Vlaamse christen-democraten voor de wetgevende verkiezingen*, Brussel, 1991, 33.
 28. *Elezioni politiche '92: il programma della Democrazia Cristiana*, Rome, 1992, III, IX, XII.
 29. R. Leonardi en D. Wertman, *Italian Christian Democracy. The Politics of Dominance*, Berkeley, 1989, 121-122; R. Lill en S. Wegener, 'Die Democrazia Cristiana Italiens (DC) und die Südtiroler Volkspartei (SVP)', in: H.J. Veen, red., *Christlich-demokratische und konservative Parteien in Westeuropa*. Deel 3, Paderborn, 1991, 126.
 30. *Elezioni politiche '92*, VII-X.
 31. *Ibidem*, III, IX.
 32. Leonardi en Wertman, *op.cit.*, 222; Lill en Wegener, *op.cit.*, 139-141.
 33. Voor een meer gedetailleerde vergelijking zie G. Pridham, 'Christian Democracy in Italy and West Germany', in: E. Kolinsky en W. Paterson, red., *Social and Political Movements in Western Europe*, Londen, 1976, 142-174.
 34. W. Schönbohm en G. Braun, red., *CDU Programmatik, Grundlagen und Herausforderungen*, München, 1981.
 35. 'Grundsatzprogramm der Christlich Demokratischen Union Deutschlands', in: *Die Programme der CDU*, Bonn, 1978, 149-206, in het bijzonder par. 116. Dit beginselprogramma wordt overigens binnenkort herzien.
 36. *Ibidem*, par. 122; zie ook U. Schmidt, 'Die Christlich Demokratische Union Deutschlands', in: R. Stöss, red., *Parteienhandbuch. Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980*. Deel 1, Opladen, 1983, 490-660.
 37. 'Grundsatzprogramm', § 78.
 38. H. Kohl, *Zwischen Ideologie und Pragmatismus*, Stuttgart, 1973, 22-25.
 39. Bij de fusie tussen de Oostduitse en de Westduitse CDU leidde de abortuskwestie tot enige discussie, maar uiteindelijk wees de verenigde CDU legalisatie van abortus ook af.
 40. Aldus H. Korisis en N. Lepszy, 'Die Nea Dimokratia Griekenlands (ND)', in: H.J. Veen, red., *Christlich-demokratische und konservative Parteien in Westeuropa*. Deel 3, Paderborn, 1991, 256-261; zie ook: R. Clogg, *Parties and Elections in Greece*, Durham, 1987, 149-170.

41. Zo stelden de Britse Conservatieven in hun verkiezingsprogram van 1992 met enige trots vast: 'We have the toughest anti-pornography laws in Western Europe, and we will keep them that way', in *The Best Future for Britain. The Conservative Manifesto*, Londen, 1992, 25. Zie voorts Peele, *op.cit.*, 22-32.
42. Zie o.a. Peele, *op.cit.*, 27; en P. Seyd, 'Factionalism in the 1970s', in: Z. Layton-Henry, red., *Conservative Party Politics*, Londen, 1980, 231-243.
43. *NRC-Handelsblad*, 3 december 1992.
44. Zie T. Duffhues, 'Confessionele partijen en maatschappelijke organisaties. Aspecten van een duurzame relatie', in: P. Luykx en H. Righart, red., *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*, Den Haag, 1991, 124-146.
45. J. Dronkers, 'Blijvende organisatorische onderwijsverzuiling ondanks secularisering: een onbedoeld effect van overheidsbeleid?', in: *Beleid en Maatschappij*, 19 (1992) nr. 5, 227-237.
46. *Ontwerp-Program*, 17; zie voorts het rapport *Levensbeschouwelijke identiteit en politiek. Verslag van de conferentie van 22 en 23 februari 1991 te Noordwijkerhout*, Den Haag, 1991.
47. L. de Winter, 'Christian Democratic Parties in Belgium', in: M. Caciagli et al., *Christian Democracy in Europe*, Barcelona, 1992, 29-54; en J. Smits, 'De standenvertegenwoordiging in de Christelijke Volkspartij en de Parti Social Chrétien', in: *Res Publica*, 24 (1982), 73-127.
48. Zie bijvoorbeeld W. Dewachter, 'Changes in a Particratie: the Belgian Party System from 1944 to 1986', in: H. Daalder, red., *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, the Netherlands and Belgium*, Londen, 1987, 285-363.
49. Aldus: H. Coenjaarts et.al., *De CVP-staat*, Berchem, 1979.
50. Lill en Wegener, *op.cit.*, 133-143; Leonardi en Wertman, *op.cit.*, 197-210; Irving, *op.cit.*, 86-88; voorts: A. Parisi, 'Un partito di cattolici? L'appartenenza religiosa e i rapporti col mondo cattolico', in: A. Parisi, red., *Democristiani*, Bologna, 1979, 85-152.
51. W. Rudzio, *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, Opladen, 1991, 61; D. Schuster, *Die deutschen Gewerkschaften seit 1945*, Stuttgart, 1973, 116-119.
52. P. Haungs, 'Die Christlich Demokratische Union Deutschlands (CDU) und die Christlich Soziale Union in Bayern (CSU)', in: H.J. Veen, red., *Christlich-demokratische und konservative Parteien in Westeuropa*. Deel 1, Paderborn, 1983, 135-142.
53. F. Spotts, *Kirchen und Politik in Deutschland*, Stuttgart, 1976, 249-277.
54. Zie A. Rowe, 'Conservatives and Trade Unionists', in: Z. Layton-Henry, red., *Conservative Party Politics*, Londen, 1980, 210-230; voorts: C. Leys, *Politics in Britain*, Toronto, 1983, 153-170.

55. Zie onder anderen J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'CDA, naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA', in: *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen, 1988, 66-98.
56. *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 november 1991. Overigens komt D. Broughton in een analyse van *Eurobarometer*-gegevens van 1989 tot veel frequenter kerkbezoek voor zowel CDA-kiezers als Nederlandse kiezers in het algemeen (D. Broughton, 'The Christian Democratic Voter: A Four Country Comparison'. Paper presented at the ECPR Joint Session of Workshops, University of Limerick, 30 March - 4 April 1992).
57. Gegevens uit CBS, *Nationaal kiezersonderzoek 1989*. Deel 1, Den Haag, 1990, 22; *De Nederlandse kiezers in 1967*, Amsterdam, 1967, 45.
58. M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand, 'De achterban van parlementariërs. Kiezers en partijleden', in: *Jaarboek 1987 DNPP*. Groningen, 1988, 116-137.
59. De Winter, *op.cit.*, 40; Broughton, 'The Christian Democratic Voter', geeft weer iets hogere cijfers.
60. D. Broughton, 'The Social Bases of Western European Conservative Parties', in: B. Girvin, red., *The Transformation of Contemporary Conservatism*, London, 1988, 193-224.
61. A. Parisi, 'Un partito di cattolici? L'appartenenza religiosa e i rapporti col mondo cattolico', in: A. Parisi, red., *Democristiani*, Bologna, 110.
62. *Ibidem*, 95.
63. *Ibidem*, 97; Lill en Wegener, *op.cit.*, 99.
64. H.J. Veen et.al., *Die erste gesamtdeutsche Bundestagswahl vom 2. Dezember 1990*, Sankt Augustin, 1990, B31-33.
65. Rudzio, *op.cit.*, 178-180; zie ook P. Eisenmann en G. Hirscher, red., *Die Entwicklung der Volksparteien im vereinten Deutschland*, München, 1992, 74-76.
66. Rudzio, *op.cit.*, 163; Haungs, *op.cit.*, 33-36.
67. J. Blondel, *Voters, Parties, and Leaders: The Social Fabric of British Politics*, Harmondsworth, 1970, 60-61; R. Rose en I. McAllister, *Voters Begin to Choose: From Closed to Open Elections in Britain*, Londen, 1986, 141.
68. Zie voor de verschillen tussen VVD en CDA: G. Voerman en P. Lucardie, 'Ideologie en individualisering. De grondslagediscussie bij CDA, PvdA en VVD', in: *Beleid en Maatschappij*, 19 (1992), 1 (jan./feb.), 31-41.
69. Zie bijvoorbeeld N. O'Sullivan, *Conservatism*, Londen, 1976; daarentegen wordt hij als (conservatief) liberaal beschouwd door P. Manent, *Histoire intellectuelle du libéralisme*, Parijs, 1987.
70. Die bemiddelende rol wordt als belangrijkste onderscheid tussen christen-democratie en conservatisme gezien door K. van Kersbergen, 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de

bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie', in: U. Becker, red., *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*, Amsterdam, 1990, 177-206. Men zou die rol echter ook als produkt van het partijstelsel kunnen opvatten; in een gepolariseerd stelsel van twee grote (en twee kleine) partijen als het Duitse kan een grote christen-democratische partij immers ook geen bemiddelende middenpositie innemen, zoals Van Kersbergen ook opmerkt (*ibidem*, 184, 198).

71. Zie Broughton, 'The Christian Democratic Voter'.

DE ONDERGANG VAN DE SOCIAAL-DEMOCRATIE?

De PvdA in vergelijkend en historisch perspectief

R.A. Koole

1. Inleiding

Het gaat slecht met de sociaal-democratie. De PvdA heeft bij de lokale en provinciale verkiezingen (in 1990 en 1991) aanzienlijk verloren en opiniepeilingen geven aan dat haar steun onder de kiezers sindsdien niet is vergroot. Maar ook zusterpartijen in het buitenland zien hun positie sterk achteruitgaan. De Franse *Parti Socialiste* (PS) staat in maart 1993, zo geven de peilingen aan, de grootste nederlaag te wachten sinds haar oprichting in 1971. De Britse *Labour Party* wist in 1992 geen overwinning te boeken, terwijl de omstandigheden haast niet beter konden zijn. De slechte economische situatie in Groot-Brittannië, de verdeeldheid in de regerende *Conservative Party* en de omstrede lokale belasting, de *poll tax*, hadden *Labour* in staat moeten stellen de partij van Thatcher en Major op de knieën te dwingen. Dit lukte echter niet: Kinnock exit. De *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) kreeg in 1990 bij de eerste verkiezingen na de Duitse eenwording een gevoelige klap te verwerken. Bovendien is sinds het begin van de jaren tachtig de regeringsdeelname van de sociaal-democratische partijen in het noorden van Europa gering. Dit werd deels goed gemaakt door participatie van socialistische partijen in de regeringen van mediterrane landen. Maar juist de partijen in Italië, Frankrijk en Spanje worden recentelijk getroffen door allerlei schandalen, die hun geloofwaardigheid aantasten en hun electorale positie (behalve vooralsnog in Spanje) verder ondermijnen.

De situatie waarin de PvdA zich bevindt, past aldus op het eerste gezicht in een algemene neergang van de sociaal-democratie in West-Europa. De vraag die in deze bijdrage centraal staat, is of inderdaad gesproken kan worden van een dergelijke algemene crisis en hoe de positie van de PvdA in dit licht moet worden gezien. Daartoe worden allereerst de perikelen in en rond de PvdA in de afgelopen jaren geschetst. Vervolgens wordt ingegaan op meer theoretische en internationaal-vergelijkende literatuur over de veronderstelde neergang van de sociaal-democratie. Daarna wordt tegen de achtergrond van deze benaderingen de positie van de PvdA in vergelijkend perspectief belicht. Achtereenvolgens komen

de organisatorische, electorale en gouvernementele positie van de sociaal-democratische partijen aan de orde. In de slotparagraaf wordt geconcludeerd dat de toekomst van de PvdA vooral afhangt van de vraag of zij in staat is een consistente visie op met name sociaal-economisch terrein te formuleren.

2. De crisis in de PvdA

Na de grote overwinning bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977 is het met de PvdA nooit meer echt goed gekomen, zo lijkt het. Met de leuze 'Kies de minister-president' wist de PvdA onder leiding van J.M. den Uyl tien zetels winst te boeken. Weliswaar slaagden de drie grote confessionele partijen, die voor het eerst één gezamenlijke CDA-lijst bij de nationale verkiezingen presenteerden, erin hun achteruitgang te stoppen, maar de PvdA werd duidelijk de grootste partij van het land. Zij kreeg het initiatief bij de daarop volgende kabinetsformatie, maar zag zich als coalitiepartner - niet buiten haar schuld - uiteindelijk gepasseerd door de VVD. De verkiezingsresultaten waren in de jaren tachtig eigenlijk niet zo slecht, maar regeringsdeelname zat er voorlopig niet in. Een politieke tocht door de woestijn begon. Het kortstondige kabinet-Van Agt II van CDA, PvdA en D66 in 1981-1982 bleek niet veel meer dan een fata morgana te zijn. De overwinning in 1986, toen de PvdA met Den Uyl voor de laatste keer als lijsttrekker maar één zetel minder dan in 1977 haalde, bleek een 'overwinningsnederlaag': opnieuw bleef de PvdA buiten de regeringscoalitie.

Onder het nieuwe politieke leiderschap van de voormalige vakbondsleider W. Kok, die Den Uyl kort na de verkiezingen van 1986 was opgevolgd, werden de 'luiken opengezet'. Het zogeheten 'vernieuwingsproject' dat volgde, leverde verschillende rapporten over 'gewenste vernieuwingen in de PvdA' op,¹ maar een echte discussie daarover kwam in de partij niet op gang. Toch veranderde er wel degelijks iets. Het polarisatiestreven werd aan de kant gezet. Het geloof in het sturend vermogen van de staat, in de 'maakbaarheid van de samenleving', dat in rapporten van de Wiardi Beckmanstichting (WBS; het wetenschappelijk bureau van de PvdA) al eerder aan de kaak was gesteld,² begon nu ook in bredere lagen van de partij te tanen. De oppositiecultuur die de PvdA vanaf het optreden van Nieuw Links gekenmerkt had, ebde langzaam maar zeker weg. De VVD hielp de PvdA ten slotte een handje door in 1989 een kabinetscrisis te forceren, waarna de PvdA ondanks verlies bij de verkiezingen het regeerkasteel kon betreden: een omgekeerde 'overwinningsnederlaag' als het ware.

De echte crisis van de PvdA openbaarde zich pas nadat zij eindelijk weer tot regeringsverantwoordelijkheid was geroepen. In maart 1990 kreeg de partij, met name in de grote steden, een forse klap te verwerken bij de gemeenteraadsverkiezingen. Vooral bij de jongeren deed de PvdA het slecht. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten een jaar later herhaalde dit slechte

resultaat zich. Nog net iets meer dan 20% van de kiezers bracht zijn of haar stem uit op de PvdA.

De deplorabele electorale toestand van de PvdA maakte de weg vrij voor het heropenen van de 'vernieuwingsdiscussie', die in januari 1989 met de partijbestuursverklaring 'Om de kwaliteit van de toekomst' voorlopig was afgesloten. Naar aanleiding van een besluit van de partijraad in februari 1990 werd door het partijbestuur een commissie ingesteld, die als opdracht meekreeg: 'een analyse te geven van de plaats van de politieke partijen in de jaren negentig. Een analyse die zou dienen uit te monden in een visie op de rol van politieke partijen en in het bijzonder die van de Partij van de Arbeid en op de wijze waarop de partij georganiseerd dient te zijn'.³ Oud-minister J.A. van Kemenade werd voorzitter van de commissie, die in juli 1991 haar rapport uitbracht onder de titel *Een partij om te kiezen*. In het rapport werden vele aanbevelingen gedaan om de organisatie van de PvdA te wijzigen. De belangrijkste daarvan was de macht van de gewesten terug te dringen, met name in de kandidaatstellingsprocedure. Tegen de achtergrond van ingrijpende maatschappelijke processen als individualisering, ontzuiling, 'de groeiende relativering van de rol van de politiek en de overheid in de maatschappelijke ordening', de 'ervanging van traditionele maatschappelijke tegenstellingen' en 'de toenemende complexiteit en professionaliteit van het openbaar bestuur' werd gepleit voor een 'meer open en beweeglijke partij'.⁴ De partij moest niet *naast* de samenleving staan, maar *in* de samenleving.

Vlak na de presentatie van het rapport van de commissie-Van Kemenade werd de PvdA getroffen door de WAO-crisis. Tegen het kabinetsbesluit inzake een herziening van de WAO en de Ziektewet rees in de zomer van 1991 heftig verzet in en buiten de PvdA. Diverse partijgewesten noemden de plannen voor de PvdA onacceptabel. De vakbonden tekenden scherp protest aan.

Dat met name de PvdA hierdoor in een crisis geraakte en niet ook haar christen-democratische coalitiepartner, heeft op zijn minst twee oorzaken. Ten eerste was het verschil tussen het tot dan toe volgehouden partijstandpunt en het gewraakte kabinetsbesluit bij de PvdA groter dan bij het CDA. Hoewel het verkiezingsprogramma van het CDA, net als dat van de PvdA, strijdig was met de kabinetsvoorstellen, hadden voorlieden van het CDA, fractievoorzitter L.C. Brinkman voorop, hun achterban tijdig voorbereid op een verandering van opvatting. De PvdA-voorlieden hadden dan niet gedaan. Sterker nog, kort voor het kabinetsbesluit had onder anderen staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid E. ter Veld gesteld dat aan de WAO-uitkeringen niet getornd mocht worden.

In de tweede plaats liet de PvdA-organisatie zich veel meer dan die van het CDA kneden door de pers. De parlementaire redacties van de dagbladen kregen met deze crisis een geschenk uit de hemel in de zomerse komkommertijd. Zij deden er alles aan het 'nieuws' van de WAO-crisis zo lang mogelijk te rekken. In plaats

van in één keer de opinies van de gewestelijke besturen van de PvdA in kaart te brengen, brachten zij om de paar dagen het 'nieuws' dat alweer een gewest zich tegen de WAO-plannen keerde. Dat valt de pers niet kwalijk te nemen,⁵ de bestuurders van de gewesten, die - met uitzondering van het Amsterdamse gewest - opinies ventileerden zonder raadpleging van de achterban, veel meer. De WAO-crisis was daarmee voor een belangrijke deel het gevolg van een partijklimaat, waartegen de commissie-Van Kemenade zich nu precies had uitgesproken. Een klimaat, waarin eerder de media werden opgezocht om een opinie te ventileren dan dat binnen partijverband inhoudelijk de degens werden gekruist. Het argument dat het nu juist de door die commissie aangeklaagde gewestelijke baronnen waren die het verzet tegen de WAO-voorstellen vorm gaven en daarmee lieten zien wel degelijk 'de achterban' te vertegenwoordigen, snijdt geen hout, omdat de representativiteit van de gewestelijke besturen in deze kwestie in het geheel niet vaststond.

Onder druk van de perikelen in de partij en op het randje van een kabinetscrisis, wist vice-premier Kok eind augustus het kabinetsbesluit inzake de WAO enigszins bij te stellen. Tevoren had hij al aangekondigd dat een speciaal WAO-congres (en niet de door de gewestelijke 'partijbaronnen' overheerste partijraad) zich in september over het kabinetsvoornemen zou kunnen uitspreken. Kok verbond aan de instemming met dit kabinetsvoorstel zijn politieke lot en zette hiermee het congres onder druk. Voor partijvoorzitter M. Sint was de kritiek op haar persoon in deze kwestie aanleiding om voortijdig af te treden. Het congres dat eind september 1991 in Nijmegen bijeenkwam, stemde met een meerderheid van ruim 80% in met de herziene WAO-voorstellen. Intussen had Kok zijn uitspraak dat niet aan de koppeling (van de hoogte van uitkeringen aan de salarisontwikkelingen in het bedrijfsleven) mocht worden getornd, moeten terugnemen. Zo maakte de PvdA in korte tijd ten tweeden male een zwenking op een sociaal-economisch strijdpunt, dat door haarzelf tot toetsteen van sociaal beleid was verklaard.

Het was duidelijk dat ten aanzien van de arrangementen van de verzorgingsstaat behoefte was aan een heldere toekomstvisie. Daarom werd in oktober 1991 door het partijbestuur een commissie ingesteld, die de opdracht kreeg een sociaal-democratische kijk op de toekomst van de verzorgingsstaat te ontwikkelen. Deze commissie stond onder leiding van de econoom D.J. Wolfson en publiceerde reeds in januari 1992 haar rapport *Niemand aan de kant*. In dat rapport werd ingegaan op 'de contouren van een activerend arbeidsmarktbeleid, de noodzaak de uitvoering van de sociale zekerheid meer dienstbaar daaraan te maken, en de consequenties van deze participatiestrategie voor het inkomensbeleid'.⁶ In de pers werd vooral de afwijzing van een zogeheten minstensel aangehaald, een stelsel dat ervan uitgaat dat mensen hun eigen aanvullende verzekeringsvorm kunnen kiezen, op basis van een publieke voorziening op minimum-niveau. Tegen het

ministelsel', zo stelde het rapport, 'pleit de principiële opvatting dat de verzorgingsstaat er niet alleen voor de minima is, en dat de arbeidsongeschikten al zo'n bitter verlies aan maatschappelijke functioneringsmogelijkheden lijden. Een zekere mate van loongerelateerde opvang van de financiële gevolgen daarvan voor de duur van de arbeidsongeschiktheid is dan ook redelijk'.⁷ Op het partijcongres in maart 1992 werd deze opvatting overgenomen. Hoewel vice-premier Kok het nog te vroeg vond om een ministelsel af te wijzen, wees het congres een motie om - met het oog op economische tegenwind - alsnog te onderzoeken aan welke eisen een ministelsel zou moeten voldoen, met grote meerderheid van de hand.⁸

De vraag rijst of hiermee niet de kiem werd gelegd voor een nieuwe inhoudelijke crisis in de PvdA. In januari 1993 werd door het partijbestuur een commissie geïnstalleerd, die een concept-programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 moest opstellen. Op de dag van de installatie schreef een van de leden, VARA-voorzitter M.P.A. van Dam, in *De Volkskrant* dat de individualisering in de samenleving noopte tot het accepteren van een ministelsel.⁹ Duidelijk is in ieder geval dat met de totstandkoming van het rapport van de commissie-Wolfson de discussie over een sociaal-democratische visie op de verzorgingsstaat nog niet had geleid tot eenheid in de partij.

Op hetzelfde congres van maart 1992 werden de aanbevelingen van het partijbestuur aanvaard, die deze naar aanleiding van het rapport van de commissie-Van Kemenade over de partijorganisatie had opgesteld. De partijraad werd afgeschaft. Maar de terugdringing van de invloed van de gewesten ging minder ver dan de commissie-Van Kemenade had voorgesteld, omdat het partijbestuur de gewesten nog de aanwijzing van één Tweede-Kamerkandidaat per gewest had gegund. Gecombineerd met de doorgevoerde verandering in de samenstelling van het partijbestuur, waarin voortaan ook vertegenwoordigers van de gewesten zouden plaatsnemen, was het uiteindelijke resultaat voor wat betreft de kandidaatstelling eerder een versterking dan een verzwakking van de gewestelijke invloed. Het partijcongres van december 1992 herstelde dit echter, door te besluiten dat - conform het oorspronkelijke voorstel van de commissie-Van Kemenade - in de toekomst alle kandidaten door het congres zouden worden aangewezen.

Op het congres van maart werden tevens met een overgrote meerderheid F. Rottenberg en R. Vreeman gekozen tot voorzitter respectievelijk vice-voorzitter. Op hen rustte de taak de partijorganisatie te vernieuwen en te versterken. Het partijbureau in Amsterdam werd gereorganiseerd en in september 1992 lichtten zij in een brief aan de kaderleden (aanhef: 'Een half jaar zijn wij nu partijvoorzitter') de volgende stap van het 'Project Partijvernieuwing' toe.¹⁰ 'Meer informatie, meer debat, beter contact tussen politiek en maatschappij. Daar gaat het allemaal om', stelden Rottenberg en Vreeman in hun brief. Naast onder andere het opzetten van regionale 'PvdA-centra' en speciale 'kenniscentra', zouden

regelmatig zogeheten 'PvdA-briefings' gehouden worden. Deze briefings werden als volgt omschreven: 'Bewindslieden en kamerleden praten de partij bij over verschillende onderwerpen in een ontmoeting van partij, lokaal bestuur, landelijke politiek en geïnteresseerden van buiten de partij.' Inderdaad werden dergelijke bijeenkomsten gehouden over de burgeroorlog in het voormalige Joegoslavië, over de positie van asielzoekers in Nederland en de WAO-kwestie. De vorm en de actualiteit van de bijeenkomsten was nieuw en trok ook de aandacht van de media.

Intussen bleef de PvdA laag in de opiniepeilingen staan. Weliswaar is het percentage respondenten dat verklaarde op de PvdA te zullen stemmen nooit meer zo laag geweest als in augustus 1991, toen dat slechts 14% bedroeg, maar recente peilingen geven aan dat de PvdA - althans volgens de enquêtes - met circa 20% nog ver verwijderd is van het aandeel stemmen dat zij bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1989 haalde (31,9%).

3. Het einde van de 'gouden eeuw' van de sociaal-democratie¹¹

Geluiden dat het slecht gaat met de sociaal-democratie zijn niet van de laatste paar jaar. Zo stelde de journalist G. Mulder in een boekbespreking dat één titel nog ontbrak in de overigens rijke bibliografie van de Nederlandse sociaal-democratie: 'Rode malaises. De crises in de Nederlandse sociaal-democratie 1900-1991'.¹² Maar ook in de internationale literatuur wordt al langer gewag gemaakt van de crisis van de sociaal-democratie. De teneur van vele analyses gaat echter verder. Dit keer was er niet zomaar sprake van weer een crisis, maar zou de sociaal-democratie een onvermijdelijke neergang te wachten staan. Dahrendorf bijvoorbeeld vroeg zich in 1980 af of het tijdperk van de 'sociaal-democratische consensus' niet voorbij was. Het sociaal-democratisch 'waardensyndroom' is niet langer meer in staat veranderingen en nieuwe ontwikkelingen te bevorderen en wordt bovendien innerlijk steeds tegenstrijdiger.¹³ Met de totstandkoming van de verzorgingstaat zou de sociaal-democratie haar historische taak hebben volbracht. Daaraan werd door neoliberalen als Crozier toegevoegd dat zulks op zodanige wijze was gebeurd dat het zelfregulerende mechanisme van de vrije markt er wezenlijk door was aangetast, waardoor de economie overbelast was geraakt en te veel heil van de staat werd verwacht.¹⁴ Anderen stelden dat de sterke oriëntatie van de sociaal-democratie op de factor arbeid geleid heeft tot een 'produktivistische' samenleving, die desastreus dreigt te worden voor de menselijke gezondheid en het milieu.¹⁵ Met andere woorden: het was nu de tijd aan andere krachten om orde op zaken te stellen. De sociaal-democratie had haar missie volbracht en kon in het museum worden bijgezet.

Niet alleen de emancipatorische missie van de sociaal-democratie, maar ook haar electorale positie was door structurele maatschappelijke ontwikkelingen achterhaald. Met name Przeworski en Sprague hebben benadrukt dat socialistische

zich voor een onoplosbaar 'electoraal dilemma' gesteld zien.¹⁶ De combinatie van een klassestructuur waarin arbeiders een minderheid zijn, en de wens tot democratische legitimatie van de politieke instituties had het socialisme altijd al voor een dilemma gesteld. Maar door de groei van de middenklasse, en bijgevolg het relatief kleinere aandeel arbeiders in de samenleving (aangeduid met de term '*de-industrialization*') is dat dilemma nog groter geworden. Willen socialisten hun electorale kracht behouden, laat staan vergroten, dan moeten zij steun zoeken bij andere lagen onder de bevolking dan de arbeiders. Maar dat gaat weer ten koste van de steun van die arbeiders: 'When socialists seek to be effective in electoral competition they erode exactly that ideology which is the source of their strength among workers.'¹⁷ Socialisten kunnen derhalve op geen enkele manier winnen en slechts jammeren en treuren, hun strategieën veranderen, om daarna opnieuw slechts te kunnen jammeren en treuren, aldus Przeworski en Sprague.

Ten slotte is volgens verschillende auteurs het economisch project van de sociaal-democratie niet meer bij de tijd. De pogingen om kapitalisme en democratie met elkaar te verzoenen door middel van een keynesiaanse vredesformule zijn gedoemd te mislukken in een periode dat de economieën van de verschillende staten steeds meer met elkaar verweven zijn geraakt, de publieke schulden enorm zijn toegenomen en de (veelal) onafhankelijke centrale banken een strikt monetair beleid voeren. Nu had de liberale econoom Hayek al in de jaren veertig van deze eeuw gewezen op het gevaar dat teveel overheidsingrijpen in de economie het voortbestaan van de democratie in de waagschaal zou stellen, maar zijn voorspelling - die in de jaren tachtig met enige graagte werd herhaald - was door de feitelijke ontwikkelingen in de naoorlogse periode in West-Europa gelogenstraft. Nergens in West-Europa had de grote mate van overheidsingrijpen geleid tot ondemocratische staten. Wel leidde de genoemde internationalisering bij velen tot de overtuiging dat keynesianisme en planning 'in één land' niet meer mogelijk zijn. Sommige marxisten steunden, om geheel andere redenen, deze visie: de poging van de sociaal-democraten om het kapitalisme op een sociale wijze te beheren was immers altijd al gedoemd te mislukken, omdat de sociaal-democraten de rechte weg naar het socialisme hadden verlaten.

Tegen dit beeld van de onvermijdelijke neergang van de sociaal-democratie is verzet gerezen. Merkel wijst in een commentaar op deze benaderingen op een gemeenschappelijke zwakte ervan.¹⁸ Zowel de neoliberale visie van Dahrendorf en Crozier, de neoconservatieve opvatting van Von Mises en Hayek, de *rational choice*-benadering van Przeworski en Sprague als het 'paleomarxistische' commentaar van onder anderen Panitch¹⁹ gaan zijn inziens mank aan een statische perceptie van de sociaal-democratie als politieke actor. Terwijl de omgeving van de sociaal-democratie wel verandert, zou die beweging zelf dat niet doen. De sociaal-democratie als willoos slachtoffer van een veranderende samenleving! Merkel wijst op de inmiddels bekende studies van Esping-

Andersen en van Scharpf, die deze statische val weten te vermijden.²⁰ Esping-Andersen laat in zijn boek over de Scandinavische partijen in de periode tot 1985 zien dat zij door zich op een bepaalde wijze aan te passen aan de veranderde omgeving, juist wel een brug konden slaan tussen arbeiders en middenklasse en daardoor in staat waren Przeworski's electorale dilemma op te lossen. Door een specifiek overheidsbeleid waarop zij door hun positie een grote invloed uitoefenden, konden de Scandinavische sociaal-democratische partijen de omgeving voor een deel ook helpen vormen, in plaats van er uitsluitend slachtoffer van te zijn. Scharpf sluit daar min of meer bij aan. In een 'neo-institutionalistische' benadering stelt hij dat indien sociaal-democratische partijen er in slagen hun beleidsvoorstellen zodanig te formuleren dat zij passen in de wisselende institutionele en maatschappelijke machtsverhoudingen, zij hun politieke waarden en doelstellingen niet behoeven op te geven.

Over de onvermijdelijkheid van de teloorgang van sociaal-democratische partijen bestaat in de literatuur dus geen overeenstemming. De vraag is bovendien of er wel van een achteruitgang van de kracht van sociaal-democratische partijen kan worden gesproken. De voorspelling van die neergang was vooral gebaseerd op de gedachte dat door structurele maatschappelijke veranderingen als het bereiken van de verzorgingsstaat en een gewijzigde sociale stratificatie, de ruimte voor krachtige sociaal-democratische partijen in de diverse landen kleiner wordt. Deze maatschappelijke veranderingen hebben niet pas de laatste jaren plaatsgevonden. Derhalve kan een toetsing van genoemde voorspellingen plaatsvinden door de positie van sociaal-democratische partijen over een langere periode te bezien. Een viertal aspecten van die positie (ledental, kiezersaanhang, regeringsdeelname en invloed op beleid) worden hieronder achtereenvolgens belicht, waarbij de positie van de PvdA gedurende de laatste dertig jaar vergeleken wordt met die van haar zusterpartijen in West-Europa.

4. Een empirische inventarisatie

De structurele veranderingen die de basis vormen voor de beschouwingen over de neergang van de sociaal-democratie in West-Europa, hebben zich ook in Nederland voorgedaan. De sociale stratificatie veranderde ook hier. Het percentage mannen en vrouwen bijvoorbeeld dat in de industrie werkzaam was, daalde van 30,7% in 1960 tot 18,9% in 1987; daarentegen steeg het aandeel werknemers in de dienstverlenende sector in diezelfde periode van 18,7% tot 39,4%. Het opleidingsniveau steeg eveneens enorm. Zo volgden in 1960 slechts 31 van de duizend jongeren tussen de 18 en 25 jaar wetenschappelijk onderwijs; in 1985 was dit opgelopen tot 84.²¹ Deze gegevens vormen aanleiding om te veronderstellen dat ook de PvdA zich de afgelopen decennia in een situatie bevond, die volgens verschillende hierboven genoemde auteurs haar positie in het

politieke krachtenveld zou kunnen aantasten.

ledenaanhang

Wat betreft de ontwikkeling van de ledenaanhang is de positie van de PvdA inderdaad verzwakt. Haar ledental is sinds 1960, toen het zich op een hoogtepunt bevond, bijna gehalveerd: van ruim 142.000 tot minder dan ongeveer 74.000 aan het eind van 1992.²² De laatste twee jaar is het ledental dramatisch teruggelopen met ongeveer 20.000.

Uitgedrukt in een percentage van het aantal kiezers dat een stem op de PvdA uitbracht, de zogeheten organisatiegraad, liep de ledenaanhang terug van 7.9% in 1963 tot 3.4% in 1989. Men kan het ook anders berekenen: terwijl in 1963 net iets meer dan 2% van het gehele electoraat lid was van de PvdA, was dat in 1989 nog slechts 0.87%. De PvdA kon aldus in 1989 nog geen procent van alle kiesgerechtigden tot partijlid rekenen. Andere partijen deden het overigens niet beter. Alleen het CDA had in 1989 een iets groter aandeel in het totale electoraat (1.13%); de andere partijen haalden zulke percentages bij lange na niet (VVD: 0.58%; SGP: 0.21%; GPV: 0.12%; D66: 0.09%; de overige partijen telden in relatieve zin nog minder leden). Daarbij moet wel bedacht worden dat het aantal kiesgerechtigden sinds het begin van de jaren zestig enorm is toegenomen. In 1989 waren er door de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd en vooral door de sterke bevolkingsgroei maar liefst 65% meer kiesgerechtigden dan in 1963.

Vergeleken met verschillende andere westerse landen is de organisatiegraad van de Nederlandse politieke partijen bijzonder laag. Nederland behoort tot de groep landen, waar deze organisatiegraad gemiddeld genomen daalde. Uit gegevens betreffende tien Westeuropese landen blijkt dat slechts in België en West-Duitsland de organisatiegraad de afgelopen dertig is toegenomen.²³ Door de bevolkingsgroei liep de organisatiegraad in de meeste landen terug, ook al steeg het absolute aantal partijleden er soms. Interessant is om na te gaan hoe de sociaal-democratische partijen het er in dit verband van af bracht.

Tabel 1. Ontwikkeling organisatiegraad sociaal-democratische partijen in tien Westeuropese landen (aantal leden als percentage van het totaal aantal kiesgerechtigden bij de eerste verkiezingen na 1960 en bij de laatste verkiezingen vóór 1990)

	na 1960	voor 1990	verschil	nationaal verschil*
België (PSB, BSP)	3,26	3,53	+ 0,27	+ 1,4
Denemarken (SD)	9,13	2,51	- 7,00	- 14,6
Duitsland (West-SPD)	1,72	2,01	+ 0,29	+ 1,7
Finland (SDP)	1,65	2,19	+ 0,54	- 6,0
Italië (PSI, PSDI)	2,08	1,94	- 0,14	- 3,0
Nederland (PvdA)	2,05	0,87	- 1,18	- 6,6
Noorwegen (DNA)	7,04	3,98	- 3,06	- 2,0
Oostenrijk (SPÖ)	14,54	11,51	- 3,03	- 4,4
Verenigd Koninkrijk (Labour)	2,31	0,67	- 1,64	- 6,1
Zweden (SAP)	14,69	17,03	+ 2,34	- 0,8

*) Met het 'nationaal verschil' wordt bedoeld het verschil in de organisatiegraad (van alle partijleden als percentage van het totale electoraat) tussen de eerste verkiezing na 1960 en de laatste verkiezingen vóór 1990.

bron:

R.S. Katz, P. Mair e.a., 'The membership of political parties in European democracies 1960-1990', in: *European Journal of Political Research*, 22, 1992, 329-345.

Tabel 1 laat zien dat in vier van de tien gevallen er sprake was van een toename van de organisatiegraad, in zes gevallen van een afname. Vooral de Deense partij gaf een sterke achteruitgang te zien, zoals alle partijen in Denemarken. De achteruitgang van de PvdA is zeker niet extreem te noemen; wel is de organisatiegraad - zoals gezegd - altijd zeer laag geweest.

electoraat

De electorale positie van de PvdA (uitgedrukt in het percentage van de totaal uitgebrachte geldige stemmen bij Tweede-Kamerverkiezingen) is in de loop van de tijd niet verslechterd, zoals Tabel 2 toont.

Tabel 2. Resultaten PvdA bij Tweede Kamerverkiezingen (1946-1989)

1946	28,3	1959	30,4	1977	33,8
1948	25,6	1963	28,0	1981	28,3
1952	29,0	1967	23,6	1982	30,4
1956	32,7	1971	24,6	1986	33,3
		1972	27,3	1989	31,9

bron:

Verkiezingsstatistieken CBS, 1946-1989.

Integendeel, het gemiddelde percentage stemmen dat de PvdA in de periode 1946-1956 behaalde, was 28.9%. Het zakte in de jaren 1959-1972 weliswaar tot 26.8%, maar bedroeg in de periode 1977-1989 31.5%. Ondanks het bereiken van de verzorgingsstaat in de jaren zestig en ondanks de gewijzigde samenstelling van de beroepsbevolking lag het gemiddelde percentage kiezers in de tweede helft van de laatste dertig jaar aldus ongeveer vijf punten hoger. Neemt men het jaar 1973 als cesuur (aan de 'vette jaren' van de verzorgingsstaat kwam toen met de oliecrisis een einde, hetgeen volgens verschillende auteurs tevens het einde van de 'gouden eeuw' van de sociaal-democratie betekende), dan zien wij dat de gemiddelde score van de PvdA in de periode 1946-1972 27.8% was en in de jaren daarna 31.5%.

Was de PvdA hiermee een uitzondering in de internationale 'rode familie'? Ja en nee. Tabel 3 geeft aan dat de sociaal-democratische partijen in West-Europa bij elkaar genomen hoegenaamd geen terrein hebben verloren in de periode 1974-1990, in vergelijking met de periode 1945-1973. Het verlies van de ene partij werd goed gemaakt door de winst van de ander. Het enorme succes van de Franse socialisten bijvoorbeeld maakte de sterke achteruitgang van *Labour* ruimschoots goed. Behalve het speciale geval van de Franse socialisten, waren er echter weinig partijen die winst boekten. In dat opzicht behoorde de PvdA tot de uitzonderingen, zij het dat het verlies van de meeste andere partijen beperkt bleef.

Tabel 3. Gemiddeld aandeel sociaal-democratische partijen bij nationale verkiezingen in West-Europa (1945-1990)

	1945-1973	1974-1990	verschil
België (BSP, PBS)	32,1	27,2	-4,9
Denemarken (SD)	37,7	33,3	-4,4
Finland (SDP)	24,8	24,9	+ 0,1
Frankrijk (SFIO/PS)	17,5	32,3	+ 14,8
Griekenland (PASOK)	--	35,8	--
Ierland (ILP)	12,4	9,3	- 3,1
Italië (PSI, PSDI)	17,6	14,9	- 2,7
Nederland (PvdA)	27,8	31,5	+ 3,7
Noorwegen (DNA)	44,2	38,7	- 5,5
Oostenrijk (SPÖ)	44,2	47,0	+ 2,8
Portugal (PSP)	--	30,6	--
Spanje (PSOE)	--	38,6	--
Verenigd Koninkrijk (Labour)	46,0	34,3	- 11,7
Zweden (SAP)	46,3	43,9	- 2,4
Zwitserland (SPS)	25,5	22,7	- 2,8
Gemiddelde*	31,7	31,5	- 0,2

*) Zonder Griekenland, Spanje en Portugal

bronnen:

W. Merkel, 'After the Golden Age: is Social Democracy Doomed to Decline?', in: J. M. Maravall e.a., *Socialist Parties in Europe*, Barcelona, 1991, 215; R.S. Katz en P. Mair, *The Development of Party Organizations in Western Democracies, 1960-1990. A Data Handbook*. London, 1992.

In het Europese krachtenveld nemen de sociaal-democratische partijen in electoraal opzicht een sterke positie in. Dat wordt duidelijk wanneer de samenstelling van het Europees Parlement in oenschouw wordt genomen. Vergelijkingen door de tijd heen zijn door de successievelijke uitbreidingen van de Europese Gemeenschap moeilijk te maken, maar de huidige zetelverdeling van

het Europees Parlement laat zien dat de sociaal-democraten er verreweg de grootste groepering vormen (zie Tabel 4).

Tabel 4. Zetelverdeling in het Europese Parlement (najaar 1992)

sociaal-democraten	180
christen-democraten	128
liberalen	45
conservatieven	34
overig	131
totaal	518

bron:

H. Portelli, 'Vers des partis politiques Européens', in: *Le Monde*, 20/21 september 1992.

De reden voor de sociaal-democratische dominantie is gelegen in het feit dat de politieke scheidslijn op basis van klassentegenstellingen in elk land heeft geleid tot het ontstaan van een sociaal-democratische partij, terwijl niet overal een godsdienstige tegenstelling aanwezig was die resulteerde in partijvorming op religieuze grondslag. Alleen in de oorspronkelijke zes lidstaten van de EG (Frankrijk uitgezonderd) is de christen-democratie sterk vertegenwoordigd. Elke uitbreiding van de EG vergrootte de relatieve kracht van de sociaal-democratie. Dit is ook de belangrijkste reden waarom de christen-democratische en de conservatieve partijen inmiddels een samenwerkingsverband zijn aangegaan in het Europees Parlement, overigens tot groot verdriet van het Nederlandse CDA. In de diverse nationale partijstelsels zijn deze partijen elkaars functionele equivalenten (een krachtige conservatieve partij en een grote christen-democratische partij komen nergens tegelijk voor). Op het Europees niveau zijn zij nu ook een inhoudelijke samenwerking aangegaan, teneinde de dreiging van een al te socialistisch Europa af te wenden.²⁴

Op hun beurt kozen de Europese sociaal-democratische partijen op een congres in Den Haag van november 1992 voor versterking van hun samenwerkingsverband door de oprichting van de Partij van de Europese Sociaal-Democraten (PES), die in bepaalde gevallen gekwalificeerde meerderheidsbesluiten neemt in plaats van besluitvorming op basis van unanimiteit, hetgeen een slagvaardiger gezamenlijk optreden moet bevorderen.

Geconcludeerd kan worden dat van een electorale neergang van de georganiseerde sociaal-democratie in de naoorlogse periode zowel in Nederland als in West-Europa niet gesproken kan worden. De voorspellingen van een onvermijdelijke teloorgang van de sociaal-democratie zijn niet uitgekomen. Daarbij dient evenwel één belangrijk voorbehoud te worden gemaakt. De gepresenteerde cijfers beslaan vooral de periode tot 1990. Ontwikkelingen in jaren daarna zijn in de beschouwing niet verwerkt. De aan het begin van dit artikel gesignaleerde perikelen in sommige landen duiden er op dat verschillende sociaal-democratische partijen recentelijk zijn of op korte termijn zullen worden geconfronteerd met een achteruitgang in de kiezersaanhang.

De verwachte nederlaag van de Franse socialisten is hiervan een voorbeeld. Toch is het de vraag of de Franse situatie niet uitzonderlijk is. De betrekkelijk recente bekering van de Franse PS van een socialistische partij die in 1981 nog wilde breken met het kapitalisme, tot een sociaal-democratisch georiënteerde partij die de markteconomie accepteert, én de verschillende recente affaires die haar blazoen als een moreel zuivere partij hebben besmet, deden het vertrouwen van de kiezers in de PS tot een dieptepunt dalen. Maar deze oorzaken zijn voor een belangrijk deel incidenteel, niet structureel van aard.

Hetzelfde geldt voor de nederlaag van de Duitse SPD in december 1990. Het waren de eerste verkiezingen in het verenigde Duitsland. Bondskanselier Kohls prestige in het voormalige Oost-Duitsland was groot. De SPD die reserves had getoond ten aanzien van de kosten van de Duitse eenwording, deed het slecht in de *Ostländer*. Terwijl de SPD in het westen slechts achteruitging van 37% in 1987 naar 35,7% in 1990, behaalde zij in het oosten niet meer dan 24% van de stemmen, waardoor het totaal-resultaat in 1990 op 33,3% kwam.²⁵ De veronderstelling is daarom gerechtvaardigd dat na de euforie van de Duitse eenwording het resultaat van de SPD bij volgende verkiezingen hoger zal liggen dan in 1990.

Ook de resultaten van de Britse *Labour Party* in april 1992 geven geen aanleiding om tot electoraal verval te concluderen. Integendeel, het aandeel stemmen voor *Labour* steeg van 30,8% in 1987 naar 34,4% in 1992. De *Conservatives* gingen licht achteruit - van 42,2% naar 41,9% -, maar wisten hun parlementaire meerderheid net te behouden (336 van de 651 zetels, dat wil zeggen 52%). Dat *Labour* er niet in slaagde *Downingstreet 10* te bereiken terwijl de omstandigheden gunstig leken, was uiteraard voor die partij een grote teleurstelling. Geheel in Britse stijl nam Kinnock hiervoor de verantwoordelijkheid op zich en trad onmiddellijk als partijleider af.

De regerende grote Spaanse socialistische partij *Partido Socialista Obrero Español* (PSOE), staat net als de Franse SP in 1993 nationale verkiezingen te wachten. Opvallend is dat haar dominante positie voor het eerst effectief wordt betwist. Opiniepeilingen geven aan dat de *Partido Popular*, die zich inmiddels bij de Europese Christen-Democraten heeft aangesloten, electoraal de PSOE lijkt te gaan evenaren. Dit leidt echter niet tot achteruitgang van de PSOE. Volgens de

zogeheten 'winterpeiling' van het dagblad *El Pais* van december 1992 zou de PSOE op dat moment een gelijk percentage stemmen hebben behaald als bij de parlementsverkiezingen in oktober 1989 (27,5%). Tussentijdse peilingen hadden in 1991 wel een hogere score aangegeven, zodat alleen in de enquêtes een achteruitgang kan worden waargenomen van de positie van de PSOE, die zich echter in 1992 weer stabiliseerde.²⁶

De Belgische sociaal-democraten verloren bij de laatste verkiezingen voor het nationale parlement in 1991 aanzienlijk, net als de (Vlaamse) christen-democraten overigens. De Vlaamse sociaal-democraten gingen achteruit van 14.9% in 1987 naar 11.9% in 1991; de Waalse zusterpartij van 15.6% in 1987 naar 13.5%. Vooral de groene, ecologistische partijen en het extreem-rechtse Vlaamse blok boekten winst.²⁷ Daartegenover kan ten slotte weer het voorbeeld van de Ierse *Labour Party* worden gesteld, die bij de landelijke verkiezingen in november 1992 een klinkende winst behaalde (van 9,5% in 1989 naar 19,3% in 1992).

Deze voorbeelden van de electorale lotgevallen van sociaal-democratische partijen uit de afgelopen jaren geven een gevarieerd beeld te zien. Zij geven echter vooralsnog geen aanleiding om de conclusie te herzien dat er geen sprake is van een structurele electorale achteruitgang van sociaal-democratische partijen in West-Europa.

En de PvdA? Wat valt er te zeggen over haar toekomstige electorale kansen, ook al is het te vroeg om te spreken van een structurele neergang? De opiniepeilingen geven een forse achteruitgang aan. De electorale conjunctuur ziet er voor deze partij niet goed uit. De verkiezingen van 1994 zijn - op het moment van schrijven - echter nog betrekkelijk ver weg, zodat het niet onmogelijk moet worden geacht dat de PvdA de electorale schade weet te beperken.

Uit het Nationale Kiezersonderzoek (NKO) dat in 1989 werd uitgevoerd, blijkt dat het 'maximale potentiële electoraat' (MPE) van de PvdA niet veel kleiner is dan dat van het CDA. Onder het MPE wordt verstaan het percentage stemmen dat een partij zou behalen als de potentiële steun voor die partij (het aantal respondenten die zeggen zeker wel eens op een bepaalde partij te zullen stemmen, maar dat op dit moment niet allen doen) geheel wordt omgezet in daadwerkelijk stemmen.²⁸ In de praktijk zal dat nooit gebeuren, maar het MPE zou een aanwijzing kunnen zijn voor de mogelijkheden van een partij. De PvdA beschikte in 1989 over een MPE van 50%, waarvan zij een belangrijk gedeelte (64%) bij de verkiezingen realiseerde (zij verkreeg immers 31,9% van de stemmen). De cijfers van het CDA zijn vergelijkbaar: een MPE van 52,3%, waarvan 67,4% werd verwezenlijkt. Anders lag het bijvoorbeeld bij D66. Deze partij had toen een MPE van 47,2%, maar realiseerde hiervan slechts 16,7%: D66 behaalde 7,9% van de stemmen. Oftewel: de groeikansen voor D66 waren toen aanmerkelijk groter dan voor de PvdA en het CDA, hoewel die bij de laatste twee partijen zeker niet nul waren.

Het probleem bij de berekening van een MPE is dat het een momentopname is. Het kan fluctueren in de tijd, zoals Tabel 5 laat zien.

Tabel 5. Het maximale potentiële electoraat (MPE) van de vier grote partijen (1982-1989)

	1982	1986	1989
<i>PvdA</i>	45,5	48,3	50,0
CDA	53,7	52,9	52,4
D66	33,5	41,9	47,2
VVD	45,7	33,8	34,2

bronnen:

H. Anker e.a., 'Politieke voorkeur', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, red., *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam, 1992, 177-250; en: J.N. Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat', in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk, *De Nederlandse kiezer '86*, Amsterdam, 1987, 180-188; en: C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984), 7/8 (juli/aug.), 192-204.

Het MPE van D66 is met de terugkeer van H. van Mierlo in de nationale politiek in 1985 gestegen, maar ook de PvdA wist haar MPE uit te breiden. De VVD zag haar potentieel verkleind, terwijl het MPE van het CDA stabiel bleef. Dit laatste betekent dat het CDA in de jaren tachtig weliswaar zijn verkiezingsresultaat zag stijgen, maar zijn MPE niet. De PvdA zag haar potentieel, ondanks de achteruitgang van het verkiezingsresultaat in 1989 ten opzichte van 1986, toch groeien. Ook deze cijfers geven aldus niet aan dat er sprake is van een structurele achteruitgang van de electorale kracht van de PvdA. Afgewacht moet worden welk aandeel de PvdA van haar MPE bij de volgende verkiezingen weet te mobiliseren.

regeringsdeelname

Electoral kracht is geen garantie om regeermacht te verkrijgen. En electorale achteruitgang betekent evenmin dat de kansen op regeringsdeelname verkeken zijn. De laatste twee keren dat de PvdA na een periode van oppositie in een kabinet werd opgenomen (in 1981 en 1989), had zij bij de verkiezingen immers verloren, terwijl de winst in 1982 en 1986 juist geen toegang tot de Trêveszaal verschaft. In het verleden is dit overigens wel anders geweest. Voor de vraag of

er sprake is van een mogelijke neergang van sociaal-democratische partijen is het daarom ook interessant apart te kijken naar ontwikkelingen in de regeringsdeelname.

Voor de PvdA is dit duidelijk. Na een onafgebroken periode als regeringspartij vanaf haar oprichting in 1946 tot 1958, verbleef zij in de dertig jaar daaropvolgend slechts zeven jaar in de regering. Dit gebeurde in drie kabinetten die alle een voortijdig einde beleefden, ook al was de zittingsduur van het kabinet-Den Uyl (1973-1977) door zijn lange demissionaire periode de langste van na de oorlog. Door de langdurige oppositieperiodes sprak men wel van een *ghetto*-positie van de PvdA.²⁹ Langdurige uitsluiting van een grote democratische partij van regeringsdeelname werd door sommigen slecht voor het functioneren van de democratie genoemd. Na de tocht door de woestijn die in 1977 begonnen was, keerde de PvdA in 1989 terug in de regering. In de afgelopen periode nam de partij grotendeels afstand van haar oppositiecultuur, waardoor haar gouvernementele positie beter was dan tevoren.

Ook op Europees niveau is de gouvernementele positie van de sociaal-democraten niet slecht. Eind 1991 namen in zeven van de twaalf lidstaten van de EG sociaal-democratische partijen deel aan de macht.³⁰ Een berekening die zowel rekening houdt met de duur van regeringsparticipatie, als met de mate van dominantie van de sociaal-democratische partijen in een regering, leert dat de gouvernementele kracht van die partijen in een zestiental Westeuropese landen niet is verminderd. De gemiddelde score voor de periode 1945-1973 ligt ongeveer evenhoog als die voor de periode 1974-1990.³¹

beleidsinvloed

Wat betreft de invloed van partijen op beleid is er in de politicologische literatuur reeds lange tijd een debat gaande over de vraag *Does Politics Matter?*³² Maakt het iets uit welke partijen regeren of wordt de uitkomst van beleid door andere factoren bepaald dan de 'kleur' van de regeringspartij of -coalitie? In onderzoek dat hiernaar wordt verricht, neemt de invloed van sociaal-democratische partijen op de uitkomsten van beleid een belangrijke plaats in. Een algemeen resultaat van dergelijke studies is dat (sociaal-democratische) partijen inderdaad van belang zijn. De Amsterdamse politicoloog H. Keman concludeert in zijn studie naar de invloed van sociaal-democratische partijen op het regeringsbeleid in westerse democratieën in de periode 1965-1984 dat die partijen er zeker toe doen, maar dat de mate van hun succes erg afhankelijk is van de economische en institutionele omgevingsfactoren.³³ Ook Merkel benadrukt dat de sociaal-democratische partijen die in de jaren tachtig substantieel aan de regering deelnamen, van een zeker belang zijn geweest voor het instandhouden c.q. bevorderen van sociale zekerheidsarrangementen.³⁴ Maar ook hij constateert een grote mate van variatie. In de Scandinavische landen bijvoorbeeld was hun rol belangrijk en bleek er toch

nog enige ruimte zijn voor selectieve keynesiaanse ingrepen, al veranderde de richting van de door deze partijen voorgestane overheidsinterventies. Steeds meer waren zij op de *supply side* gericht, door bijvoorbeeld specifieke lastenverlichting door te voeren en investeringssubsidies voor te stellen. In de mediterrane landen Frankrijk, Griekenland en Spanje was het resultaat heterogener, maar ook daar slaagden de sociaal-democratische partijen erin enige invloed op de sociale zekerheid in hun landen uit te oefenen.

Overzien wij deze empirische inventarisatie, dan moet worden geconstateerd dat vooralsnog van een structureel verval van sociaal-democratische partijen in het algemeen geen sprake is. Voor wat betreft hun ledentallen, electorale aanhang en regeringsparticipatie is er geen structurele achteruitgang van hun positie. Het beeld van hun invloed op beleid is minder duidelijk, zij het dat beschikbare onderzoeksresultaten in elk geval niet op een neergang duiden.

De positie van de Nederlandse sociaal-democraten wijkt af van dit algemene beeld met betrekking tot de regeringsdeelname. De score van de PvdA was de laatste drie decennia mager. Het zal nog moeten blijken of de hernieuwde deelname aan een kabinet in 1989 weer het begin betekent van de PvdA als een 'natuurlijke regeringspartij'. Het ledental van de PvdA is vergeleken met dat van haar zusterpartijen in het buitenland relatief erg laag. Dit is echter niet typisch voor de PvdA, maar geldt voor alle Nederlandse partijen. De dramatische neergang van haar ledental gedurende de laatste twee jaar wijkt echter in negatieve zin af van de algemene achteruitgang van het ledental van de Nederlandse partijen. De electorale positie van de PvdA was tot en met 1989 zeker niet slecht; haar kiezerspotentieel breidde zich zelfs uit. Maar ook hier geven opiniepeilingen gedurende de laatste jaren een dramatische achteruitgang te zien. Hoe groot het effect van de PvdA is op het beleid inzake sociale zekerheid is moeilijk meetbaar. Het WAO-besluit van januari 1993 laat echter zien dat die invloed er wel is. Hoezeer het besluit ook op gespannen voet staat met de opvatting dienaangaande in het PvdA-verkiezingsprogramma, het wijkt onmiskenbaar af van het 'bijna-akkoord' tussen VVD en CDA, dat de fracties van deze twee partijen vlak tevoren afsloten.

5. De toekomst van de PvdA

Ook al is het te vroeg om van een structurele achteruitgang van de PvdA te spreken en ook al geven de prestaties van de zusterpartijen in Westeuropese landen evenmin aanleiding om tot een onvermijdelijke neergang van sociaal-democratische partijen te concluderen, de huidige positie van de PvdA kan niet anders dan met het woord 'crisis' getypeerd worden. Hoewel men niet kan uitsluiten dat de 'onvermijdelijke' neergang van de sociaal-democratie door structurele factoren alsnog met enige vertraging inzet, moeten de oorzaken voor

de huidige crisis van de PvdA zeker ook in niet-structurele factoren gezocht worden. Daarbij kan men drie niveaus onderscheiden: internationale, nationale en partijspecifieke factoren.

Op internationaal niveau moet in elk geval de ineenstorting van het 'reëel bestaande socialisme' in Oosteuropa worden genoemd. Hoewel het effect hiervan op de positie van de sociaal-democratische partijen tot de imponderabilia moet worden gerekend, is het niet onaannemelijk dat het imago van socialistische partijen in West-Europa negatief beïnvloed is door het bankroet van het socialisme in het oosten. Voor de PvdA is dat zeker voor een belangrijk deel onterecht. De Nederlandse sociaal-democratie is één van de eerste en binnen Nederland ook één van de felste critici van het (Oosteuropese) communisme geweest. Maar er waren in de PvdA-gelederen ook altijd wel personen die meer begrip voor de Sovjet-Unie konden opbrengen. Tussen 'begrip' en 'schuimbekkende haat' oordeelde men in 1958 de sfeer op een besloten PvdA-bijeenkomst over de Sovjet-Unie en haar satellieten.³⁵ Het streven naar internationale ontspanning en ontwapening leidde in de loop van de jaren zestig tot een coulantere houding. In 1966 bepleitte Nieuw Links de erkenning van de DDR (overigens vooral om een oudere generatie in de eigen partij uit te dagen) en halverwege de jaren zeventig oordeelde een lid van een PvdA-delegatie op bezoek in de DDR dat de 'muur' noodzakelijk en historisch juist was geweest (onder luid protest overigens van de eigen partij). Indien de déconfiture van het Oosteuropese socialisme een nadelige invloed heeft voor de (electorale) positie van de PvdA, is dit dus ook weer niet geheel onbillijk.³⁶ Naarmate in Oosteuropa de effecten van een ongereguleerde economie op basis van een primitief kapitalisme de anti-communistische euforie naar de achtergrond dringen, wordt het waarschijnlijker dat de vermoedelijk negatieve invloed op de westerse sociaal-democratie, inclusief de PvdA, zal wegebben.

Op nationaal niveau kan men als factor voor de crisis van de PvdA wijzen op de kennelijke electorale attractiviteit van directe concurrenten op de kiezersmarkt. Het leiderschap van D66 in de persoon van Van Mierlo stimuleert zeer waarschijnlijk verschillende weifelende kiezers om hun stem op D66 in plaats van op de PvdA uit te brengen, zeker omdat D66 als oppositiepartij niet verantwoordelijk is voor kabinetsbesluiten waarop de achterban van de PvdA niet is voorbereid. Maar de persoon van de leider van een andere partij is natuurlijk geen voldoende verklaring voor de electorale achteruitgang van de PvdA. Van Mierlo voerde de lijst van D66 opnieuw aan sinds 1986. In dat jaar won de PvdA, terwijl zij in 1989 verloor. Wel stond in het laatste jaar niet Den Uyl, maar Kok tegenover Van Mierlo.

Daarbij komen wij op de partijpolitieke factoren. Vaak wordt de persoon van Kok aangevoerd als een belangrijke reden voor de (electorale) crisis waarin de PvdA zich bevindt. Kok heeft nog nooit een verkiezing gewonnen, voegt men daar dan aan toe. Ook in de gelederen van de PvdA zelf wordt geopperd bij de

volgende verkiezingen een andere lijsttrekker te kiezen dan Kok, van wie men zegt dat hij inspirerend leiderschap ontbeert.³⁷ Nu heeft Kok formeel nog maar eenmaal een verkiezing verloren: de Tweede-Kamerverkiezingen in 1989. De andere verkiezingen (Europese, staten- en raadsverkiezingen) zijn weliswaar in belangrijke mate 'genationaliseerd', maar het gaat te ver om de magere resultaten bij die verkiezingen volledig in de schoenen van Kok te schuiven. Ook bij de Kamerverkiezingen van 1989 speelden de personen van politici geen grote rol bij het bepalen van de partijkieze. Voor zover aanwezig, deed een dergelijk effect zich vooral voor bij het CDA en - zoals hierboven gesuggereerd - bij D66. Van de kiezers van deze partijen liet 19% respectievelijk 14% hun stemkieze (mede) bepalen door politici; bij de PvdA was dit 9%, bij Groen Links 7% en bij de VVD 4%.³⁸ Een attractiever lijsttrekker zou de verkiezingsresultaten misschien wel iets kunnen beïnvloeden, maar het is ook denkbaar dat een open strijd om het lijsttrekkerschap de PvdA juist schade zou berokkenen. Bovendien dient zich op korte termijn geen evidente opvolger van Kok aan, hetgeen overigens als een zwakke plek van de PvdA moet worden beschouwd.

Behalve de persoon van de politieke leider is de organisatiestructuur van de PvdA als reden voor haar slechte verkiezingsresultaten genoemd. Deze effecten zijn slechts indirect van aard, maar daarom nog niet minder belangrijk. Het rapport van de commissie-Van Kemenade omschreef het als volgt: 'Organisatorische vernieuwing... is geen afgeleide kwestie, maar een noodzakelijke voorwaarde voor de vernieuwing van de partij in andere opzichten'.³⁹ De organisatorische vernieuwing heeft met de congresuitspraken van maart en december 1992 voor een belangrijk gedeelte statutair gestalte gekregen. De nieuwe voorzitter en vicevoorzitter hebben de taak 'de vernieuwing in andere opzichten' ook in de praktijk te brengen.

De belangrijkste reden voor de crisis van de PvdA moet echter niet in de eerste plaats in de personen of de organisatie worden gezocht. De in het begin van dit artikel geschetste recente perikelen van de PvdA laten duidelijk zien dat het vooral de ideeënvorming is, met name op het gebied van de sociale zekerheid, waaraan het schort. De PvdA is niet in staat een helder sociaal-democratisch antwoord op de sociaal-economische problemen van deze tijd te formuleren. De bruuske standpuntwisselingen (wel of niet aanpassen van de WAO, wel of niet handhaven van de 'koppeling') legden het gebrek aan een uitgewerkte visie voor de langere termijn bloot. Het rapport van de commissie-Wolfson heeft deze leemte voor een gedeelte opgevuld. Maar wil de PvdA haar imago van een degelijke, consistente en tegelijkertijd sociaal-democratische partij oppoetsen, dan zal de gedachtenvorming met kracht moeten worden voortgezet. Een simpele verwijzing naar de overwinning van Clinton in de Verenigde Staten als bewijs dat het extreme anti-staatsdenken van de neoconservatieven voorbij is en dat het misschien daarom ook in West-Europa wel goed zal komen, zou getuigen van

intellectuele luiheid.

Een reden van bestaan heeft een sociaal-democratische partij als de PvdA zeker. Zij kan hiervoor inspiratie putten uit haar verleden, zoals de socioloog J.A.A. van Doorn recentelijk betoogde. In een periode waarin de markt vele versnelde concentratiebewegingen in de industrie, maar ook in de agrarische produktie, de media, de gezondheidszorg, het onderwijs, het bankwezen te zien geeft, zo betoogt hij, is een tegenmacht gewenst. Van Doorn vervolgt:

'De sociaal-democratie zal alleen kunnen overleven, indien zij op deze uitdaging antwoorden weet te vinden. Het is dan wel zaak dat zij niet haar eigen tradities te grabbel gooit. Er is geen naargeestiger schouwspel dan het huidige commercieuvriendelijke geflikfooi in politieke kringen die nog kort geleden bol stonden van socialistische retoriek... Naast de vele activiteiten die aan de markt kunnen of zelfs moeten worden overgelaten, zijn er eveneens vele die niet zonder de protectie van de overheid in stand kunnen blijven. Niet alles wat waardevol is, is betaalbaar; niet alles dat te koop wordt aangeboden, is van waarde'.⁴⁰

Het is opmerkelijk dat een dergelijke oproep aan de sociaal-democratie komt van iemand die niet tot die kring behoort. Het tekent hoezeer de PvdA intellectueel in het defensief is gedrongen. De rapporten van WBS-medewerker P. Kalma in de jaren tachtig waren nodig om de partij te bevrijden van een doorgeschooten etatisme. De regeringsdeelname in 1989 noopte tot het loslaten van andere heilige huisjes. Maar een partij kan niet alleen opvattingen opgeven, zij moet daar ook iets voor in de plaats stellen. Een sociaal-democratische partij zal dat vooral moeten doen op sociaal-economisch vlak, zonder evenwel zaken als de verdediging van de rechtsstaat te veronachtzamen. Op het sociaal-economische terrein liggen haar historische wortels en (ook in de toekomst) haar electorale kansen. Zo concludeert Keman op basis van onderzoek naar de mate van '*surplus welfare*' in westerse verzorgingsstaten onder andere dat een duidelijke profilering op met name economische strijdpunten een gunstige uitwerking heeft op de electorale aanhang van de sociaal-democratische partijen.⁴¹

Op basis van ander onderzoek moet hieraan worden toegevoegd dat wanneer een partij haar electorale positie op basis van *issues* probeert te vergroten, zij dit moet doen door krachtige standpunten in te nemen en niet door een centrumpositie bij die kwesties te zoeken.⁴² Daaraan ontbrak het de laatste jaren bij de PvdA. Het leek wel alsof de partij, uit angst de toegang tot de regering onzegd te worden, al bij voorbaat standpunten inleverde, in plaats van een compromis te accepteren aan het slot van harde onderhandelingen.

De standpunten die een sociaal-democratische partij als de PvdA zou moeten innemen, dienen echter wel gebaseerd te zijn op grondige reflectie over wat het

sociaal-democratisch project in de toekomst kan zijn. Het antwoord op de dominante *supply side*-benaderingen in de economische politiek van de jaren tachtig moet worden gezocht in een heroverweging van het keynesiaanse compromis (dat de nadruk legde op de vraagzijde). Het was immers dit compromis dat, teneinde de werkgelegenheid te vergroten, werknemerspartijen legitimeerde om aan het landsbestuur deel te nemen in een kapitalistisch georganiseerde samenleving en daarmee hun bestaansrecht aantoonde. Het keynesiaanse model voorzag in een compromis van het privé-eigendom van de produktiemiddelen met het democratisch bestuur van een land.⁴³ Het opnieuw stellen van de vragen die dit model lange tijd wist te beantwoorden, brengt de discussie naar de kern van het probleem. Een simpele terugkeer naar het klassieke keynesiaanse compromis, zoals dat tot en met de jaren zestig in de praktijk werd gebracht, is echter niet mogelijk. De internationale vervlechting van economieën alsmede politiek-institutionele weerstanden maken dat ondoenlijk. Op zijn minst moet men zich afvragen op welke terreinen en in welke mate een keynesiaanse aanpak gericht op de vraagzijde, nog mogelijk en wenselijk is. Hoe kan bijvoorbeeld met selectieve keynesiaanse ingrepen de werkgelegenheid worden bevorderd, zowel nationaal als Europees? Verder dient de spanning tussen het keynesiaanse stimuleren van de consumptie en de zorg om het behoud van het milieu te worden doordacht.⁴⁴ Het in het keynesiaanisme onderbelichte probleem van kapitaalaccumulatie zou van een sociaal-democratisch antwoord moeten worden voorzien.

Misschien komt men wel tot de conclusie dat er op bepaalde terreinen een aanbod-politiek noodzakelijk is, maar dan een andere dan de genoemde dominante, conservatieve *supply side*-benadering. Scharpf stelt in dit licht dat er door sociaal-democraten meer nadruk moet worden gelegd op een micro-economisch perspectief in plaats van prachtige macro-theoretische verhandelingen. Hoewel een uitgewerkte sociaal-democratische aanbodseconomie nog niet voorhanden is, is de richting waarin deze zou moeten gaan wel duidelijk, aldus Scharpf:

'Besorgt um die Arbeitnehmerinteressen und die Erfüllung der sozialstaatlichen Garantien müssen Sozialdemokraten und Gewerkschaften der neoklassischen Fixierung auf die globale Senkung der Reallöhne und der öffentlichen Lasten eine stärker mikroökonomische orientierte Konzeption entgegensetzen. Eine auf den Privatsektor bezogene sozialdemokratische Angebotspolitik muss deshalb auf die Steigerung der Unternehmens-Erträge gerichtet sein, und sie muss dazu bei den Produkt-Strategien und den Produktionsverfahren der Unternehmen ansetzen'.⁴⁵

Wat daarvan ook zij, wanneer sociaal-democraten hun bestaansrecht willen vergroten, dienen zij met een eigen antwoord te komen op de huidige sociaal-economische problemen. Dat dit niet eenvoudig is, blijkt bijvoorbeeld uit het wel

erg magere programma van de nieuwe Partij van de Europese Sociaal-Democraten (PES), dat in november 1992 werd aangenomen.⁴⁶ Maar voor een partij die de perverse effecten van een markteconomie probeert te corrigeren op een niet-charitatieve wijze is altijd plaats, zou men zeggen. Niet alleen kleine oplossingen voor incidentele kwesties, maar een bredere visie op de werking van de economie in relatie tot vraagstukken van sociale zekerheid en democratie, is wat sociaal-democratische partijen dienen te ontwikkelen. Zij dienen er daarbij voor zorg te dragen dat voor het totaal van de gekozen oplossingen een maatschappelijk draagvlak bestaat en blijft bestaan. Dit zou kunnen leiden tot het opnieuw loslaten van tot dusver als typisch sociaal-democratisch omschreven oplossingen. Moet bijvoorbeeld wel altijd gekozen worden voor inkomensafhankelijke uitkeringen? Betekent dit niet dat de bereidheid om premie te betalen wel erg klein wordt bij de minima, die de uitkeringen toch wel krijgen, en bij de hogere inkomens, die hun betaling van de premie niet 'beloond' zien door een redelijke uitkering? Wordt het draagvlak dan niet te smal? Is het dan niet beter om à la de AOW de uitkeringen even hoog te doen zijn en ongelijke inkomensverdelingen via de belastingen te temperen?⁴⁷

Ideeënvorming en niet zomaar een 'leuk ideeetje' kan de basis leggen voor het herstel van de PvdA. Plotselinge koerswijzigingen op essentiële onderdelen van het sociaal-economische beleid kunnen daarmee worden tegengegaan. Men zou inspiratie kunnen opdoen bij analyses die zich speciaal richten op de sociaal-democratie, zoals de geciteerde werken van Esping-Andersen en Scharpf of van meer algemene studies als die van Galbraith of Schuyt.⁴⁸ Ook kan men putten uit de historische discussies over de spanning tussen een kapitalistische markt-ordering en een democratisch gelegitimeerde correctie daarop. Door deze ideeënvorming kan worden voorkomen dat de tot dusver gelogenstrafte voorspelling van een 'onvermijdelijke' neergang van de sociaal-democratie zich in de toekomst toch manifesteert. De sociaal-democratie zal ideeën hebben, of zij zal niet zijn!

noten

1. Eén rapport behandelde de organisatie van de partij (*Politiek à la carte in plaats van politiek als dagschotel*, Amsterdam, 1987), een ander de inhoudelijke politiek (*Schuivende panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*, Amsterdam, 1987), en een derde de strategie (*Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode*, Amsterdam, 1988).
2. Met name de rapporten van P. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat.'* *Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip*, Deventer, 1982; en idem, *Het socialisme op sterk water. Veertien stellingen*, Deventer, s.a. [1988].

3. *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA*. Rapport van de commissie-Van Kemenade, Amsterdam, 1991, deel II, 32.
4. *Ibidem*, 'Voorwoord'.
5. Anders lag dit bij de vaak genante berichtgeving over de afwezigheid van partijvoorzitter M. Sint.
6. *Niemand aan de kant*. Rapport van de commissie-Wolfson, Amsterdam, 1992, 3.
7. *Ibidem*, 11.
8. *Keesings Historisch Archief*, april 1992, 222.
9. *De Volkskrant*, 21 januari 1993.
10. 'Brief aan de kaderleden', in: *Beleidsverslag 1990-1992*. Uitgave PvdA 1992, 15-20.
11. Zie voor een overzicht: W. Merkel, 'After the Golden Age: is Social Democracy Doomed to Decline?', in: J. M. Maravall e.a., *Socialist Parties in Europe*, Barcelona, 1991. Zie ook: F. Fox Piven, 'The Decline of Labor Parties: an Overview', in: idem, ed., *Labor Parties in Postindustrial Societies*, Cambridge, 1991, 1-19. Voor een historisch overzicht zie: S. Padgett en W.E. Paterson, *A History of Social Democracy in Postwar Europe*, Essex, 1991.
12. Gerard Mulder, 'Het eeuwig electoraal getob der socialisten', in: *NRC/Handelsblad*, 22 februari 1992.
13. Dahrendorf, R., *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*, London, 1980, Chapter 5: 'The End of Social Democratic Consensus?', met name 106-107.
14. M. Crozier e.a., eds., *The Crisis of Democracy*, New York, 1975.
15. Kalma noemt als voorbeelden van deze denktrant: Offé, Touraine en Gorz; zie Kalma, *Socialisme op sterk water*, 143.
16. Zie vooral: A. Przeworski en J. Sprague, *Paper Stones: A History of Electoral Socialism*, Chicago/London, 1986, 55-56. Een kritisch commentaar hierop is te vinden bij W. Merkel, 'Between Class and Catch-all: Is there an Electoral Dilemma for Social-Democratic Parties in Western Europe?', in: G. Colomé (ed.), *Socialist Parties in Europe II: Of Class, Populists, Catch-all?*, Barcelona, 1992, 11-32.
17. Przeworski en Sprague, *op.cit.*, 55.
18. Merkel, 'Golden Age'.
19. L. Panitch, 'The Impasse of Social Democratic Politics', in: *Socialist Register*, 1985/1986, 50-97.
20. G. Esping-Andersen, *Politics Against Markets: the Social Democratic Road to Power*, Princeton, 1985; en F.W. Scharpf, *Sozialdemokratische Krisenpolitik in Westeuropa*, Frankfurt/New York, 1987.
21. *1899-1989: negentig jaren statistiek in tijdreeksen*. Den Haag, 1989, 76.

22. Voor de ontwikkeling van ledentallen van Nederlandse politieke partijen, zie: R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1986, 115-176; meer recent is: R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, hoofdstuk 4.
23. Zie R.S. Katz, P. Mair e.a., 'The membership of political parties in European democracies 1960-1990', in: *European Journal of Political Research*, 1992, 329-345.
24. R.A. Koole en H.-M. ten Napel, 'De conservatieve verleiding. Christen-democratische machtsvorming op Europees niveau', in: *Civis Mundi*, 32 (1993), 1 (feb.), 12-18.
25. *Keesings Historisch Archief*, 1991, 298.
26. *El Pais*, 20 december 1992.
27. S. Deruette en N. Loeb-Mayer, 'Belgium', in: R. Koole en P. Mair, eds., *Political Data Yearbook 1992*. Dordrecht/Boston/London, 1992.
28. De gegevens over het MPE in 1989 zijn ontleend aan: H. Anker e.a., 'Politieke voorkeur', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, red., *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam, 1992, 177-250, met name 240 en verder.
29. Hetzelfde zou men inmiddels *mutatis mutandis* ook kunnen zeggen van D66, dat in zijn 27-jarig bestaan nog geen zes jaar in een kabinet heeft gezeten.
30. Koole en Mair, *op.cit.*
31. Merkel, 'Golden Age', 216. Daarnaast is berekend dat de mate van versplintering van de niet-sociaal-democratische partijen (op basis van Rae's *fractionalization index*) in 21 OECD-landen juist iets is toegenomen, hetgeen eerder een aanwijzing is voor de versterking van de positie van sociaal-democratische partijen. *Ibidem*, 200.
32. Zie: F.G. Castles, *The Social Democratic Image of Society*, London, 1979; Idem, red., *The Impact of Parties, Politics and Policies in Democratic Capitalist States*, London/Beverly Hills, 1982. In het Nederlands onder anderen: J.E. Keman, 'Het belang van politiek partijen en het politieke belang van partijen', in: R.A. Koole, red., *Het belang van politieke partijen*, Groningen, 1984, 118-133.
33. H. Keman, *The development toward surplus welfare. Social democratic politics and policies in advanced capitalist democracies (1965-1984)*, Amsterdam, 1988.
34. Merkel, 'Golden Age', 202 en verder.
35. J. Neeven, 'Tussen begrip en schuimbekkende haat. De Partij van de Arbeid en Oost-Europa 1946-1959', in: M. Krop e.a., red., *Oost-Europa en de sociaal-democratie. Identiteit, beleid, aanwezigheid*. Het dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme, Amsterdam, 1992, 48-68.

36. Zie ook: B. Tromp, 'Het sociaal-democratisch gelijk', in: *De Volkskrant*, 17 februari 1990.
37. Recentelijk onder anderen W. Derksen, 'Het belang van de publieke zaak', in: *Socialisme en Democratie*, 50 (1993), 1 (jan.), 16-17.
38. H. Anker e.a., *op.cit.*, 177.
39. *Een partij om te kiezen*, 1991, 1.
40. J.A.A. van Doorn, 'Het socialisme als kameleon', in: *de Volkskrant*, 21 maart 1992.
41. Keman, *Development towards surplus welfare*, 180 en verder.
42. O. Listhaug en G. Rabinowitz, 'Issues and Party Support in Multiparty Systems', in: *American Political Science Review*, 85 (1991), 4 (Dec.), 1107-1131.
43. A. Przeworski, *Capitalism and social democracy*, Cambridge, 1985, 207 en verder.
44. Een aanzet biedt Th. Wöltgens, *Lof van de politiek*, Amsterdam, 1992, met name 106 en verder.
45. Scharpf, *op.cit.*, 332.
46. 'Europa, onze gemeenschappelijk toekomst'. Verklaring van Den Haag van de Europese Sociaal-Democraten, 9 november 1992.
47. Deze vragen zijn ontleend aan een discussie van de auteur met Bart Tromp.
48. J.K. Galbraith, *The Culture of Contentment*, Boston, 1992; C.J.M. Schuyt, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, Leiden/Antwerpen, 1992. Interessant is ook de discussie in kringen van progressieve Democraten in de Verenigde Staten, zie onder anderen: R. Kuttner, *The Life of the Party*, 1987, met name Chapter 5: 'Ideology'.

PERESTROJKA AVANT-LA-LETTRE

De CPN en de hervormingen van Gorbatsjov

G. Voerman

'*Déjà vu*' - dit was in essentie de reactie van de CPN op de politiek van *glasnost* en *perestrojka* waarmee de secretaris-generaal van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU) Gorbatsjov de wereld verraste nadat hij in 1985 aan de macht was gekomen. In feite was de CPN van mening dat het vernieuwingsproces dat zijzelf aan het begin van de jaren tachtig had door-gemaakt, in diverse opzichten gelijkenissen vertoonde met de door Gorbatsjov geïnitieerde hervormingen. Vanwege deze vroegtijdigheid van haar ideologische en organisatorische heroriëntatie, kende de CPN zichzelf een positie toe in de vernieuwende voorhoede van de internationale communistische beweging.

In dit artikel worden de reacties van de CPN op het optreden van Gorbatsjov nader beschouwd. Daarvoor zal echter eerst aandacht worden geschonken aan de metamorfose die het Nederlandse communisme rond 1980 onderging. Vervolgens zal blijken dat de veranderingen van de CPN in haar internationale stellingname, in haar houding ten aanzien van het 'reëel bestaande socialisme' en haar herwaardering van het leninisme, beslissend waren voor haar houding tegenover de vernieuwingen in de Sovjet-Unie. Ten slotte worden de wat ambivalente reacties op de ondergang van het Oosteuropese socialisme in kaart gebracht. Hoewel de CPN op dat moment al met PPR en PSP samenwerkte binnen het verband van Groen Links, droeg het scheuren van het IJzeren Gordijn zeker bij aan de beslissing geheel in deze nieuwe politieke formatie op te gaan. In juni 1991, enkele maanden vóór de volledige ineenstorting van het Sovjet-communisme en het daarop volgende verbod van de CPSU in Rusland, besloot de partij zich op te heffen.

Voordat de gemoderniseerde CPN van de jaren tachtig in beeld komt, zal kort haar bestaan als een orthodox communistische partij met een minder orthodoxe relatie tot Moskou worden geschetst. Vanaf de vroege jaren zestig tot het midden van de jaren zeventig was de CPN één van de buitenbeentjes van de internationale communistische beweging. De CPN distantieerde zich van de leidende rol van Moskou, maar bleef zich wel geheel oriënteren op de Sovjet-variant van het marxisme-leninisme. Later zou de partij vol trots wijzen op deze 'autonome' positie en zich als voortrekker gaan beschouwen

van de emancipatie van de nationale communistische partijen ten opzichte van het internationale centrum.

1. De orthodoxe CPN

De geschiedenis van de CPN reikt tot de jaren vóór de Russische Revolutie. In tegenstelling tot vele andere landen was in Nederland het conflict in de arbeidersbeweging tussen reformisten en revolutionairen niet ontstaan in het kielzog van de bolsjewistische machtsovername in oktober 1917, maar had dit zich reeds in 1909 voltrokken toen de Sociaal-Democratische Partij (SDP) zich van de SDAP afsplitste. Deze voorgeschiedenis gaf de CPN - zoals de SDP zich in 1918 ging noemen - aanvankelijk een zekere onafhankelijkheid in de Communistische Internationale. De Nederlandse communisten moesten echter na enige tijd eveneens geloven aan de overheersing van de Comintern door de Sovjet-Unie.

Na de Tweede Wereldoorlog bleef de CPN een politieke satelliet van de Sovjet-Unie.¹ Gedurende de Koude Oorlog identificeerde de partij zich vrijwel geheel met Moskou. Alhoewel de CPN geen deel uitmaakte van de Cominform (waarin de regerende Oosteuropese communistische partijen waren opgenomen alsmede die van Frankrijk en Italië), werden in internationaal opzicht de opvattingen van deze organisatie overgenomen, zoals de 'theorie van de twee kampen'. Zo zou volgens de ontwerp-beginselverklaring van de CPN uit 1952 het kapitalistische kamp onder leiding van de Verenigde Staten een derde wereldoorlog voorbereiden. Alleen door de inspanningen van het van nature vredelievende socialistische kamp, aangevoerd door de Sovjet-Unie, kon dit worden verijdeld. Aan deze 'strijd voor de vrede' nam de CPN deel 'in onverbreekelijke solidariteit met de Sowjet-Unie'.²

Niet alleen vanwege haar internationale rol, maar ook om haar sociale systeem was de Sovjet-Unie een lichtend voorbeeld. In de voetsporen van Moskou stelde de CPN dat de zege van het socialisme in de Sovjet-Unie gepaard gegaan was met 'de geboorte van een nieuwe mens, de socialistische mens, die in de eerste plaats het welzijn van de gemeenschap ziet als voorwaarde voor zijn persoonlijk welzijn'. Al deze successen werden overigens toegeschreven aan Stalin, die in de ontwerp-beginselverklaring van de CPN werd geroemd als 'de grootste maatschappij-hervormer, geleerde en staatsman, die ooit aan het hoofd der opwaarts strevende mensheid heeft gestaan'.³

De destalinisatie die in 1956 in de Sovjet-Unie op gang kwam, was een grote schok voor de Nederlandse communisten. Het partijbestuur verklaarde dat Stalin enkele fouten had gemaakt, maar bleef over de hele linie positief over zijn leidsman. Wel betreurde het bestuur dat het de persoonsverheerlijking had verdedigd tegenover het Nederlandse publiek. Het partijbestuur nam zich voor 'dat het in de toekomst geen stelling zal

nemen inzake interne gebeurtenissen in andere landen, indien deze aan zijn beoordeling ontsnappen'.⁴ Deze opvatting van non-interventie - die werd bevestigd door het 18de partijcongres in oktober 1956 - preludeerde op het concept van de autonomie waartoe de CPN zich in de jaren zestig bekeerde. Het had echter weinig van doen met de theorie van het polycentrisme die in die tijd was ontwikkeld door de vooraanstaande Italiaanse communist Togliatti. Dit leerstuk werd sterk bekritiseerd door de CPN, omdat het de leidende rol van de Sovjet-Unie zou uithollen. In feite was de CPN in deze periode roomser dan de paus. De gedachte van non-interventie scheen vooral geïntroduceerd te zijn uit afkeer van Chroesjtsjovs *demasqué* van Stalin. Het voorzag de partij van een alibi om zich niet in te hoeven laten met het destalinisatie-probleem. Een aantal partijleden, die deze zaak en daarmee samenhangend de overheersende positie van partijsecretaris P. de Groot toch aan de kaak stelden, werd uit de partij gezet.⁵

2. De CPN als internationaal buitenbeentje

In het begin van de jaren zestig raakte de CPN vervreemd van Moskou vanwege het conflict tussen de Sovjet-Unie en China. In 1963, nadat de onderhandelingen tussen beide communistische grootmachten waren afgebroken, proclameerde De Groot plotseling de 'autonomie' van de CPN.⁶ Het motief hiervoor was vooral gelegen in een dreigende verbreking van de door de CPN gekoesterde betrekkingen met de op China georiënteerde Indonesische Communistische Partij. De geestverwantschap tussen beide partijen dateerde uit de periode waarin zij beide stredden tegen de Nederlandse koloniale overheersing in Indonesië.⁷ Verwijzend naar de ideologische tegenstellingen tussen Chroesjtsjov en Mao, verklaarde De Groot dat het conflict in essentie ging 'over economische kwesties, om de machtsverhoudingen binnen het socialistische kamp'. Voortaan zou de CPN zich uitsluitend op haar eigen zaken concentreren. 'Wij zijn verantwoordelijk tegenover de werkende bevolking van Nederland... Onze binnenlandse activiteit is nummer één. Onze internationale activiteit heeft alleen zin als ze in dienst staat van onze primaire taak'.⁸ Later voegde De Groot hieraan toe, dat 'niet alles wat is gezegd of gedaan door de Sovjet-Unie, ons als een voorbeeld kan dienen'.⁹ Deze autonome koers van de CPN werd bevestigd door het 21ste partijcongres in maart 1964.

Ondanks deze distantie van Moskou bleef de CPN van mening dat de socialistische landen als zodanig (inclusief de Sovjet-Unie) de vrede-bevorderende krachten in de wereld waren. De expansie van de Sovjet-invloedssfeer werd derhalve beschouwd als 'een historische stap vooruit'.¹⁰ De CPN raakte ook niet verzeild in het Chinese kamp. Een kleine maoïstische stroming werd snel uit de partij gezet,¹¹ evenals een kleine pro-Sovjet groep. Toch hield de CPN Moskou uiteindelijk verantwoordelijk voor de scheuring in de communistische wereldbeweging. De relaties met

het 'socialistische moederland' werden allengs slechter. Internationale bijeenkomsten werden door de CPN niet meer bezocht, of alleen door een tweederangs delegatie; reizen van partijfunctionarissen naar Oost-Europa en bezoeken aan socialistische ambassades in Den Haag werden verboden.¹² In 1967 zag de CPN af van de viering van de zestigste verjaardag van de Russische Oktoberrevolutie. Een jaar later veroordeelde zij in scherpe bewoordingen de inval van het Warschau-Pact in Tsjechoslowakije: 'het optreden van de huidige leiding in de Sowjet-Unie en haar medestanders is de meest schandelijke inbreuk op de principes van het Leninisme, die tot nu toe is gepleegd'.¹³

3. De vloek van het Eurocommunisme

Na een kortstondige periode van détente tussen de CPN en Moskou rond 1970, bepaalde de xenofobie van de Nederlandse partijtop weer het aanzien van de onderlinge betrekkingen. De CPN kroop weer in haar schulp en was bedacht op 'vijandelijke inmenging'.¹⁴ Gastdelegaties van andere partijen waren niet welkom op de Nederlandse congressen. De CPN hield zich niet alleen verre van haar orthodoxe zusterpartijen, maar ook van de 'Eurocommunistische' Italiaanse, Franse en Spaanse partijen die pogingen ondernamen zich te vernieuwen. De Nederlandse partij ontwaarde in dit Europese verband een nieuw (Italiaans) centrum, dat als bedreigend werd opgevat voor haar autonome positie. De CPN kon het echter niet laten om zich te beroemen op het feit dat zij het concept van de autonomie had geïntroduceerd in de internationale communistische beweging, lang voordat de Eurocommunisten waren begonnen zich onafhankelijker van Moskou op te stellen.

Na het midden van de jaren zeventig trad de CPN geleidelijk uit dit zelfgekozen internationale isolement. In juni 1976 nam de partij deel aan een conferentie van Europese communistische partijen in Oost-Berlijn. Het belang dat de conferentie hechtte aan het principe van de autonomie als basis voor de onderlinge betrekkingen binnen de internationale communistische beweging, werd door de CPN als een overwinning beschouwd.¹⁵ Overeenkomstig dit uitgangspunt weigerde men een standpunt te betrekken ten aanzien van het dispuut tussen de Eurocommunistische partijen enerzijds en de Moskou-georinteerde orthodoxe partijen anderzijds. In politiek opzicht evenwel stond de CPN op één lijn met de Sovjet-Unie. Dit werd eens te meer duidelijk tijdens een onverwacht bezoek van een CPN-delegatie aan Moskou in april 1977. In gesprekken met Soeslov, de ideoloog van de CPSU, sprak De Groot zijn waardering uit voor de vredelievende politiek van de Sovjet-Unie en veroordeelde hij de reactionaire interventies in de interne aangelegenheden van de socialistische landen.¹⁶ De CPN was weer in de moederschoot teruggekeerd.

4. Vernieuwing van de CPN

Deze publieke toenadering tot Moskou bracht de CPN electoraal gezien weinig goeds. Onder de leuze 'Van Agt eruit, de CPN erin' verloren de communisten bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1977 vijf van hun zeven zetels. In plaats van toe te treden tot het centrum van de macht belandde de partij in de marges van het politieke bestel. De verkiezingsnederlaag luidde echter wel een periode van ideologische vernieuwing in. Eerst deed de partij afstand van het stalinisme, daarna werd het leninistische erfgoed afgezworen. Aan deze metamorfose ging een transformatie van de sociale samenstelling van haar achterban vooraf.¹⁷ Blauwe-boorden-werkers - sinds mensenheugenis de ruggegraat van de CPN - haakten steeds meer af. De opgevallende plaatsen werden in toenemende mate bezet door witte-boorden-werkers: werknemers uit de dienstensector, ambtenaren, onderwijzers en studenten, die doorgaans na 1970 lid waren geworden. Feitelijk werden in de achterban van de CPN de industrie-arbeiders afgelost door een lichting leden afkomstig uit de nieuwe middenklasse, die nieuwe, 'postmaterialistische' eisen naar voren schoof. Deze generatie voelde zich in het algemeen veel minder verbonden met de Sovjet-Unie dan de oudere partijleden; de meeste nieuwkomers waren de CPN tegengekomen in de studentenbeweging en tijdens demonstraties tegen de Amerikaanse interventie in Vietnam.¹⁸

Aanvankelijk had de nieuwe lichting zich zonder morren aangepast aan de regels en tradities van de stalinistische CPN. Na de desastreuze verkiezingsnederlaag van 1977 begonnen de intellectuelen zich meer te roeren. Men verzette zich tegen de stalinistische partijcultuur en eiste meer discussievrijheid en ideologische vernieuwing.¹⁹ Het tijdperk van vernieuwing brak aan met het 26ste partijcongres van januari 1978. De CPN kondigde een nieuw beginselprogramma aan, waarin de Nederlandse weg naar het socialisme zou worden uiteengezet. Dit program zou de inzet worden van een strijd tussen de orthodoxe vleugel en de vernieuwers, die uiteindelijk in een zege voor de laatsten eindigde. In 1984 werd de leninistische ideologie van de CPN overboord gezet; de afschaffing van het leninistische organisatiebeginsel - het democratisch centralisme - volgde enkele jaren later.

Hoewel de CPN op haar congres van januari 1978 een andere toon leek aan te slaan, bleef zij nog steeds binnen het kader van het marxisme-leninisme van Sovjet-snit. Ook bleef zij een Moskou-welgezinde koers varen. Dit bleek onder andere uit de houding tegenover de socialistische landen. In overeenstemming met haar leerstuk van de autonomie wilde de CPN weliswaar niet alles verdedigen wat plaatsvond in Oost-Europa, maar de 'reactionaire interventie in de interne aangelegenheden van de socialistische landen' werd ten zeerste afgekeurd.²⁰ Ook hing de partij de 'theorie van de

twee kampen' nog altijd aan. In de ogen van de CPN dreven de Verenigde Staten de bewapening op, terwijl de Sovjet-Unie een consequente vredespolitiek voerde. Moskou werd beschouwd als de steunpilaar voor de massa's die in de kapitalistische wereld voor vrede streden. Volgens het partijcongres waren 'de socialistische landen de onmisbare bondgenoten van de Nederlandse werkende klasse in de strijd tegen de gevaren van de bewapeningswedloop'.²¹

Aan het einde van de jaren zeventig was deze Moskou-getrouwe internationale zienswijze nog altijd gemeengoed binnen de CPN. Het op één hoop gooien van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten werd scherp veroordeeld. Deze zogenaamde 'supermogendheden-theorie' miskende immers de verschillen tussen kapitalisme en socialisme. De eerste is van nature oorlogszuchtig, de laatste 'naar zijn aard vredelievend'.²²

5. Veranderingen in de internationale opstelling van de CPN

Niettemin werd binnen enkele jaren de 'theorie van de twee kampen' ingeruild voor nota bene de 'supermogendheden-theorie'. Deze *volte-face* was onderdeel van de algemene ideologische gedaanteverwisseling die de CPN toen onderging. Daarnaast waren twee factoren in het bijzonder van invloed. In de eerste plaats speelden bepaalde internationale gebeurtenissen van het begin van de jaren tachtig een rol, zoals de Sovjet-inval in Afghanistan, de militaire coup in Polen en de oorlog tussen Vietnam en China. Hierdoor raakte het prestige van het socialistische kamp (verder) in het geding. De tweede oorzaak was binnenlands van aard. In de zomer van 1977 startte de CPN een succesvolle campagne tegen de door de Verenigde Staten geplande introductie van de neutronenbom. Door het succes verkreeg deze actie een eigen dynamiek, waardoor deze van oorsprong communistische beweging uiteindelijk binnen de bredere vredesbeweging verzeild raakte. Deze was minder radicaal en wees naast de Verenigde Staten ook de Sovjet-Unie als verantwoordelijke aan. Uitkomst van beide ontwikkelingen was dat de CPN zich in internationaal opzicht meer neutraal ging opstellen. Hieronder worden beide ontwikkelingen nader toegelicht.

Onder het motto 'Stop de Neutronenbom' gaf de CPN in augustus 1977 het startschot voor een grote campagne tegen de introductie van dit nieuwe kernwapen.²³ Afgezien van deze doelstelling was de actie ook bedoeld om het moreel van de communistische achterban weer wat op te vijzelen na het electorale echec. De campagne sloeg zeer goed aan: binnen een half jaar werden meer dan een miljoen handtekeningen ingezameld. Het succes verhoogde het getaande prestige van de CPN binnen de internationale communistische beweging, waarmee overigens nauw werd samengewerkt. Niet alleen maakte de campagneleiding gebruik van de contacten van de CPN met zusterpartijen elders in Europa, ook werd de hulp ingeschakeld

van de communistische World Peace Council.²⁴

Nadat de Tweede Kamer zich had uitgesproken tegen de N-bom, besloot de communistische leiding van de campagne haar doelstellingen te verbreden en actie te gaan voeren tegen de bewapeningswedloop als geheel. Het 27ste congres van de CPN van juni 1980, dat de hoogste prioriteit had gegeven aan de strijd voor de vrede, steunde deze koersverandering. Het comité veranderde zijn naam in 'Samenwerkingsverband Stop de Neutronenbom, Stop de Kernbewapening' en ging participeren in de brede vredesbeweging. Deze had aan het begin van de jaren tachtig de wind in de zeilen. Een breed samengestelde coalitie richtte zich in de eerste plaats tegen de stationering van Amerikaanse kruisraketten op Nederlands grondgebied. De plaatsing van SS-20-raketten door de Sovjet-Unie achter het IJzeren Gordijn werd echter eveneens bekritiseerd. 'Stop de Neutronenbom, Stop de Kernbewapening' kon in dit opzicht niet achterblijven zonder zich te isoleren en het opgebouwde krediet te verspelen.

De kritiek op de atoombewapening van Sovjet-makelij werd vergemakkelijkt door de veranderende internationale opstelling van de CPN aan het begin van de jaren tachtig. Het rotsvaste geloof in de vredelievendheid van de socialistische landen liep een gevoelige deuk op door de invasie van Sovjet-troepen in Afghanistan in december 1979. Na enige weken van stilte werd de inval door de CPN indirect veroordeeld.²⁵ Het communistische kamerlid M. Bakker noemde later de handelwijze van de Sovjet-Unie 'eenzijdig militair' en een 'ongelukkig besluit'. In laatste instantie hield hij de Verenigde Staten echter verantwoordelijk.²⁶

De geloofwaardigheid van het 'reëel bestaande socialisme' kreeg een nieuwe klap met de militaire *coup d'état* in Polen. Meteen nadat generaal Jaruzelski de macht in december 1981 naar zich had toegetrokken, wees het dagelijks bestuur van de CPN de staatsgreep en de onderdrukking van de vakbond Solidariteit 'volstrekt en ondubbelzinnig' af.²⁷ De mogelijke betrokkenheid van de CPSU in het buurland werd afgewezen als een 'inmenging in Poolse aangelegenheden'.²⁸ In een toelichting verwierp J. Wolff, directeur van het wetenschappelijk bureau van de CPN, het argument dat het Poolse leger had moeten ingrijpen om de veiligheid van het Warschau Pact als geheel te kunnen garanderen. Deze denkwijze ging uit van het foutieve beginsel dat 'de belangen van blokken, en daarbinnen van de sterkste mogendheid..., als beslissend erkend moeten worden'. Niet de grootmachten en hun invloedssferen waren bepalend voor de CPN, maar vrede, democratie en nationale onafhankelijkheid. Deze stellingname impliceerde een distantie van Moskou, zo gaf Wolff impliciet aan. Hij refereerde aan de autonomie van de CPN sinds de jaren zestig, die er naar zijn mening toe had geleid 'dat steeds meer afstand werd genomen van de identificatie met de socialistische staten'.²⁹

Van het sinds mensenheugenis gehuldigde dogma van het reële socialisme

als de natuurlijke bondgenoot in de anti-imperialistische strijd, nam de CPN in de jaren na 1980 meer en meer afstand. In feite werd het Oosteuropese socialisme in dit leerstuk verruild voor de Westeuropese vredesbeweging. Deze verwisseling was deels het gevolg van het succes van de communistische campagne tegen de neutronenbom en van de opkomst van de brede vredesbeweging. Het handhaven van een machts-evenwicht tussen de beide grootmachten had niet geresulteerd in een blijvende vrede, zo werd geredeneerd. De massale strijd in de kapitalistische wereld werd daar nu doorslaggevend voor geacht.³⁰

De gelijkstelling van de Sovjet-Unie met de Verenigde Staten als aanstichters van de wapenwedloop en overheersers van hun invloedssferen, was echter omstreden binnen de CPN. Over deze aangelegenheid ontbrandde een discussie in het theoretische tijdschrift *Politiek en Cultuur*. De orthodoxe vleugel protesteerde tegen het feit dat de socialistische landen met de imperialistische over één kam werden geschoren. De CPN werd verweten het spoor ideologisch bijster te zijn. Het opgaan van 'Stop de Neutronenbom' in de 'pacifistische, neutrale, klasseloze' vredesbeweging zou hiervan een symptoom zijn. De dissidenten riepen de partijleiding op terug te keren tot een 'klassenbewuste' beoordeling van de internationale politiek. De CPN moest haar ogen weer openen voor de positieve anti-imperialistische bijdrage van de Sovjet-Unie en aanvaarden dat de wereld in twee kampen verdeeld was.³¹

De dogmatische orthodoxe vleugel in de CPN werd een gevoelige nederlaag toegebracht op het 28ste partijcongres in november 1982. De congresresolutie beschouwde de Sovjet-Unie niet langer 'automatisch en van nature een bondgenoot in de strijd tegen bewapening en oorlogsgevaar'.³² Alhoewel de CPN nog altijd de Verenigde Staten als de drijvende kracht achter de wapenwedloop zag, werd Moskou nu voor de eerste keer formeel medeverantwoordelijk gesteld. Het bestaan van twee vijandige politiek-militaire blokken, het ene onder leiding van de Verenigde Staten en het andere aangevoerd door de Sovjet-Unie, had geleid tot de wapenwedloopsspiraal. Teneinde deze een halt toe te roepen, dienden zowel de NAVO als het Warschau Pact te worden ontbonden.

In lijn met de prioriteit die het partijcongres had gegeven aan de strijd voor de vrede, startte de CPN een diplomatiek offensief binnen de internationale communistische en 'progressieve' beweging.³³ De CPN vestigde contacten met ecologische bewegingen elders en met Solidariteit. Tegelijkertijd bleef ze betrekkingen onderhouden met de CPSU en andere orthodoxe partijen. Moskou op haar beurt was geïnteresseerd in de CPN, vanwege de aarzelingen die de Nederlandse regering kende ten aanzien van het plaatsingsbesluit van Amerikaanse raketten. In gesprekken met de CPSU maakte de CPN echter geen geheim van haar afkeer van het concept van 'militaire pariteit' tussen Oost en West. In plaats van het automatisme van de wapenwedloop

die voortvloeide uit deze opvatting, bepleitte de CPN de gedachte van gelijke veiligheid en de ontbinding van de machtsblokken.³⁴ In deze gesprekken spaarde de CPN de CPSU niet. In 1984 bijvoorbeeld deelden de Nederlandse communisten aan hun Sovjet-gesprekspartners in Moskou mee dat zij 'de SS-20's beslist niet als een bijdrage aan onze veiligheid zien'.³⁵ Toch meenden vertegenwoordigers van de vernieuwende vleugel dat de CPN zich te veel om de Sovjet-Unie bekommerde. Sommigen haakten daarom af, zoals het Tweede-Kamerlid G. Schreuders.³⁶

6. Kritiek op het één-partij-stelsel

De emancipatie van de CPN van de internationale politiek van Moskou ging gepaard met een toenemende distantie van het sociaal-politieke systeem van de Sovjet-Unie. De kritiek op het één-partij-stelsel was een van de facetten van het transformatieproces dat de CPN onderging. Katalysator hierin was opnieuw de militaire coup van Jaruzelski in Polen. De interventie van de Poolse generaals had 'het bankroet van het autoritair etatistisch model van socialisme' aangetoond.³⁷ In haar openlijke veroordeling wees de CPN erop dat de communistische Poolse Verenigde Arbeiderspartij (PVAP) een werkelijke beweging van het volk had geblokkeerd en daarmee het failliet van het één-partij-systeem had gedemonstreerd. Voor de CPN golden andere principes, zoals machtsdeling en coalitievorming.³⁸ Herstel van de democratische rechten in Polen werd geëist, inclusief vakbondsvrijheid.³⁹

Na de gebeurtenissen in Polen werden de monolitische en autoritaire structuren in Oost-Europa steeds meer bekritiseerd. Centraal in de kritiek stond het machtsmonopolie van een kleine groep binnen de met elkaar vervlochten apparaten van partij en staat. Tegelijkertijd richtte de CPN zich in haar binnenlandse coalitie-politiek op de nieuwe sociale bewegingen, zoals de milieu- en anti-kernenergiebeweging, de vredesbeweging en de vrouwenbeweging. Gegeven de verwijdering ten opzichte van de Oosteuropese communistische partijen lag het dan ook voor de hand dat de CPN toenadering ging zoeken tot de niet-officiële politieke en sociale bewegingen achter het IJzeren Gordijn. Niet alleen werden deze groeperingen gezien als mogelijke alternatieven voor de één-partij-staat, ook zag men in hen eventuele bondgenoten tegen de tweedeling van Europa. Het 28ste partijcongres van november 1982 gaf in een resolutie aan deze gezindheid uiting. Het congres betuigde zijn sympathie aan 'de democratische oppositiebewegingen in Oosteuropese landen zoals Solidarnosc en Charta'. Als keerzijde hiervan onderhield de CPN 'onder de huidige omstandigheden geen betrekkingen met de PVAP en de CPTsj'.⁴⁰

7. Nieuw partijprogramma in 1984

De kritiek van de CPN op de internationale rol van de Sovjet-Unie en het

daarmee samenhangende negatieve oordeel over het maatschappelijke systeem - in feite een schending van het 'non-interventiebeginsel' dat bij het leerstuk van de autonomie behoorde - werd vastgelegd in een nieuw beginselprogram. Na een lange partijstrijd werd deze verklaring vastgesteld op het buitengewone congres van februari 1984.⁴¹ In het program was het leninisme als één der inspiratiebronnen van de CPN ingeruild voor het feminisme. Hoewel het marxisme de vernieuwingsdrang overleefde, werd de notie van de klassenstrijd als de enige motor van de geschiedenis verlaten. In plaats van de allesoverheersende tegenstelling tussen arbeid en kapitaal, erkende de beginselverklaring nu ook andere maatschappelijke antithesen zoals die tussen de seksen, mens en natuur, Noord en Zuid, en tussen homo- en heteroseksualiteit. De CPN onderkende 'zowel onderlinge verwevenheid als de afzonderlijke dynamiek van deze tegenstellingen'.⁴² In overeenstemming met deze nieuwe opvatting werd het concept van de communistische partij als voorhoede van de arbeidersklasse - waarop het één-partijstelsel theoretisch rustte - afgeschaft. 'De CPN is tegenstander van vermenging van staatspolitiek met religie of een bepaalde ideologie en wijst de vereenzelviging van staats- met partijpolitiek af'.⁴³ De neutrale staat en het meer-partijstelsel werden omarmd als 'van wezenlijke betekenis voor een democratische besluitvorming'.⁴⁴

In de aanvaarde beginselverklaring ontbrak geheel een positieve verwijzing naar de Sovjet-Unie. De CPN ging nog altijd uit van een tegenstelling tussen Oost en West, maar koos geen partij. In plaats daarvan werd een 'nieuw socialistisch internationalisme' bepleit, dat was gericht op beëindiging van de status quo waarin de wereld in twee invloedssferen was verdeeld. In het program werden Moskou en Washington beide volledig verantwoordelijk gehouden voor de wapenwedloop. Hoewel de Verenigde Staten als de grootste gangmaker werden beschouwd, werd 'de fixatie op het militaire machtsdenken in de Sovjet-Unie' eveneens aan de kaak gesteld. De bewapeningsrace mocht dan wel aan de socialistische landen zijn opgedrongen, toch had ook hier 'een overschatting plaatsgevonden van de rol van de militaire macht in de internationale betrekkingen en onderschatting van de gevolgen hiervan voor de aantrekkelijkheid en ontwikkeling van het socialisme'. Vernieuwingsbewegingen binnen het 'reëel bestaande socialisme' werden onder verwijzing naar de imperialistische dreiging door de autoriteiten onder druk gezet. De CPN steunde expliciet deze bewegingen, 'die vanuit een socialistisch en vredebevorderend perspectief, democratie en nationale onafhankelijkheid nastreven'.⁴⁵

Kort nadat het congres van de CPN het nieuwe ideologische credo had aanvaard, ging de conservatieve vleugel over tot de oprichting van het Verbond van Communisten in Nederland (VCN). De dissidenten stelden een orthodox manifest op, dat was gebaseerd op de vertrouwde marxistisch-leninistische leerstellingen zoals de leidende rol van de communistische

partij. Daarnaast getuigde het program van een positieve kijk op het reëel existierende socialisme in Oost-Europa en van onvoorwaardelijke loyaliteit aan de Sovjet-Unie, het 'fort van vrede en vooruitgang'.⁴⁶ De CPN werd beschuldigd van revisionisme en defaitisme, omdat de partij de kracht van de socialistische landen in de anti-imperialistische strijd zou onderschatten. Door het klassekarakter van de strijd om de vrede te ontkennen en door Moskou en Washington te beoordelen als supermachten die met hetzelfde sop van *Realpolitik* waren overgoten, was de CPN afgeleden tot 'neutralisme, anti-sovjetisme en opportunisme'.⁴⁷ Op deze wijze droeg de partij objectief bij aan de versterking van de Verenigde Staten en de NAVO, zo meende het VCN.

8. *perestrojka avant-la-lettre*

Al met al was de CPN in het midden van de jaren tachtig een totaal andere partij geworden vergeleken bij zo'n vijf jaar daarvoor. Van haar traditionele, pro-Sovjet kijk op de internationale politiek was na deze gedaanteverwisseling weinig meer over. Het concept van de communistische avant-garde was opgegeven ten gunste van het meer-partijen-stelsel. Het democratisch-centralistische organisatiemodel werd van de hand gewezen; de CPN moest omgebouwd worden tot een democratische en 'gefeminiseerde' organisatie, waarin pluralisme, respect voor minderheidsstandpunten en openbaarheid van besluitvorming gewaarborgd zouden zijn.⁴⁸

Gezien deze veranderingen zal het weinig verbazing wekken dat de hervormingen van Gorbatsjov bij de CPN een warm onthaal vonden. Aan het einde van 1985 konden de eerste positieve geluiden in de publikaties van de CPN worden vernomen. In de jaren daarop werden zowel de wijzigingen in de internationale opstelling van Moskou als het binnenlandse vernieuwingsproces - waarbij het rigide bureaucratische centralisme leek te gaan plaats maken voor meer democratische structuren - van harte verwelkomd. In haar waardering van *glasnost* en *perestrojka* leek de CPN echter een soort *déjà vu* te ervaren. In zekere zin beschouwde de partij zich als een voorloper van de communistische hervormingspolitiek van Gorbatsjov, alhoewel ingezien werd dat schaal en omstandigheden totaal verschillend waren. Na een periode waarin de orthodoxe zusterpartijen minachtend oordeelden over de vernieuwing van de CPN, zag men nu kansen op rehabilitatie. Voormalig partijvoorzitter H. Hoekstra bijvoorbeeld herinnerde zich de scepsis wanneer hij met Oosteuropese *apparatsjiks* over de vernieuwing van de CPN sprak. Nu voelde hij zich in het gelijk gesteld. 'Het valt echter niet te ontkennen dat wat wij toen op de agenda plaatsten, volstrekt relevant was en thans overal - ook in de CPSU en andere communistische partijen - hoofdvraagstukken zijn'.⁴⁹ Volgens Hoekstra had de CPN voorop gelopen in de internationale communistische beweging bij het in kaart brengen van deze heikele kwes-

ties.⁵⁰ Ook partijvoorzitter E. Izeboud was deze mening toegedaan. 'De vraagstukken die nu in de SU aan de orde zijn..., klinken ons dan ook niet onbekend in de oren. Ze zijn ook in de CPN onderwerp van intensieve bespreking geweest... De karikatuur die soms van de CPN-diskussie is gemaakt, als ging het hier op z'n gunstigst om geïsoleerde eigenaardigheden van communisme in Nederland, ging en gaat voorbij aan het feit dat er vraagstukken aan de orde zijn gesteld die wezenlijk zijn voor mensen en voor een eigentijdse communistische politiek. Wat zich nu in de SU voltrekt, bevestigt dat.'⁵¹ Niet zelden werd deze aanspraak op de voorhoederol in verband gebracht met de vroegtijdige 'autonome' positie van de CPN, die als het ware de weg had voorbereid.

Afgezien van deze pioniers-pretentie claimde de CPN eveneens een zekere invloed te hebben uitgeoefend op de veranderingen die Gorbatsjov doorvoerde in het internationale Sovjet-beleid, met name wat betreft zijn opgeven van de doelstelling van militaire pariteit met de Verenigde Staten. Lange tijd had Moskou dit nagestreefd. Tevergeefs had Brezjnef echter in de jaren zeventig gepoogd het Amerikaanse bewapeningstempo bij te houden. In de optiek van de CPN trachtte Gorbatsjov deze uitputtingsoorlog te stoppen door fundamentele concessies aan te bieden om tot een reële wapenreductie te komen, ondanks alle pogingen van de Verenigde Staten om de bewapening op te voeren door de introductie van nieuwe kernraketten.⁵² Deze politiek van de-escalatie van Gorbatsjov betekende een ommekeer in de bewapeningswedloop en werd in de CPN-pers begroet als een "'Copernicaanse revolutie" in het politiek-militaire denken' van een supermacht.⁵³

Zoals gezegd beschouwde de CPN zich ook in dit opzicht één van de trendsetters in de communistische wereld. De partij nam in feite voetstoots aan dat de gesprekken die zij eerder met de CPSU had gevoerd, hadden bijgedragen tot deze veranderde opvattingen van Moskou. De officiële vertegenwoordiger van de CPN op het 27ste congres van de CPSU in 1986, Jaap Wolff, schreef zonder blikken of blozen dat 'het gesprek, de soms kritische dialoog, die ook de CPN met de CPSU heeft gevoerd op positieve wijze is verwerkt'.⁵⁴ In de analyse van de CPN was het motief voor de veranderingen in de buitenlandse politiek van Moskou vooral gelegen in het groeiende bewustzijn in de Sovjet-top, dat de imperialistische Verenigde Staten niet konden worden gestopt zonder de hulp van de vredesbeweging in de kapitalistische wereld. Deze diagnose van het Kremlin werd opgevat als een erkenning van het standpunt dat de CPN jarenlang had gehuldigd. Teneinde een sterke vredesbeweging te bereiken, waren de Nederlandse communisten bereid geweest de klassenstrijd ondergeschikt te maken aan de strijd voor de vrede door zowel de Westerse als de Oosterse bijdrage aan de kernwapenwedloop te bekritisieren - dat wil zeggen zowel de Amerikaanse raketten als de SS-20's van de Sovjets. Door de klassegrenzen te doorbreken

konden de coalities voor de vrede zo breed mogelijk worden gemaakt. Toentertijd was deze strategie niet populair in orthodox-communistische kringen, maar achteraf gezien bepleitte de CPN 'politieke initiatieven... die nú van de kant van de Sovjet-Unie overigens volop genomen worden', aldus toenmalig internationaal secretaris J. de Boo.⁵⁵

9. Het sluimerende socialistische ideaal

Met de komst van Gorbatsjov en zijn hervormingsbeleid koesterden sommigen in de CPN de hoop dat het Sovjet-communisme in staat zou zijn zichzelf te vernieuwen en afstand te nemen van zijn geschonden imago. In het bijzonder leden van de oude garde zoals het gewezen kamerlid Bakker kwam deze mogelijkheid voor de geest. Hij erkende dat de Sovjet-Unie gaandeweg was verbureaucratiseerd en 'de aartsvijand van elke fantasie' was geworden. Maar door de *glasnost* en *perestroika* kreeg hij weer hoop: 'wordt communisme dan toch weer een fascinerend ideaal mede door diezelfde grote socialistische staat, de Sovjet-Unie?'⁵⁶ Anderen hoopten eveneens dat Gorbatsjovs pogingen om meer democratie aan het 'reëel bestaande socialisme' toe te voegen, de politieke aantrekkingskracht van de socialistische ideologie zouden vergroten. Zodoende werd het oordeel over de CPSU binnen de partij een stuk positiever. 'Was de Sovjet-Unie de afgelopen periode voor velen binnen de CPN een afgeschreven "inspiratiebron", ook dat heeft zich in de afgelopen twee jaar weer in een verbazingwekkend tempo gewijzigd', aldus een ingewijde.⁵⁷

Deze herwaardering van de Sovjet-Unie was mogelijk omdat de CPN ondanks alle kritiek op Moskou, het sociaal-economische systeem van dit land in essentie nog altijd als socialistisch beschouwde. De ideologische transformatie van de CPN ten spijt, was er nooit een diepgaande en kritische analyse gemaakt van de sociaal-politieke structuur van het 'reëel bestaande socialisme'. Kennelijk was er in deze maatschappijformatie hoe dan ook nog altijd sprake van een - rudimentaire - vorm van socialisme.⁵⁸ Dit bleek bijvoorbeeld bij de viering van de 70e verjaardag van de Oktoberrevolutie in 1987. De redactie van *Politiek en Cultuur* wijdde een speciaal nummer aan deze 'eerste succesvolle socialistische revolutie'. En op de internationale bijeenkomst in Moskou waar de revolutie werd gevierd, wenste de CPN de CPSU 'veel succes bij de opbouw van het socialisme'.⁵⁹ De Sovjet-samenleving was en bleef socialistisch voor de CPN; blijkbaar was in deze beoordeling het formele bezit van de produktiemiddelen door de gemeenschap doorslaggevend.

10. CPN tussen VCN en Groen Links

Gedeeltelijk als gevolg van deze herwaardering van de Sovjet-Unie in de gelederen van de CPN, leek een toenadering mogelijk tussen de vernieu-

wende en orthodoxe stromingen binnen het Nederlandse communisme.⁶⁰ De CPN zag de nieuwe Sovjet-politiek in het verlengde liggen van haar eigen hervormingen na 1980. Het VCN daarentegen volgde Moskou in alle opzichten slaafs en verwelkomde de politieke veranderingen onder Gorbatsjov als een bewijs van de vernieuwende capaciteiten van het leninisme. In de ogen van de orthodoxen was een *rendez-vous* via het Rode Plein zeer wel denkbaar. Het VCN trachtte de CPN te verleiden tot samenwerking bij de Tweede-Kamerverkiezingen van september 1989. De pogingen waren tevergeefs: de CPN piekerde er niet over om zelfs de mogelijkheid van een hereniging in overweging te nemen.

In plaats van een fusie met de orthodoxe communisten besloot de CPN - die bij de verkiezingen van 1986 uit de Tweede Kamer was verdwenen - electoraal samen te werken met PPR, PSP en EVP.⁶¹ Onder de naam Groen Links behaalde het samenwerkingsverband zes zetels, drie meer dan de samenstellende delen bij de vorige verkiezingen hadden behaald. Na een absentie van drie jaar maakte zo het communisme weer zijn entree in de Tweede Kamer. Na de verkiezingen werd de organisatorische uitbouw van Groen Links voortgezet, ten koste van de onafhankelijkheid van de deelnemende partijen. In november 1990 werd de nieuwe politieke formatie Groen Links formeel opgericht, die ecologische, 'groene' eisen gericht op de bescherming van het leefmilieu poogde te combineren met traditioneel-linkse, 'rode' issues als een rechtvaardige inkomensverdeling. In de eerste helft van het jaar nadat Groen Links was opgericht, hieven de deelnemende partijen zich op. De CPN was de laatste in deze rij. Op 15 juni 1991 had het opheffingscongres plaats.

11. Revolutie in Oost-Europa in 1989

Mede door de hoop die werd gekoesterd ten aanzien van de mogelijkheid van een door Gorbatsjov gerevitaliseerd en moreel gelouterd socialisme, kwam de opening van het IJzeren Gordijn voor de CPN enigszins als een koude douche. Natuurlijk was men zeer ingenomen met de ontbinding van de eerste van de twee militair-politieke blokken in Europa. Hiervan was de partij de laatste jaren immers een warm voorstander geweest: eindelijk was de Jongste Dag gekomen waarop de geest van vrede op aarde zou neerdalen. Dit hoogtepunt kende echter een keerzijde: tegelijkertijd werd namelijk ook het Laatste Oordeel geveld over het 'reëel bestaande socialisme'. De gebeurtenissen die leidden tot de desintegratie van het Warschau Pact, boden ook een genadeloze kijk in de keuken van het Oosteuropese socialisme. En aangezien de CPN tot op dat moment steeds had vastgehouden aan het dogma dat de Oosteuropese samenlevingen op één of andere manier socialistisch waren, werd de partij daardoor diep getroffen. In het algemeen sprak uit de reacties desillusie en ontgoocheling. I. Brouwer, de laatste fractievoorzitter van de CPN in de Tweede Kamer, schreef in februari 1990:

'Hoezo, socialisme? De Oktoberrevolutie van 1917 heeft zojuist een waar-dige opvolger gevonden in de revolutie van 1989 die de regerende commu-nistische partijen één voor één wegjoeg of dwong tot afstand van haar machtsmonopolie.'⁶² Het socialisme was geen garantie gebleken tegen werk-loosheid, armoede en milieuverontreiniging, maar had vooral als façade gediend voor corruptie en machtsmisbruik. Dit alles was vanzelfsprekend niet geheel onbekend, maar de openbaring van de naakte en volledige waar-heid ging het voorstellingsvermogen van vele Nederlandse communisten te boven.

In de CPN kwam in 1990 een debat op gang over de socialistische praktijk, waarbij dit keer fundamentele vragen niet werden geschuwd. In het algemeen werd het concept van de communistische voorhoede aangemerkt als voornaamste factor voor de verklaring van de misstanden in Oost-Europa en van het bezoedelen van de hoogstaande socialistische idealen.⁶³ Ondanks alle openhartigheid werd de - wellicht onbewuste - affiniteit met de Oosteuropese sociale systemen die de CPN ook in haar 'kritische' jaren voelde, niet ter discussie gesteld. De CPN vermeerde deze pijnlijke politieke psychoanalyse en keerde zich af van de Oosteuropese socialistische variant - een illusie armer maar zonder haar idealen op te geven, zo maakte het par-tijbestuur een paar maanden voordat het congres zou besluiten de partij op te heffen duidelijk:

'Doel van de coalitiepolitiek van de CPN is om door democratische machtsvorming te komen tot een socialis-tisch Nederland. Dit streven werd in de loop van de tijd ernstig bemoeilijkt door de fouten en misstanden in de landen die zich socialistisch noemden. En hoewel de CPN al in het begin van de jaren zestig als één van de eerste communistische partijen kiest voor een autonome koers, is het beeld van het "reëel bestaande socialisme" de CPN steeds blijven achtervolgen, ondanks duidelijke uitspraken van de partij rond een aantal belangrijke gebeurtenissen, zoals de Russische invallen in Tsjechoslowakije in 1968 en Afghanistan in 1979, de Poolse staatsgreep van 1981 en de bloedige onderdrukking van de democratische volksbeweging in China in 1989. Het feit dat er in de wereld stelsels hebben bestaan die zich socialistisch noemden en inmiddels politiek en moreel failliet zijn, is voor de CPN geen reden de idealen zoals die hierboven zijn omschreven op te geven, hoewel erkend moet worden dat de crisis in de landen van Oost-Europa veel dieper is gebleken dan in het verleden is verondersteld en dat het draagvlak voor socialistische opvattingen door die crisis ernstig is versmald.'⁶⁴

12. Het einde van het Nederlandse communisme

De geschiedenis van de betrekkingen van de CPN met de Sovjet-Unie is nogal paradoxaal. In de jaren zestig en zeventig, toen de partij een naar zij genoemde 'autonome' koers voer, onderhield de CPN amper contacten met Moskou maar volgde zij in ideologisch opzicht de CPSU vrijwel blindelings. In de jaren tachtig gaf de CPN het orthodoxe marxisme-leninisme op en raakte zij vervreemd van de Sovjet-Unie. Tegelijkertijd evenwel werden de contacten frequenter dan het geval was in de periode direct na de Koude Oorlog. De traditionele opvatting van de CPN van het socialisme als een immanente, intrinsieke vredelievende kracht doorstond de partijvernieuwing na 1980 niet. Het idee dat de maatschappijen in Oost-Europa in essentie als - rudimentair - socialistisch konden worden gekwalificeerd, overleefde wel de ideologische *face-lift* van de CPN en vormde de schakel tussen de orthodoxe en modernistische fase in haar betrekkingen met Moskou.

Deze geestverwantschap die beide partijen met elkaar verbond, werd verbroken door de *Götterdämmerung* in Oost-Europa in 1989. Vlak daarvoor was de affiniteit met de Sovjet-Unie weer groter geworden dank zij Gorbatsjovs hervormingen, waarin de CPN een aantal van haar ideeën terugvond. Het zich aandienende einde van de één-partij-staat en het nieuwe tijdperk van détente werkten de hoop op een socialistische renaissance in de hand. Met de ondergang van het Oosteuropese socialisme werd de mythe van een 'reëel bestaand socialisme' hardhandig doorgeprikt en vervloog ook deze hoop.

Het meemaken van de doodsteek van het Sovjet-communisme in augustus 1991 bleef de CPN bespaard. Een paar maanden eerder had de partij zichzelf opgeheven en was opgegaan in Groen Links. Haar marsroute naar deze nieuwe politieke formatie was al uitgezet voordat het IJzeren Gordijn werd geopend. De communistische geesten werden door deze gebeurtenissen echter wel sneller rijp voor een volledige fusie. Zoals het ontstaan van de CPN niet het gevolg was van de Russische Revolutie van 1917 - de al bestaande revolutionair-marxistische partij veranderde alleen maar van naam -, zo was het einde van de partij niet het gevolg van de Oosteuropese Revolutie van 1989. De opheffing van de CPN was meer de uitkomst van een 'autonome' ontwikkeling, die achteraf gezien was ingeluid met de *pere-strojka avant-la-lettre* die het Nederlandse communisme aan het begin van de jaren tachtig doormaakte.

noten

1. Zie voor een globaal overzicht van de betrekkingen van de CPN met de Sovjet-Unie in de periode 1945-1980: G. Verrips, 'Internationalisme - de

- CPN tussen de brokken', in: *Socialisme en Democratie*, 37 (1980), 12 (dec.), 562-571.
2. *De weg naar socialistisch Nederland. Ontwerp-beginselprogram der CPN*, Amsterdam, 1952, 10.
3. *Ibidem*, 19, 24.
4. 'Resolutie over het twintigste congres van de CPSU', *Politiek en Cultuur*, 16 (1956), 5 (mei), 311.
5. Bij dit conflict speelden ook diepgaande meningsverschillen over de communistische Eenheidsvakcentrale (EVC) een rol. Zie A. Koper, *Onder de banier van het stalinisme. Een onderzoek naar de geblokkeerde destalinisatie van de CPN*, Amsterdam, 1984.
6. Uitgebreider hierover is R. Milikowski, 'De autonome politiek van de CPN', in: *Komma. Tijdschrift voor politiek en sociaal onderzoek*, 2 (1981), nr. 2, 53-70.
7. Zie bijvoorbeeld H. Hoekstra, 'CPN en internationale politiek', in: *Politiek en Cultuur*, 45 (1985), 1 (jan.), 35-36.
8. Geciteerd bij A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij*, Den Haag, 1972, 145-146.
9. Zie M. Müller, *Die Aussenbeziehungen der Communistischen Partei (sic) van Nederland zwischen 1956 und 1968* (niet-gepubliceerde scriptie), Mannheim, 1978, 45.
10. D. Hellema, 'De dilemma's van Jalta', in: *Politiek en Cultuur*, 45 (1985), 203.
11. Zie voor het Nederlandse maoïsme G. Voerman, 'De "Rode Jehova's". Een geschiedenis van de Socialistische Partij', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, 124-150.
12. Zie hierover G. Harmsen, 'De politieke wending van de CPN in de jaren zestig', in: *De Nieuwe Stem*, 1967, 252-277.
13. *De Waarheid*, 26 augustus 1968.
14. 'Resolutie van het 24ste congres van de CPN', in: *Politiek en Cultuur*, 32 (1972), 6/7 (juni/juli), 333.
15. Zie G. Voerman, *De CPN en het Eurocommunisme* (niet-gepubliceerde scriptie Rijksuniversiteit Groningen), Groningen, 1980, 4.
16. 'Delegaties CPN-CPSU spraken over gevaren bewapeningswedloop', in: *Politiek en Cultuur*, 37 (1977), 3 (mei/juni), 139-141. Zie ook Verrips, *op.cit.*; en voor een ooggetuigeverslag G. Schreuders, *De man die faalde*, Amsterdam, 1992, 135-140.
17. Zie voor de sociale samenstelling van de congressen van de CPN G. Voerman, 'Een anatomische les: de congressen van de CPN ontleed', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 16 (1990), 2 (mei), 182-199; en G. Voerman, '"Away with all your Superstitions!" The End of Communism in the Netherlands', in: *The Journal of Communist Studies*, 7 (1991), 4 (dec.),

460-476.

18. Zie bijvoorbeeld de motieven van oud-CPN-leden in: A. Koper, C. Vecht en M. van Weezel, red., *Alles moest anders. Het on vervulde verlangen van een linkse generatie*, Amsterdam, 1991.
19. Zie hiervoor P. Lucardie, 'Van Bolsjewisme naar "pluriformisme". De recente programmatische vernieuwing van de CPN', in: *Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1985, 61-79.
20. *Stellingen van het partijbestuur van de CPN voor het 26ste congres*, Amsterdam, 1977, 34-35.
21. *Ibid.*, 35-36; zie ook 'Congresrede Henk Hoekstra', in: *Politiek en Cultuur*, 38 (1978), 1 (jan./feb./mrt.), 17.
22. H. Akkermans, 'De nieuwe kernwapens en Europa', in: *Politiek en Cultuur*, 39 (1979), 10 (dec.), 450.
23. Zie voor een uitgebreide beschouwing over deze actie en de betrokkenheid van de CPN daarbij: P. Maessen, "'Wie stopt de neutronenbom?' - de geschiedenis van een actie", in: *Transaktie*, 8 (1979), 4, 423-457.
24. Maessen, *op.cit.*, 441.
25. *De Waarheid*, 9 januari 1980.
26. M. Bakker, 'Spanning en verantwoordelijkheid', in: *Politiek en Cultuur*, 40 (1980), 2 (feb.), 45.
27. 'Verklaring van het dagelijks bestuur', in: *Politiek en Cultuur*, 42 (1982), 2 (feb.), 79.
28. Jaap Wolff, 'Tragedie in Polen', in: *Politiek en Cultuur*, 42 (1982), 2 (feb.), 43. Al in juni 1981 had het partijbestuur de pogingen van de Sovjet-Unie om de ontwikkelingen in Polen te beïnvloeden, veroordeeld. Zie 'Communiqué CPN over kwestie Polen', in: *Politiek en Cultuur*, 41 (1981), 7 (sep.), 292.
29. Wolff, *op.cit.*, 46.
30. Zie hiervoor Joop Wolff, 'Wat we allemaal stoppen moeten', in: *Politiek en Cultuur*, 41 (1981), 8 (okt.), 297.
31. Zie de citaten bij G. Schreuders, 'Zonder oogkleppen. Over vredespolitiek, klassenstrijd en het ongelijk van de conservatieve communisten', in: *Politiek en Cultuur*, 42 (1982), 7 (sep.), 257.
32. 'Resolutie: CPN sterk voor progressieve machtsvorming', in: *Politiek en Cultuur*, 43 (1983), 1 (jan.), 42.
33. Deze congresuitspraak werd door het partijbestuur uitgewerkt in een document getiteld 'CPN en strijd voor vrede en ontwapening', in: *CPN-ledenkrant*, september 1983, 2.
34. Zie I. Brouwer, 'Verslag van het bezoek aan de CPSU', in: *CPN-ledenkrant*, september 1983, 3-4.
35. E. Izeboud, "'Een open debat is nodig'", in: *CPN-ledenkrant*, februari

- 1985, 2; zie ook T. van Hoek, 'Den Haag - Moskou -balans?' in: *CPN-ledenkrant*, november 1985, 2.
36. Zie Schreuders, *op.cit.*, 203.
37. A. Benschop, 'Bonapartistisch socialisme? Stellingen over de gemilitariseerde partijdictatuur in Polen', in: *Komma: tijdschrift voor politiek en sociaal onderzoek*, 3 (1982), 1, 120.
38. Zie bijvoorbeeld D. Hellema en A. de Leeuw, 'Terugblik op de Poolse zomer', in: *Komma: tijdschrift voor politiek en sociaal onderzoek*, 1 (1980), 2, 53-61; en K. Bakker, 'De driedubbele vernieuwing van de CPN', in: *Komma: tijdschrift voor politiek en sociaal onderzoek*, 4 (1985), 4, 10-13.
39. 'Verklaring van het dagelijks bestuur', in: *Politiek en Cultuur*, 42 (1982), 2 (feb.), 79.
40. 'Resolutie', in: *Politiek en Cultuur*, 43 (1983), 1 (jan.), 43.
41. Zie hiervoor uitgebreid Lucardie, *op.cit.*
42. *Machtvorming voor een socialistisch Nederland. Partijprogramma van de CPN*, Amsterdam, 1984, 32.
43. *Ibid.*, 12.
44. *Ibid.*, 72. Fascistische en racistische partijen dienden te worden verboden.
45. *Ibid.*, 20, 22.
46. R. Dammen, 'Hereniging van communisten op basis van marxisme-leninisme', in: *Manifest*, 2 juni 1987, 4-5.
47. R. Dammen en L. Meertens, 'De Lange Mars naar het Winterpaleis', in: *Manifest*, oktober 1983, 1.
48. *Machtvorming*, 16.
49. H. Hoekstra, 'Diepgaande veranderingen vanuit eigen visie beoordelen', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 5 (okt.), 204.
50. H. Hoekstra, 'Bouwstenen voor de toekomst', in: *Politiek en Cultuur*, 48 (1988), 5 (nov.), 265.
51. E. Izeboud, 'Nieuwe vormen en gedachten', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 4 (okt.), 158; zie ook E. Izeboud, 'Vernieuwingslijn CPSU verdient steun', in: *CPN-ledenkrant*, april 1987, 7.
52. Zie H. van Zon, 'De dilemma's van de Sovjet-Unie in internationaal perspectief', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 2 (mei), 80-89; en N. Schouten, 'Star Wars', in: *Politiek en Cultuur*, 46 (1986), 2 (apr.), 79-84.
53. L. Molenaar, 'De kernbom en het "nieuwe denken"', in: *Politiek en Cultuur*, 48 (1988), 6 (dec.), 426; zie ook Hoekstra, 'Diepgaande veranderingen', 206.
54. Jaap Wolff, 'Indrukken van het CPSU-congres: versnelling en vernieuwing vereist', in: *Politiek en Cultuur*, 46 (1986), 3 (juli), 125.
55. J. de Boo, 'Keerpunt in de wapenwedloop', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 5 (okt.), 212; zie ook E. Izeboud, 'Nieuwe vormen', 160.

56. M. Bakker, 'Idealen', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 4 (okt.), 194.
57. D. Hellema, 'Internationale politiek en de crisis van links', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 6 (dec.), 300.
58. Zie bijvoorbeeld F. Biesboer, 'Een program zonder partij', in: *Politiek en Cultuur*, 51 (1991), 2 (mei), 82: 'Ondanks de scherpe kritiek van de CPN op de inval in Tsjechoslowakije van '68 en de staat van beleg in Polen eind '81 bleef er in de politieke praktijk van de CPN toch een bepaald soort raakvlak met het reëel bestaande socialisme bestaan'.
59. 'Begroeting en discussiebijdrage', in: *Politiek en Cultuur*, 48 (1988), 54.
60. Zie bijvoorbeeld J. Jansen, 'Perestrojka! Gorbatsjow komt de CPN te hulp', in: *Elsevier*, 21 november 1987, 44-45; en H. Smeets, 'Voorwaarts - en vergeten: Gorbatsjovs weldadige invloed op het Nederlandse communisme', in: *NRC-Handelsblad*, 23 mei 1988.
61. Zie voor de organisatorische toenadering tussen de betrokken partijen G. Voerman, 'Hoe CPN, PSP en PPR van kleur vershoten: van klein links naar Groen Links', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 34-39; en voor de ideologische convergentie M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein Links en de nieuwe sociale bewegingen', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, 163-188.
62. I. Brouwer, 'Het socialisme als poldermodel?', in: *Politiek en Cultuur*, 50 (1990), 1 (feb.), 19.
63. Zie bijvoorbeeld M. Ernsting, 'Communisme anno 1990: terug naar af?', in: *Politiek en Cultuur*, 50 (1990), 1 (feb.), 63-66; en - vanuit een andere gezichtshoek - K. Ijmker, 'Veranderingen in Oost-Europa', in: *Politiek en Cultuur*, 50 (1990), 232-235.
64. 'Discussienota over de wijze van voortbestaan van de CPN', in: *CPN-ledenkrant*, maart 1991.

'HOE KOMEN WE IN GODSNAAM VAN DIE ROOIEN AF'

De rol van het CDA in de kabinetsformatie van 1977

M. Zonneveld

Er wordt tegenwoordig nauwelijks meer aan getwijfeld: de PvdA is de grote schuldige bij het mislukken van de formatie van het tweede kabinet-Den Uyl in 1977. De socialisten zouden hun hand overspeeld hebben door zich in de formatie keihard tegenover het nieuw gevormde CDA op te stellen. De christen-democraten werden daarmee uiteindelijk in de armen van de liberalen gedreven. De voormalig CDA-beleidsmedewerker J.P. van Rijswijk verwoordde in zijn in 1992 verschenen boek *Repeterende breuken* nog eens de gangbare visie. Hij heeft er vele uitroptekens voor nodig om vijftien jaar na dato de ergernis over het gedram van de PvdA en met name haar leider J.M. den Uyl voldoende reliëf te geven. Van Rijswijk: 'Zoals wij nog zullen zien, is deze eigenschap Den Uyl in 1977 opgebroken, toen hij voor zijn partij de verkiezingen won, doch daarna de formatie door zijn óvervragen verloor.'¹

Dat de PvdA de schuld krijgt kan heel goed vanuit politieke overwegingen verklaard worden. Voor het CDA is het om begrijpelijke redenen aantrekkelijk de schuld bij de PvdA te leggen. De christen-democraten konden zich daarmee profileren als de redelijke partij in de onderhandelingen. Aan hen had het niet gelegen dat de formatie maar liefst 208 dagen had geduurd. Het CDA kon daarmee bovendien het verwijt van zich afschudden ondemocratisch te zijn. De uitslag van de verkiezingen werd immers vrij algemeen geïnterpreteerd als een uitspraak vóór voortzetting van het kabinet-Den Uyl. De PvdA haalde bij die verkiezingen een 'historische' zege van maar liefst tien zetels, nadat zij het premierschap van Den Uyl tot inzet van de stembusstrijd had gemaakt. Met 53 zetels in de Tweede Kamer werd de PvdA opnieuw de grootste partij. CDA en VVD haalden samen slechts een kleine meerderheid met 77 zetels.

Dat in PvdA-kring de schuld van de formatie bij het optreden van de eigen partij wordt gezocht, heeft veel te maken met het ingrijpende vernieuwingsdebat dat in die partij na 1982 (de val van het kabinet-Van Agt/Den Uyl) is begonnen. Daarbij is afgerekend met de erfenis van Nieuw Links en het belangrijkste strategische produkt dat deze radicale stroming heeft voortgebracht: de polarisatiestrategie. De

PvdA wilde immers bewerkstelligen dat het politieke bestel werd opgedeeld in een links en een rechts blok. Daartoe werden politieke tegenstellingen aangescherpt. Het trauma van de formatie is door de tegenstanders van Nieuw Links gebruikt om duidelijk te maken dat de PvdA de bakens moest verzetten, wilde ze ooit nog een natuurlijke regeringspartij worden.

De socioloog en voormalig PvdA-bestuurder B. Tromp is de meest geprofileerde vertegenwoordiger van deze anti-Nieuw-Links-stroming. Volgens Tromp was bovengenoemde strategie tot mislukken gedoemd. Een dergelijke strategie is alleen zinvol in een politiek systeem waarin het mogelijk is dat een partij of stroming een meerderheid haalt, zoals bij het Britse districtenstelsel.²

Voor de politicoloog Ph. van Praag is de formatie van 1977 het eindpunt van zijn dissertatie waarin de 'achtergronden en doelstellingen van de polarisatiestrategie' worden onderzocht. Hij legt de schuld van het mislukken van de formatie zonder veel reserve bij de sociaal-democraten: '...met name de door de PvdA sinds 1974 gevolgde strategie ten opzichte van het CDA, vormde de ultieme oorzaak van het echee'.³

Tromp en Van Praag slagen erin de vinger op een aantal zere plekken van de gevolgde PvdA-strategie te leggen. Toch is hun benadering onbevredigend, omdat het geen evenwichtig beeld geeft van de formatie van 1977. De opstelling en strategie van het CDA en de interne verhoudingen binnen deze in een fusieproces verkerende partij blijven nagenoeg buiten beeld. Het mislukken van de formatie van 1977 moet echter ook voor een groot deel bij de christen-democraten gezocht worden. De historicus Verkuil komt in zijn boek *Een positieve grondhouding* ook al tot deze conclusie. 'Er is meer reden het fiasco aan het CDA te wijten. Vooral de tegenstellingen tussen Andriessen en Aantjes en Aantjes' weigering minister te worden maakten een oplossing onmogelijk', schrijft Verkuil.⁴ Voorlopig staat hij met deze opvatting vrijwel alleen.

Helaas behandelt hij bovendien de formatie van 1977 te summier om het beeld te kunnen nuanceren dat de PvdA de grote boosdoener was. Het is daarom zinvol de stelling van Verkuil nader te onderzoeken. Dan blijkt inderdaad dat de interne rivaliteit een belangrijke belemmerende factor is geweest. Bovendien lijkt het zeer waarschijnlijk dat de weigering van W. Aantjes om tot het kabinet toe te treden, meer te maken heeft met de toen al circulerende geruchten over diens oorlogsverleden dan hij wil toegeven. Zijn weigering was in de slotfase van de formatie tussen PvdA en CDA van zeer grote betekenis. Afgezien van deze twee zaken zal hier worden ingegaan op de ontwikkeling van de politieke koers van het CDA en de gevolgen daarvan voor de samenwerking van de PvdA.⁵

1. 'Een ongunstig gesternte'

Vanaf het einde van de jaren zestig overlegden ARP, KVP en CHU over de mogelijkheid van een fusie. In 1975 waren zij een federatief verband aangegaan; in 1980 kwam het tot een samensmelting. Bij de kamerverkiezingen van 1977 nam het drietal voor het eerst met één lijst deel onder de naam CDA. Een eenheid was het nog allerminst en het CDA ontbeerde een natuurlijke leider. De politicoloog H.M. ten Napel noemt in zijn dissertatie de 'botsende ambities' van de voormannen van KVP ARP en CHU een 'complicerende factor' bij het totstandkomen van het CDA.⁶

De persoonlijke conflicten tussen de voorlieden van KVP, ARP en CHU vielen deels samen met een strijd over de politieke koers van het CDA. KVP-voorzitter W.J. Vergeer klaagde op 18 april 1977 op een bijeenkomst van zijn bestuur dan ook over de interne chaos. 'Er is een teveel aan politieke leiders', aldus Vergeer, die verder constateerde dat er 'buitengewoon diepe verschillen van inzicht' waren over de politieke lijn en dat er in het CDA 'onvoldoende leiding' werd gegeven.⁷

1.1 Tegenstelling Andriessen-Aantjes

De uitkomst van de conflicten bleek allerminst gunstig voor de kansen op een coalitie met de PvdA. Het scherpst was het conflict over de grondslagen tussen ARP-leider Aantjes en zijn KVP-collega F.H.J.J. Andriessen. Aantjes en een groot deel van de ARP-top (de evangelisch-radicalen stroming) waren toch al niet enthousiast over het totstandkomen van het CDA. Gevreesd werd dat het CDA een kleurloze middenpartij zou worden. Vooral na het aftreden van KVP-voorzitter D. de Zeeuw groeide die vrees bij Aantjes. Hij vermoedde dat De Zeeuw vanwege zijn progressieve opvattingen het veld had moeten ruimen.

Aantjes poogde dit proces te keren door te hameren op een scherpe binding tussen evangelie en politiek. Volgens de ARP-voorman leverde de bijbel rechtstreeks richtlijnen voor het politieke handelen. Andriessen daarentegen vond dat het CDA, net als zijn KVP, een 'open partij' moest zijn. Voor hem was de bijbel niet meer dan een inspiratiebron voor de politiek. In de nieuwe partij zou ook plaats moeten zijn voor niet-christenen.

Het conflict liep hoog op nadat Andriessen de nieuwe partij op 12 juni 1975, vlak voor het eerste federatieve CDA-congres, in een interview nadrukkelijk als een open partij presenteerde. Andriessen: 'Het CDA is dus inderdaad geen confessionele partij neer.'⁸ Er volgde een heftige interne ruzie. Op het CDA-congres leek de vrede getekend. Tijdens zijn toespraak gaf Aantjes echter geen enkele blijk van toenadering. In wat later de Bergrede is gaan heten, hamerde hij er nog eens op dat de bijbel 'rechtstreeks richtlijnen' gaf voor het politiek handelen. 'Leest u er Mattheus 25 maar eens op na: hongerigen voeden, dorstigen te drinken

geven, vreemdelingen huisvesten, naakten kleden, zieken en gevangenen bezoeken.⁹

De richtingenstrijd tussen de twee bleek in 1977 ook uit de volkomen tegengestelde analyse van de - voor het CDA tegenvallende - verkiezingsuitslag. Op 6 juni zei Andriessen in het dagelijks bestuur van de KVP: 'Geconstateerd moet worden dat het CDA verrechtst is. In de verkiezingszalen werd steeds het geluid gehoord, hoe komen we in godsnaam van die rooien af... Geconstateerd moet worden dat links per saldo niet groter is geworden.'¹⁰ Aantjes legde vooral de nadruk op de afkalving van de KVP-aanhang bij zijn verklaring van de teleurstellende verkiezingsuitslag. Hij was van mening dat de christen-democratische winst '...vooral AR- en CHU-winst is, die echter de afkalving van de KVP niet geheel hebben kunnen compenseren... Hij constateert dat m.n. beneden de grote rivieren het CDA niet zo'n goede verkiezingsuitslag heeft gemaakt, als gevolg van het feit dat het CDA er niet in is geslaagd zich daar van het KVP gezicht te ontdoen.'¹¹

De strijd zou op de millimeter gevoerd worden. Oppervlakkig gezien haalde Aantjes nog veel slagen binnen. Zo had het verkiezingsprogramma van het CDA in 1977 getiteld 'Niet bij brood alleen' een duidelijk evangelisch-progressieve inslag. Maar Aantjes zou uiteindelijk de strijd verliezen. Er bleek een groot verschil tussen wat op papier stond en de praktijk. De koppeling tussen evangelie en politiek handelen werd door het CDA wel gelegd, maar niet zo direct en niet op een thema als 'publieke gerechtigheid', zoals Aantjes had gewenst. Het CDA koos vooral voor ethische thema's als de strijd tegen pornografie en abortus. Daarover moest de partij wel in conflict raken met de PvdA.

Ook in het denken over de rol van de staat nam het CDA steeds meer afstand van de PvdA. Van oudsher werd hier nogal uiteenlopend gedacht over de rol van de overheid in het sociaal-economisch leven. Toen het kabinet-Den Uyl (waarin PvdA, D66, PPR samenwerkten met ARP en KVP; de CHU nam niet aan de coalitie deel) waren ARP, KVP en CHU (in deze volgorde) nog wel bereid geweest een grotere rol van de staat toe te staan. Maar met de economische crisis na 1973 kwam er een kentering in het denken. In de coalitie liepen de spanningen tussen de fractie van de KVP (en vooral haar voorzitter Andriessen) en die van de PvdA op. Het kabinet-Den Uyl besloot uiteindelijk dat de collectieve uitgaven met niet meer dan met één procent mochten stijgen. Voor de PvdA was hiermee de grens bereikt. De christen-democraten wilden echter de groei van de collectieve sector nog verder beperken.¹²

1.2 Lijsttrekker Van Agt

De keuze van A.A.M. van Agt, vice-premier en minister van Justitie in het kabinet-Den Uyl, als lijsttrekker van het CDA was ook een ongunstig voorteken

voor regeerkansen van de PvdA. De regering viel over de grondpolitiek, nadat Van Agt het sein had gegeven om het kabinet te verlaten. Vaak had hij in het kabinet een geïsoleerde positie ingenomen. De andere christen-democratische ministers waren op dit cruciale moment solidair met Van Agt, die toen al als toekomstig lijsttrekker was aangewezen. Later bleek dat de ARP-ministers J. Boersma (Sociale Zaken), W.F. de Gaay Fortman (Binnenlandse Zaken) en de KVP-ministers R.F.M. Lubbers (Economische Zaken) en Th.E. Westerterp (Verkeer en Waterstaat) er eigenlijk niets voor voelden om op te stappen. De eerste drie werden binnen het CDA verweten te vaak één lijn te hebben getrokken met de progressieve ministers.

Van Agt was als minister vooral in PvdA-kring omstreden. Enkele weken voordat het kabinet viel was er nog een keiharde aanvaring geweest tussen de PvdA-fractie en Van Agt in het 'tweede Mentendebat'. De sociaal-democraten verweten hem als minister van Justitie grote nalatigheid bij het vervolgen van de van oorlogsmisdaden beschuldigde kunsthandelaar P. Menten. De Tweede Kamer eiste opheldering over de manier waarop deze aan zijn arrestatie wist te ontsnappen. PvdA-woordvoerder A. Kosto liet doorschemeren dat zijn fractie het aanblijven van Van Agt alleen tolereerde om het kabinet in het zadel te houden. Van Agt voelde zich diep gekwetst over de opstelling van de PvdA-fractie. In PvdA-kring circuleerde al tijdens de formatie van 1977 het gerucht dat Van Agt zo boos was dat hij in besloten kring had laten weten nooit meer met de PvdA te willen regeren. Professor F.J.F.M. Duynstee, behorend tot de intimi van Van Agt, is de enige die deze theorie (in een brief aan voormalig PvdA-fractievoorzitter E. van Thijn in 1978) heeft bevestigd.

Eerder liepen de emoties al hoog op over onder andere het abortusvraagstuk, vooral toen Van Agt in 1975 de Bloemenhovekliniek wilde laten sluiten. Hij verloor in deze kwestie definitief het imago van progressief minister. De minister van Justitie van zijn kant voelt zich diep gekrenkt door PvdA-minister I. Vorrink van Volksgezondheid, die de bezetters van de kliniek nog tijdens een kabinetszitting over deze zaak liet weten dat de ministerraad Van Agt niet steunde.

Aan de aanwijzing van Van Agt als lijsttrekker was een lange strijd in het CDA vooraf gegaan. Ook bij die discussie speelde het koersdebat een rol. Daarbij liet de rivaliteit tussen de voormannen van de drie partijen zich in volle hevigheid gelden. De ARP bedong dat geen van de drie leiders van de fuserende partijen lijsttrekker mocht worden. Daardoor kon Andriessen de voet dwars worden gezet. Als aanvoerder van de grootste fractie kon hij immers aanspraken maken op het lijsttrekkerschap. De ARP wilde het liefst Lubbers als lijsttrekker. In deze partij leefde de verwachting dat hij garant stond voor een progressieve koers van het CDA. Maar Lubbers was voor de KVP weer onaanvaardbaar. Hij werd te onervaren bevonden, neigde te sterk naar de PvdA en werd niet als een van de

sterkste ministers beschouwd. Bovendien zou hij Andriessen als eerste man in de KVP passeren. De CHU vond als oppositiepartij dat Lubbers te veel met het zittende kabinet werd geassocieerd.

Vanuit de CHU werd daarom de suggestie gedaan om SER-voorzitter J.W. de Pous (CHU) of de antirevolutionair J. Zijlstra naar voren te schuiven. Zijlstra was echter in zijn eigen partij weer omstreken. In februari 1977 deed ARP-voorzitter H.A. de Boer zelfs een poging de oud-premier van de kandidatenlijst voor de senaat te weren. Officieel vanwege zijn nevenfuncties (De Boer: 'Het spijt me dit te moeten zeggen, maar de ervaringen in dit opzicht met de heer Zijlstra zijn "niet goed"'), maar in werkelijkheid waarschijnlijk vanwege zijn positie op de rechtervleugel van de ARP. Een meerderheid van het bestuur besloot Zijlstra overigens toch op de lijst te zetten.¹³

CHU-voorzitter O.W.A. Baron van Verschuer stelde uiteindelijk Van Agt als kandidaat voor. Van Agt was, afgezien van Andriessen, de enige kandidaat die voor de KVP aanvaardbaar was. Hij was in het kabinet-Den Uyl als vice-premier al de eerste man van het CDA.¹⁴ Tegelijk kon hem als notoire dwarsligger moeilijk verweten worden dat hij zich te veel met kabinetsbeleid identificeerde.

Het CDA loste hiermee een intern probleem op, maar ook in het CDA waren grote bedenkingen tegen de persoon Van Agt. Die werden voorlopig op de koop toe genomen, maar zijn leiderschap bleef ook nadat hij in oktober 1976 als lijsttrekker werd aangewezen, omstreken. CDA-voorzitter P.A.J.M. Steenkamp suggereerde tot twee keer toe (in oktober 1976 en in februari 1977) dat het CDA het besluit wie de kandidaat voor het premierschap moest zijn, uit diende te stellen. In het laatste geval was het vooral vanwege de smadelijke afloop van het Menten-debat dat Steenkamp twijfels had.¹⁵ Het dagelijks bestuur van het CDA steunde Steenkamp echter niet. In ARP-kring werd de CDA-lijsttrekker uitgebreid besproken. Met name De Gaay Fortman bleek moeite te hebben met zijn collega in het kabinet. Eufemistisch staat in de notulen van het overleg dat ARP-bewindslieden en -bestuur met elkaar hadden: 'spreker vindt Van Agt een van de meest eigenzinnige lieden die hij heeft meegeaakt.'¹⁶ Die eigenzinnigheid bleek toen Van Agt zich op zijn eerste persconferentie als CDA-lijsttrekker zonder vooroverleg opwierp als kandidaat-minister-president.¹⁷

Vanaf het moment dat hij gekozen was als toekomstig lijsttrekker, wist Van Agt zijn partijgenoten nog regelmatig tot wanhoop te drijven. Ook in CDA-kring werd, zoals uit de interventie van Steenkamp bleek, het optreden van Van Agt in de Menten-affaire zwak gevonden. Zijn rol bij de val van het kabinet over de grondpolitiek werd nog minder bewonderd. Van Agt zette het conflict op scherp door harde uitspraken op de NCRV-televisie.

Volgens het wetsontwerp over de grondpolitiek moest de overheid bij onteigening van land een vergoeding geven op 'verbruikswaarde' (een vergoeding voor de gedeelde inkomsten van de onteigende boeren) in plaats van

'verkeerswaarde' (een vergoeding op basis van de marktwaarde van de grond). De regering wilde hiermee speculatie voorkomen met grond die bestemd was als bijvoorbeeld bouwlocatie. De KVP drong na druk van de boerenlobby aan op aanpassing. De breuk kwam nadat Van Agt na twee weken onderhandelen tot ieders verrassing - en vooral die van zijn partijgenoten - voor de NCRV dreigde met een kabinetscrisis, als de progressieve partijen geen concessies zouden doen. In het CDA-bestuur was forse kritiek op het optreden van Van Agt. 'Het optreden van minister Van Agt voor de NCRV-televisie is politiek funest geweest', aldus bestuurder A.J.W. Krosse.¹⁸ KVP-minister van Landbouw A.P.J.M.M. van der Stee betitelde het optreden van Van Agt voor de NCRV als een basisfout. Ook Aantjes had felle kritiek op het 'ultimatieve optreden' van Van Agt, dat niet zou passen bij de christen-democratie.¹⁹

Het Centraal Verkiezings Comité (CVC) van het CDA, verantwoordelijk voor de verkiezingscampagne, oordeelde in haar evaluatierapport keihard over de door Van Agt geforceerde breuk. 'Er is wel geroepen dat het CVC had moeten adverteren om het standpunt van het CDA duidelijk te maken, maar wij moeten constateren dat er in de kring van het CDA zelf geen duidelijkheid bestond over het standpunt.'²⁰

1.3 Intentieverklaring ja dan nee

Een slecht voorteken voor de komende coalitie-onderhandelingen met de PvdA was verder het verloop van de strategiediscussies in het CDA. Centraal punt was daarbij de vraag of er een intentieverklaring moest worden afgelegd. Ook daar delfde de linkervleugel die direct en openlijk wenste aan te sturen op een voortzetting van de regeringssamenwerking met de PvdA het onderspit. Over deze discussie hing duidelijk de schaduw van de formatie van 1973. De manier waarop het kabinet-Den Uyl tot stand was gekomen, was een groot trauma geworden. De confessionele partijen hadden flinke schade opgelopen tijdens deze formatie. De socialist J. Burger slaagde er als formateur in om de 'rechtse' CHU, door hem fijntjes omschreven als 'notoir onwillig blok aan het been', buiten de deur van het te vormen progressief kabinet te houden.²¹ Hij dwong de ARP min of meer tot steun aan de coalitie, door buiten partijleider B.W. Biesheuvel om de antirevolutionairen Boersma en De Gaay Fortman bereid te vinden in het kabinet plaats te nemen. Hij formeerde een kabinet met een duidelijk progressief overwicht (tien ministers van PvdA, D66 en PPR, zes van KVP en ARP). Bovendien slaagde hij erin om christen-democraten met een progressief imago (De Gaay Fortman, Boersma, Lubbers en Van Agt) als minister te werven. De populaire ARP-leider Biesheuvel verliet teleurgesteld de politiek, een verscheurde partij achterlatend.

Het wantrouwen tegen degenen die toen hun nek uitstaken voor een coalitie met

de PvdA, was in 1977 nog niet verdwenen.²² Bovendien diende alles vermeden te worden wat maar een beetje leek op wat er in 1973 tijdens de formatie was voorgevallen. Schematisch weergegeven kwamen de tegenstellingen erop neer dat de ARP voor een intentieverklaring was, de CHU beslist tegen en de KVP een genuanceerde tot afwijzende opvatting over deze kwestie had.

De positie van de voorstanders werd bemoeilijkt door de harde opstelling van de PvdA. De sociaal-democraten wilden wel regeren met het CDA, maar alleen wanneer de PvdA een overwicht had in het kabinet. Bovendien moest het CDA meewerken aan vier 'hervormingsvoorstellen', waaronder een regeling van de grondpolitiek. Op een CDA-bestuursvergadering kwalificeerde Andriessen deze eis als een 'examen in hervormingsgezindheid'. Ook Aantjes beoordeelde de opstelling van de PvdA als 'uiterst hinderlijk', maar vond wel dat er nagedacht moest worden hoe door het CDA een positief signaal in de richting van de PvdA gegeven kon worden. Van Agt was het in dat stadium nog met Aantjes eens.²³

Tijdens een vergadering van het dagelijks bestuur op 5 maart van het CDA bleek het afgeven van een intentieverklaring definitief van de baan. Dit zeer tot ongenoegen van de vertegenwoordigers van de ARP in het dagelijks bestuur: Aantjes, De Boer, D. Corporaal en A.M. Oostlander. In de notulen staat: 'De heer Corporaal signaleert het feit dat de ARP als geheel tegen was. Hij noemt dit een ernstig feit.' Het afwijzen van een openlijke intentieverklaring betekende overigens niet dat een meerderheid in het CDA al vond dat maar beter met de VVD geregeerd kon worden. De notulen: 'De heer Van Agt wil nog eens nadrukkelijk verklaren dat naar zijn mening het voor de Nederlandse verhoudingen meest gewenst is wanneer er na 25 mei een coalitie met de PvdA tot stand zou komen uiteraard op redelijke personele en inhoudelijke condities. Een coalitie met de VVD is tweede keus. Het is echter ongewenst deze voorkeur voor de PvdA thans in de intentie neer te leggen.'²⁴

Gerust kon men bij de PvdA echter niet op de houding van Van Agt zijn. De CDA-lijsttrekker gaf ook signalen eigenlijk een voorkeur voor regeringssamenwerking met de VVD te hebben. Tijdens een dagelijks bestuursvergadering vlak na het tweede Menten-debat leek het geduld van Van Agt met de PvdA op. De notulen: 'Vermelding verdient dat de VVD zich in het verleden inschikkelijker heeft getoond dan de PvdA... De heer Van Agt wil er de aandacht op vestigen dat ook de reactie van de VVD (in het Menten-debat; M.Z.) weliswaar niet mals was, maar toch wezenlijk anders moet worden beoordeeld dan de reactie van de PvdA.'²⁵ Op de vergadering van het dagelijks bestuur van 5 april volgde een ander signaal dat de steven in de richting van de VVD zou kunnen worden gewend. 'Van Agt stelt vast dat sinds de val van het kabinet de verklaring van het Algemeen Bestuur van 11 maart j.l. niet meer aansluit op de actualiteit. Immers deze resolutie spreekt uit dat als het kabinet de rit uitzit de PvdA de eerste gesprekspartner zou worden na de verkiezingen.'²⁶

Tot slot bleek de CDA-aanhang niet enthousiast over voortzetting van de coalitie. Op 11 oktober 1976 werd in de voorbereiding van de verkiezingscampagne door een werkgroep van CDA-politicologen vergaderd over de coalitievoorkeur van de aanhang. Op basis van opinie-onderzoek concludeerde werkgroepvoorzitter J.D. Gabor 'dat het typische electoraat van het CDA heel wat trekjes vertoont qua kenmerken die overeenkomen met die van de kiezers van de VVD'.²⁷ Uit peilingen die in september van dat jaar waren gedaan bleek tevens een voorkeur voor regeren met de VVD. Van de CDA-kiezers wilde 70% dat het CDA een intentieverklaring aflegde. Daarvan wilde 37% dat er een voorkeur voor de VVD werd uitgesproken, terwijl 28% voor een voortzetting van de coalitie met de PvdA opteerde.

Opvallend is dat van de ARP-aanhang slechts 9% een intentieverklaring richting PvdA wilde, terwijl 34% liever een voorkeur voor de VVD uitgesproken zag. Het toont aan dat de ARP-top niet erg sterk stond. Illustratief hiervoor zijn ook de brieven die de ARP kreeg van kiezers en leden. Vooral Aantjes, Boersma en partijvoorzitter De Boer moeten het ontgelden.

Een korte bloemlezing:

'Wij kotsen van de kreten van De Boer en Aantjes en Boersma, die niets liever doen dan de linkse klik van de socialisten aaien en begeren.' (16 mei 1977)

'Nooit meer een kabinet-Den Uyl welk ons land naar de ondergang leidt.' (28 april 1977)²⁸

KVP-leider Andriessen voelde die stemming goed aan. Op een vergadering van het dagelijks bestuur van het CDA op 26 februari 1977 zei hij: 'Het zal zeer moeilijk zijn onze achterban een samenwerking met de PvdA te verkopen. Dat zal nog moeilijker worden als wij een intentieverklaring afleggen.'²⁹ CHU-vertegenwoordiger A.J. Kaland waarschuwde tijdens een bijeenkomst van het dagelijks bestuur van het CDA een week later voor de electorale effecten van een intentieverklaring: 'Er is veel zorg dat het CDA opnieuw door de knieën gaat voor de eisen van de socialisten.'³⁰ De keiharde verkiezingscampagne verbeterde de verhoudingen bepaald niet.

2. De kabinetsformatie

Door de verkiezingsuitslag was het CDA min of meer gedwongen het eerst met de PvdA te gaan onderhandelen. De linkervleugel in het CDA zou er bovendien nooit mee akkoord zijn gegaan als er direct op een coalitie met de VVD was aangekoerst. De verkiezingsuitslag maakte de stemming jegens de PvdA niet vriendelijker. Dat de sociaal-democraten zo sterk uit de bus zouden komen, was niet verwacht. Het CDA haalde 49 zetels; slechts één meer dan het totaal van de

drie partijen in 1972. Het CDA was tot de PvdA veroordeeld. Niet meer dan dat.

2.1 Verkiezing vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van het CDA

Al een dag na de verkiezingen bleek hoe broos de eenheid was in de CDA-gelederen en hoe zwak de positie van Aantjes. Bij de verkiezing van het vice-fractievoorzitterschap werd Andriessen boven Aantjes gekozen (vanzelfsprekend werd Van Agt de nieuwe voorzitter). Aantjes had erop gerekend als eerste ARP-man in die functie te worden gekozen. De angst dat de oude KVP de dienst ging uitmaken, stak de kop op. Aantjes protesteerde fel en zei dat angstige vermoedens over het nieuwe CDA bewaarheid werden. Hij waarschuwde dat door deze uitslag de CDA-fractie verzwakt was in de onderhandelingen over de kabinetsformatie. Ook CHU-leider R.J.H. Kruisinga viel Aantjes bij.³¹

Overigens kreeg Aantjes even later wel kritiek van zijn 'eigen' ARP-fractieleden G.C. van Dam en J. van Leeuwen. Vooral Van Leeuwen hekelde de manier waarop haar partij met Andriessen omging. Andriessen zou zich de volgende vergadering weer terugtrekken omwille van de interne eenheid.³²

Van Thijn schrijft over de perikelen in de CDA-fractie in zijn *Dagboek van een onderhandelaar*: 'Natuurlijk kan ik een gevoel van leedvermaak niet onderdrukken, als ik van de CDA-perikelen hoor, maar toch overheerst een gevoel van bezorgdheid. Verdeeldheid lijkt leuk, maar leidt onvermijdelijk tot een verharding van de houding ten opzichte van ons. Een concurrentiestrijd binnen het CDA heeft al snel tot inzet: wie stelt zich het hardste op tegenover de socialisten?'³³

De verhoudingen in de nieuwe CDA-fractie waren in ieder geval grondig verpest. Aantjes had het vooral in KVP-kring definitief verbruid. 'Belanghebbenden' zouden herhaaldelijk geheime fractienotulen aan de pers en de PvdA geven. Uit de dagboeken van PvdA-kamerlid J.C. Kombrink blijkt dat hij enkele keren cruciale informatie uit ARP-hoek kreeg. Kombrink noteerde na een onderhoud met De Boer op 19 september: 'Van Leeuwen niet op defensie. Van Agt in kabinet, ook Andriessen, 7-7-1 hard. Ik laat ruimte 8-7-1 zien. Begrijpt niet dat we Kruisinga slikken. Koppelt Van Agt aan Kosto. Zegt dat verdedigen Pronk en Van Kemenade niet zal meevallen.' Een week later vermeldde hij: 'Van Houwelingen meldt: Andriessen in kabinet is niet unaniem gedeeld. Hij is tegen.'³⁴

2.2 Programmatistische onderhandelingen

Gezien de voorgeschiedenis is het een wonder dat PvdA, CDA en D66 het eens werden over een regeerprogram. Een nadere blik op de discussie in de CDA-fractie toont aan dat het enthousiasme over het bereikte akkoord erg klein

was. Het kwam veel CDA-kamerleden daarom niet ongelegen dat de formatie spaak liep op de zetelverdeling.

Na een opvallend snel akkoord over de grondpolitiek (hoewel toch nog een viertal kamerleden een voorbehoud maakte) liepen de onderhandelingen voor het eerst vast bij de discussie over de Vermogens Aanwasdeling (VAD). De antirevolutionair W. Albeda werd als informateur benoemd om de onderhandelingen over deze winstdelingsregeling voor werknemers vlot te trekken. Er werd een akkoord bereikt, maar niet tot tevredenheid van de CDA-kamerleden. Er was door het kabinet Den-Uyl al een wetsontwerp naar de Tweede Kamer gestuurd over dit onderwerp. Het nieuwe akkoord lag nog verder af van de wensen van de CDA-fractie. PvdA-onderhandelaar Van Thijn had op een aantal punten de onderhandelingen weten te heropenen en zijn zin gekregen.

Aan de CDA-eis dat de onderhandelingen over de VAD alleen gevoerd mochten worden in samenhang met het totale economische beleid was geen gehoor gegeven. Vijf kamerleden uit CHU- en KVP-hoek stemden tegen. Vooral de tegenstem van Andriessen woog zwaar. Niet alleen was hij de eerste man van de KVP, maar hij was ook voorzitter van de programmacommissie geworden (nadat hij zich als vice-fractievoorzitter had teruggetrokken) en kandidaat-minister. Ook in de personele sfeer ontstonden op dit punt problemen, nadat in de finale fase Van Agt wel Andriessen, maar niet Aantjes consulteerde. Van Agt beweerde later dat hij Andriessen wel gesproken had, maar niet over de VAD.³⁵

Later stemden vijf kamerleden tegen het totale sociaal-economische akkoord, inclusief Andriessen. Deze motiveerde zijn afwijzing sterk ideologisch: hij vreesde een 'oriëntatie op een andere economische orde'.³⁶

Het volgende struikelblok in de formatie was de abortuskwestie. De CDA-fractie was hierover vooraf al verdeeld. Een groot deel van de fractie vond dat abortus een definitieve breuk in de formatie waard was. Het 'eigen' initiatiefwetsontwerp Gardeniers-Van Leeuwen, dat abortus alleen in noodsituaties wilde toestaan, was de grens. Het CDA zei uiteindelijk nee tegen een eindvoorstel van formateur Den Uyl, dat het initiatief aan de Tweede Kamer wilde laten. Het CDA zou zich na parlementaire aanvaarding niet gebonden hoeven te achten aan het wetsvoorstel, zo luidde zijn plan. Als de CDA-ministers dan niet hun handtekening onder het wetsvoorstel wilden zetten, zou alsnog een kabinetscrisis ontstaan. Een demissionair kabinet (zonder CDA-ministers) moest de zaak dan regelen.

Van Agt hield echter vast aan zijn wens dat het kabinet het initiatief zou moeten nemen. Den Uyl zag zich vervolgens op 25 augustus genoodzaakt zijn formatie-opdracht opnieuw terug te geven. Voor het eerst werd er nu door meerdere CDA-kamerleden op aangedrongen om het na 93 dagen formeren met de VVD te proberen. Van Agt zegt tijdens een fractievergadering: 'Spreker zegt dat indien hij de opdracht krijgt tot vorming van een CDA/VVD kabinet hij geen staatsrechtelijk oirbare redenen kan vinden de opdracht te weigeren, zoals hij dat wel

kon na de eerste mislukking van de heer Den Uyl als formateur.³⁷

Op 27 augustus trad de KVP-er G.H. Veringa aan als formateur. Hij vond een uitweg in de crisis. Met de VVD bleek moeilijk zaken te doen omdat een stroming in die partij, onder leiding van E. Veder-Smit, er niets voor voelde om het principe van de liberalisering van abortus omwille van een coalitie op te geven. In de CDA-fractie was men echter over het uiteindelijke resultaat van de onderhandelingen met betrekking tot de abortuskwestie zeer ontevreden. Aan het eindbod van Den Uyl werd niet meer toegevoegd dan dat ook advies zou worden gevraagd aan de Raad van State en dat er rekening werd gehouden met de opvatting van beide coalitiepartners. Zeven CDA-kamerleden (onder wie weer Andriessen) van de 38 aanwezige kamerleden stemden tegen het akkoord. Later bleek bovendien dat PvdA en CDA het akkoord anders interpreteerden.

Uiteindelijk lag er op 22 september een regeerakkoord. Deze was voorzien van een imposante lijst voorbehouden. Niet alleen op de eerder genoemde terreinen, maar ook op het defensiebeleid (zeven CDA-ers) en het Europees beleid (vier CDA-ers).³⁸

2.3 Onderhandelingen over personen en zetels

In het CDA bestond het gevoel dat de PvdA het meest bij de onderhandelingen over het regeerakkoord had binnengehaald. Tot soepelheid was men niet meer bereid. Bovendien lagen er twee tijdbommen onder de formatie. De eerste was het gevolg van de wankelende verhoudingen binnen het CDA. Daardoor moesten alle kopstukken een sleutelpositie krijgen. Aantjes opteerde zeer sterk voor het fractievoorzitterschap (later blijkt waarom). Andriessen, Kruisinga en Van Agt moesten in het kabinet worden ondergebracht.

Andriessen stond kandidaat voor het ministerschap van Economische Zaken, terwijl hij juist grote bezwaren had tegen het sociaal-economische deel van het regeerakkoord. Als Andriessen in de Tweede Kamer bleef was een conflict over het fractievoorzitterschap met Aantjes waarschijnlijk onvermijdelijk. Van Agt moest terug als minister van Justitie, wat moeilijk lag bij de PvdA. De conflicten rond de abortuskwestie, Menten en de grondpolitiek lagen nog vers in het geheugen. Het CDA wilde van zijn kant de vernederingen aan het adres van Van Agt niet honoreren en hield vast aan zijn kandidatuur op Justitie. Daarbij zou het gevecht om het leiderschap van het CDA weer in volle hevigheid losbarsten als Van Agt zich terugtrok als eerste man van het CDA. Tegen Kruisinga kon worden ingebracht dat hij de jaren daarvoor oppositie gevoerd had tegen het kabinet-Den Uyl. Binnen het CDA werd ook nog strijd geleverd over de zetelverdeling tussen de fusiepartijen. KVP en ARP hielden vast aan een verdeling waarbij de KVP vier ministers mocht leveren, de ARP twee en de CHU recht had op één minister. Het christelijk-historische smaldeel eiste echter twee zetels op.³⁹

Uiteindelijk ging de CHU akkoord met één zetel, mits deze voor haar leider Kruisinga was.⁴⁰

De tweede tijdbom was het meningsverschil over de getalsverhoudingen tussen CDA en PvdA. De christen-democraten eisten gelijkwaardigheid. De sociaal-democratische eis dat er sprake moest zijn van een verdeling van acht PvdA-ministers, zeven CDA-ministers en één voor D66 (de zogenaamde 8-7-1-variant) was voor het CDA onaanvaardbaar. Het CDA wilde niet nog eens, zoals in 1973, in een ondergeschikte positie terechtkomen.

De PvdA wilde in een later stadium wel akkoord gaan met een verhouding 7-7-2, maar dan niet met het trio Van Agt (op Justitie), Andriessen en Kruisinga. De pogingen van de informateurs Veringa en Den Uyl strandden definitief op 6 oktober.

De discussie verscherpte zich aanmerkelijk door het wonderlijke optreden van Van Agt die eerder, op 3 oktober, had aankondigd zich uit de politiek te willen terugtrekken. Vaak wordt in deze kwestie de zwarte piet gelegd bij de PvdA, die aan het CDA de onmogelijke eis stelde zijn leider te laten vallen. Toch blijkt Van Agt het zijne te hebben bijgedragen aan de escalatie. In ieder geval bestaat er een merkwaardige discrepantie tussen de manier waarop Van Agt zijn terugtreden aan PvdA-onderhandelaar Van Thijn presenteerde en de manier waarop hij dat aan de CDA-fractie deed.

Tegenover Van Thijn deed hij voorkomen alsof zijn beslissing een persoonlijke was. In het dagboek van Van Thijn zegt Van Agt: 'Trouwens ik deug niet voor de politiek.' Later is hij weer onduidelijk over zijn motieven, maar benadrukt dat persoonlijke motieven prevaleren. Het dagboek: 'Nee, het is een persoonlijke beslissing.'⁴¹

Volgens de fractienotulen hield Van Agt zijn fractiegenoten voor dat de PvdA niet akkoord wenste te gaan met zijn kandidatuur voor Justitie. De notulen: 'Vervolgens heeft spreker gezegd bereid te zijn geheel terug te treden uit de politiek wanneer dit zou bijdragen tot het welslagen van de formatie en tot het bereiken van onze wens dat het CDA zowel Justitie als Onderwijs zou beheren.'⁴²

Van Agt deelde ook mee dat informateur Veringa met tegenzin zou hebben meegewerkt aan een voorstel voor een kabinet waarin geen plaats zou zijn voor Van Agt. Veringa heeft echter nooit iets laten blijken van welk voorbehoud dan ook. Door de opmerking over Veringa versterkte Van Agt evenwel de indruk dat er een gezamenlijke actie was van de linkse partijen tegen zijn persoon.

De CDA-fractie vond dat Van Agt veel te ver was gegaan met zijn aanbod om af te treden. Dat kon hij als lijsttrekker niet maken. Woest was men echter over de vermeende opstelling van de PvdA. Aantjes benadrukte als eerste spreker dat het nu niet anders meer kon dan dat Van Agt en niemand anders op Justitie kwam.⁴³

2.4 Verplichte figuren?

Op 6 oktober gaven de informateurs Veringa en Den Uyl hun opdracht terug. Van Rijswijk schrijft als ooggetuige: 'Feitelijk was de formatie van het tweede kabinet-Den Uyl op 6 oktober definitief mislukt. Wat er daarna gebeurde was in de ogen van de grote meerderheid van de CDA-fractie niet meer dan het schaatsen van verplichte figuren.'⁴⁴

De CDA-fractie bleek op 7 oktober verdeeld over politieke kleur van een nieuwe CDA-informateur. Het christelijk-historische deel van de fractie wilde deze keer een CHU-er. Van Agt bleek niet erg tevreden met de informateurs van CDA-huize die tot dan toe hadden geopereerd en steunde dit voorstel. De kamerleden De Boer en B. Beumer (beiden ARP) waren tegen. Zij vreesden dat een CHU-er zou aansturen op een coalitie met de VVD. Beumer: 'De CHU heeft geen tussenpositie ingenomen.'⁴⁵

De formatie van het tweede kabinet-Den Uyl leek nog eenmaal naderbij. Het informateursduo P.J. Verdam (ARP) - de CHU had niet haar zin gekregen - en M. Vrolijk (PvdA) wist (na eerder met een 8-7-1-voorstel te zijn gekomen) de fractievoorzitters van de drie partijen te bewegen akkoord te gaan met een 7-7-2-verdeling. Van Agt zou in deze constructie minister van Binnenlandse Zaken worden. Een andere CDA-er kreeg Justitie, maar de namen waren in dit akkoord verder nauwelijks ingevuld. Kruisinga viel buiten het kabinet maar Andriessen werd wel weer minister.⁴⁶

Vaak wordt gezegd dat de PvdA-partijraad van 25 oktober die dit akkoord afwees, van beslissende invloed is geweest op het mislukken van de formatie. De PvdA-fractie besloot echter al een dag na de partijraad deze uitspraak te negeren.

Het vervolg van de formatie is nauwelijks meer in rationele termen te duiden. Den Uyl werd opnieuw formateur. De laatste fase werd vooral beheerst door irritatie en uitputting bij de hoofdrolspelers. Van Agt kwam terug op zijn voorstel om Kruisinga te laten vallen. Ook bleek zijn aanbod om niet Justitie naar Binnenlandse Zaken te gaan beheren op losse schroeven te staan. Ruzie was er ook over de bevoegdheden van de staatssecretarissen. Volgens het CDA werden de ministersposten die aan christen-democraten werden toebedeeld uitgehold, door de PvdA-staatssecretarissen veel extra taken te geven.

Formateur Den Uyl kwam uiteindelijk met een voorstel over een zetelverdeling waarin geen plaats was voor Andriessen. Van Agt zou minister van Binnenlandse Zaken worden, De Gaay Fortman van Justitie, Kruisinga van Landbouw en Boersma van Sociale Zaken (ik noem hier de voor deze onderhandeling cruciale departementen). Er waren echter minstens twee redenen van interne aard die het voor het CDA onmogelijk maakten om 'ja' te zeggen tegen het voorstel. Op de eerste plaats zouden dan zowel Andriessen als Aantjes in de Tweede Kamer

komen en was een nieuwe machtsstrijd in de fractie haast onvermijdelijk geweest. Dat Andriessen zich uit de politiek zou terugtrekken was een onmogelijke optie. Dat zou zeer slecht vallen bij de KVP. Andriessen zei daarover op 2 november tegen Van Thijn: 'Als ik me terugtrek, trekt de KVP zich terug.'⁴⁷ Ten tweede bleek Van Agt bezwaren te hebben tegen zijn christen-democratische collega-ministers Boersma en Lubbers. Van Thijn schrijft hierover na een gesprek dat hij op 24 oktober met Van Agt had: 'Dries (van Agt; M.Z.) vindt dat zijn makkers het niet goed gedaan hebben. Ze hebben een slechte naam bij de werkgevers, liggen onderling veel overhoop en hebben hun departement niet in de hand.'⁴⁸

2.5 Aantjes en de afloop van de formatie

Van Agt deed zelf ook nog enkele wijzigingsvoorstellen. Maar zowel het voorstel om Andriessen alsnog Economische Zaken toe te bedelen als de optie waarin hij toch naar Justitie en Aantjes naar Binnenlandse Zaken ging, waren voor de PvdA onbespreekbaar. De laatste onderhandelingen duurden tot ver in de nacht van 3 op 4 november. De PvdA kwam nog met voorstellen waarin Aantjes figureerde als minister van Justitie en als minister van Verkeer en Waterstaat.

Aantjes zei echter hieraan niet mee te kunnen werken. Volgens het toenmalige ARP-kamerlid S. Faber had Aantjes toen de sleutel in handen voor het alsnog laten slagen van de formatie. In 1992 schreef hij hierover: 'Als Aantjes bereid geweest zou zijn het aanbod te aanvaarden om minister van Justitie of van Verkeer en Waterstaat te worden, was het tweede kabinet-Den Uyl er gekomen. Andriessen zou dan fractievoorzitter geworden zijn.'⁴⁹ Later voegde Faber daaraan toe dat Aantjes ook in 1967 vanwege zijn oorlogsverleden moest afhaken als minister.⁵⁰ Hij haalt daarbij de herinneringen aan van de vroegere ARP-leider W.P. Berghuis, die na een onderhoud met Aantjes de volgende aantekeningen maakte: 'Hij was beduusd. En zei dat het niet waar was. Ik heb hem toen gezegd: je moet wel heel sterk in je schoenen staan om nu minister te willen worden, vooral ook voor jezelf. Biesheuvel was dat ook van mening en vond dat hij dat niet moest doen. 's Avonds werd bij de nieuwsberichten meegedeeld dat Aantjes - na een bezoek aan een huisarts - had bedankt voor het ministerschap.'⁵¹

Kombrink bevestigt de visie dat Aantjes in de beslissende fase vanwege zijn oorlogsverleden moest afhaken. Aantjes zou lid zijn geweest van de Germaanse SS. Volgens Kombrink was het fractiebestuur van de PvdA door het ARP-kamerlid Van Leeuwen al eerder gewaarschuwd dat Aantjes vanwege zijn oorlogsverleden nooit minister kon worden. Het PvdA-kamerlid A. Vondeling deed vervolgens navraag bij Aantjes, die echter ontkende. Het fractiebestuur besloot vervolgens op 19 oktober niets met de informatie te doen.⁵² In 1977 wisten ARP-kopstukken als De Gaay Fortman en senator P.Chr. Elfferich dat

Aantjes niet minister kon worden.⁵³

Na 4 november waren de verhoudingen voorgoed kapot. De nieuwe CDA-formateur W.C.L. van der Grinten deed nauwelijks moeite om alsnog te lijmen. Al snel begon de formatie met de VVD. Haar leider Wiegel toonde zich bij de onderhandelingen zeer inschikkelijk. De linkervleugel van het CDA stond nu buitenspel. Aantjes werd niet meer direct bij de onderhandelingen betrokken. De tegenwerking van vooral de ARP-top mocht dan ook niet meer baten. Er was een sfeer in het CDA van 'er moet nu maar eens een kabinet komen'. Op 19 december werd het kabinet-Van Agt/Wiegel beëdigd. Uiteindelijk stemden zes leden van ARP-huize (onder wie Aantjes) en één KVP-er in de CDA-fractie tegen het akkoord met de VVD. Zij zouden zich echter niet tegen de totstandkoming van het nieuwe kabinet verzetten. De 'loyalisten' maakten het de coalitie soms lastig, maar ze konden moeilijk de eenheid van het CDA op het spel zetten door het kabinet naar huis te sturen. Bij de achterban was er geen steun voor een weer zelfstandig opererende ARP. Het CDA was eindelijk van die rooien af.

3. Conclusie

Het zou natuurlijk overdreven zijn om de schuld van het mislukken van de formatie nu weer geheel bij het CDA te leggen. Maar uit het voorgaande blijkt hoe de gecompliceerde machtsverhoudingen in het CDA de formatie ernstig hebben bemoeilijkt. Het CDA-kamerlid J.G. Kraayeveld-Wouters bevestigde dit al tijdens de CDA-fractievergadering op 5 november 1977: 'de formatie is mede stuk gelopen door de federatieve structuur van het CDA'.⁵⁴

Er was een groot onderling wantrouwen in het CDA. Soms werden hoofdrolspelers niet geïnformeerd (Aantjes over het VAD-akkoord). Soms werd er gelekt of werden kwaadaardige adviezen gegeven aan de PvdA (Van Houwelingen die tegen het PvdA-kamerlid Kombrink zei dat Andriessen in de CDA-fractie omstreden was als minister en De Boer die er tegenover hetzelfde PvdA-kamerlid zijn verbazing over uitsprak dat de PvdA de kandidatuur van Kruisinga steunde). Als gevolg van de verdeeldheid en het wantrouwen was de handhaving van Van Agt als eerste man cruciaal voor het CDA. Als hij zich had teruggetrokken, was er wellicht een nieuwe machtsstrijd om het leiderschap losgebroken. Het wankel evenwicht in het CDA leidde ertoe dat de leiders van de drie oude partijen een sleutelpositie dienden te krijgen. Een extra complicatie daarbij was dat Aantjes vanwege zijn 'oorlogsverleden' niet beschikbaar was voor het kabinet. De problemen waren des te groter omdat Andriessen cruciale voorbehouden had gemaakt. Zijn reserves bij de financieel-economische paragraaf maakte zijn kandidatuur als minister van Economische Zaken voor de PvdA moeilijk te slikken. Voor Kruisinga gold als bezwaar dat hij jarenlang harde

oppositie had gevoerd. Kruisinga had volgens vriend en vijand voorbehouden 'moeten' maken.

De angst dat de vorming van het CDA zou mislukken, speelde een belangrijke rol. Illustratief zijn de woorden van Andriessen tegen PvdA-onderhandelaar Van Thijn, vlak na het mislukken van de formatie met PvdA: "Wat jullie over het hoofd hebben gezien is dat ik nog altijd de materiële leider van de KVP ben... Ik kan me niet terugtrekken. Als ik me terugtrek, trekt de hele KVP zich terug."⁵⁵

De interne problemen droegen ertoe bij dat het CDA allerm minst slagvaardig optrad bij de onderhandelingen over het regeerakkoord. Er lag uiteindelijk een akkoord waar veel fractieleden grote moeite mee hadden. Het is zeer waarschijnlijk dat die onvrede leidde tot een scherpere opstelling bij de onderhandelingen over de zetelverdeling. Bovendien speelde in deze fase ook de traumatische ervaringen van 1973 een grote rol. Men zou zich op geen enkele manier meer laten voorschrijven wie kandidaat-minister was voor het CDA, zo was de stemming in de CDA-fractie.

Ook Van Agt had een aandeel in het mislukken van de formatie. Vooral door de verwickelingen rond zijn 'aanbod' zich terug te trekken, droeg hij bij aan een sfeer waarin de formatie moeilijk kon slagen. De sfeer was in november al zo slecht, dat men zich kan afvragen of Aantjes de formatie had kunnen redden als zijn verleden geheel onbelast was geweest.

Daarbij dient zich de vraag aan of het tweede kabinet-Den Uyl wel een lang leven beschoren zou zijn. PvdA en CDA waren ideologisch ver uit elkaar gegroeid. Voor de CDA-top en voor de CDA-kiezers was de keus tussen PvdA en VVD bepaald geen lood om oud ijzer. Ze stonden in overgrote meerderheid veel dicht bij de VVD dan bij de sociaal-democraten. Bovendien waren zij elkaars concurrent in de strijd om de politieke dominantie.

Dat er toch eerst is gepoogd om met de PvdA zaken te doen, hing vooral samen met de verkiezingsuitslag die immers in de richting wees van een coalitie met de PvdA. Bovendien zou de linkervleugel in de CDA-fractie er nooit mee hebben ingestemd als vanaf het begin met de VVD was onderhandeld. Na enkele maanden kon echter wel met enig fatsoen zaken gedaan worden met de VVD. De kiezers waren toen al murw. Ook de linkervleugel kon het zich toen niet meer permitteren om de coalitie met de VVD helemaal af te wijzen.

noten

1. J.P. van Rijswijk, *Repeterende breuken. De machtsstrijd tussen PvdA en CDA*, Amsterdam, 1992, 15.
2. B. Tromp, 'Kanttekening bij de ontwikkeling van de machtspositie van de PvdA', in: L. Castelein e.a. (red.), *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl*, Amsterdam, 1984, 164-177.

3. Ph. van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)*, Amsterdam, 1990, 336.
4. D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*, Den Haag, 1992, 185.
5. Afgezien van de literatuur die over de kabinetsformatie van 1977 is verschenen, heb ik voor dit artikel gebruik gemaakt van de notulen van de KVP-, CHU- en ARP-besturen alsmede die van het CDA-bestuur en de CDA-Tweede-Kamerfractie in 1977. Verder heb ik op 10 juni 1992 in Utrecht een gesprek gevoerd met W. Aantjes, met name over zijn weigering toe te treden tot het tweede kabinet-Den Uyl. Over deze kwestie heb ik ook op 20 oktober 1992 en op 20 februari 1993 contact gehad met oud-minister W.F. de Gaay Fortman. Aanvullende informatie heb ik op 11 augustus (telefonisch) verkregen van het oud-lid van de Tweede Kamer J.C. Kombrink en op 4 augustus 1992 van dhr. Quast, medewerker van de voormalige fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer E. van Thijn.
6. H.M.T.D. ten Napel, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Kampen, 1992, 365.
7. Notulen Bestuur KVP, 18 april 1977; Nijmegen, Katholiek Documentatiecentrum (KDC).
8. *Hervormd Nederland*, 12 juni 1975.
9. Ten Napel, *op.cit.*, 255-257. Overigens werd de rede van Aantjes achteraf ten onrechte de Bergrede genoemd. Hij citeerde immers Mattheus 25, de Bergrede staat in Mattheus 1-5.
10. Notulen Bestuur KVP, 6 juni 1977; Nijmegen, KDC.
11. Notulen Bestuur ARP, 3 juni 1977; Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDNP).
12. G.J.M. van Wissen, *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven*, Amsterdam, 1982, 670-671.
13. Notulen Bestuur ARP, 18 februari 1977; Amsterdam, HDNP.
14. Ten Napel, *op.cit.*, 299-301.
15. Van Praag, *op.cit.*, 233.
16. Notulen bijeenkomst Dagelijks Bestuur ARP met de ARP-bewindslieden, 21 oktober 1976; Amsterdam, HDNP.
17. Verkuil, *op.cit.*, 174.
18. Notulen Bestuur CDA, 23 november 1976; Den Haag, Algemeen Rijksarchief (ARA).
19. Van Praag, *op.cit.*, 232.
20. 'Het CDA en de Tweede Kamerverkiezingen 1977. Evaluatierapport van het Centraal Verkiezingscomité CDA', 69.

21. Ch. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars*, Amsterdam, 1984, 252.
22. Zie Van Rijswijk, *op.cit.*
23. Verkuil, *op.cit.*, 176-177.
24. Notulen Dagelijks Bestuur CDA, 5 maart 1977; Den Haag, ARA.
25. Notulen Dagelijks Bestuur CDA, 26 februari 1977; Den Haag, ARA.
26. Notulen Dagelijks Bestuur CDA, 5 april 1977; Den Haag, ARA.
27. Notulen werkgroep 'CDA-politicologen', 11 oktober 1976; Den Haag, ARA.
28. Te vinden in overzicht brieven 26 mei en 13 mei 1977, in archief ARP-bestuur; Amsterdam, HDNP.
29. Notulen Dagelijks Bestuur CDA, 26 februari 1977; Den Haag, ARA.
30. Notulen Dagelijks Bestuur CDA, 5 maart 1977; Den Haag, ARA.
31. Notulen CDA-fractie, 26 mei 1977; Den Haag, ARA.
32. Notulen CDA-fractie, 3 juni 1977; Den Haag, ARA.
33. E. van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar, 25 mei - 11 november 1977*, Amsterdam, 1978, 16.
34. *Trouw*, 21 maart 1992.
35. R.B. Andeweg, K. Dittrich en Th. van der Tak, *Kabinetsformatie 1977*, Leiden, 1978, 40.
36. Notulen CDA-fractie 1977; Den Haag, ARA.
37. Notulen CDA-fractie, 26 augustus 1977; Den Haag, ARA.
38. *Formatie belicht*, Den Haag, 1978, 23-24.
39. Op een KVP-bestuursvergadering op 31 oktober 1977 werd over deze eis gesproken. "Andriessen geeft toe dat de CHU onredelijk is. In het technisch lijstvoorstel was ze al overbedeeld. Als dit nu ook nog in ministerszetels zou zijn geweest, dan waren de verhoudingen wel erg scheef geweest", aldus de notulen; Nijmegen, KDC.
40. Andeweg e.a., *op.cit.*, 66.
41. Van Thijn, *op.cit.*, 183, 186.
42. Notulen CDA-fractie, 4 oktober 1977; Den Haag, ARA.
43. *Ibidem*.
44. Van Rijswijk, 146
45. Notulen CDA-fractie, 7 oktober 1977; Den Haag, ARA.
46. Van Thijn, *op.cit.*, 241.
47. *Ibidem*, 272.
48. *Ibidem*, 241-242.
49. *Trouw*, 14 maart 1992.
50. Zie *Trouw*, 21 april 1992.
51. D. Houwaart, *De mannenbroeders door de bocht. Herinneringen aan en van*

dr. W.P. Berghuis, van 1956 tot 1968 voorzitter van de Anti-Revolutionaire Partij, Kampen, 1988, 117.

52. Gesprek met Kombrink (telefonisch) op 11 augustus 1992 en verder bijdrage van Van Praag in *Trouw*, 21 maart 1992

53. Telefonisch contact met W.F. de Gaay Fortman op 20 februari 1993. De Gaay Fortman had dit vernomen van Berghuis. Bepaalde personen in de ARP zouden een ministerschap van Aantjes nooit geaccepteerd hebben. Aantjes zelf ontkende in een gesprek dat ik op 10 juni 1992 met hem voerde dat zijn 'oorlogs-verleden' een rol heeft gespeeld bij zijn weigering minister te worden. Hij noemt drie redenen voor zijn weigering. 1. Hij wilde niet meewerken aan het door de PvdA aan een selectieproces onderwerpen van Van Agt. 2. Hij dacht als fractieleider de meeste invloed te kunnen uitoefenen op de koers van het CDA. 3. Hij vertrouwde het aanbod van Van Agt niet om voor hem plaats te maken als minister van Justitie. Hij dacht dat zijn bereidheid de plaats van Van Agt in te nemen als minister van Justitie in zijn partij als verraad aan Van Agt zou worden uitgelegd. Hij rekende in dat geval niet op steun van Van Agt. Hij vindt het feit dat hij 'met tegenzin' bereid was om minister van Binnenlandse Zaken te worden voldoende bewijs dat zijn oorlogsverleden geen rol speelde.

54. Notulen CDA-fractie, 5 november 1977; Den Haag, ARA.

55. Van Thijn, *op.cit.*, 272.

75 JAAR ALGEMEEN KIESRECHT IN GEOGRAFISCH PERSPECTIEF

V. Mamadouh, N.P. Passchier en H. van der Wusten

1. Inleiding

Het algemeen kiesrecht is in Nederland 75 jaar oud. Ruwweg. Het beginsel is vastgelegd in de grondwet van 1917. De kieswet waarbij ook vrouwen het actief kiesrecht verwierven, dateert van 1919. De eerste Tweede Kamerverkiezingen met algemeen kiesrecht (voor mannen en vrouwen) vond plaats in 1922. Daarna werd het kiesrecht nog algemener door het zakken van de kiesgerechtigde leeftijd. De in de wet verankerde regels hebben in de oorlogsjaren 1940-1945 niet gegolden en hebben na de bevrijding pas in 1946 tot nieuwe verkiezingen geleid.

Zoals zo vaak ziet het jubileum er bij nader inzien minder eenvoudig uit dan het op het eerste gezicht lijkt. Het jubilerende instituut is in Nederland altijd geflankeerd geweest door het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging en het is lang gepaard gegaan met een opkomstplicht. Het ligt voor de hand die elementen bij een terugblik te betrekken.

In deze beschouwing wordt het algemeen kiesrecht en wat ermee samen gaat bekeken vanuit een geografische gezichtshoek. We concentreren ons op de vraag hoe in Nederland onder het regime van het algemeen kiesrecht opkomst en partijvoorkeur zich regionaal en naar nederzettingvorm ontwikkeld hebben. Daaraan voorafgaand situeren we de Nederlandse ervaring met het algemeen kiesrecht in een internationaal vergelijkend perspectief om wat meer zicht te krijgen op de eigenaardigheden van de Nederlandse context als geheel. Ook kijken we terug op vroege politieke massamobilisering en de strijd om het algemeen kiesrecht in de verschillende delen van het land. In die strijd werd mede de toon gezet voor de verdere ontwikkeling van het politieke leven in het tijdvak van de massademocratie.

2. Internationaal kader¹

Het algemeen kiesrecht werd in stadia bereikt. De Nederlandse fasering is een toonbeeld van ordelijke geleidelijkheid. In het algemeen geldt in Europese democratieën met een lange traditie van lokaal zelfbestuur in

steden en een landelijk parlement dat het kiezerscorps traag maar gestadig is uitgebreid. In Nederland was daarbij geen sprake van een ingewikkelde weging van kiezers (zoals in België en Groot-Brittannië, waar sommigen al vroeg een tweede stem verwierven die voor anderen niet was weggelegd). In Nederland werd het proces in de richting van het algemeen kiesrecht zoals in veel landen elders in Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog bezegeld. De rol van de Eerste Wereldoorlog zelf is in het Nederlandse geval daarbij niet zo duidelijk als elders. Het vrouwenkiesrecht werd hier vrijwel gelijktijdig geregeld zonder het uitstel dat met name in katholieke landen nogal eens optrad. Op weg naar het algemeen kiesrecht werd de procedure geformaliseerd. Aan het eind van de negentiende eeuw werd pas formeel in de grondwet geregeld dat vrouwen van het stemmen waren uitgesloten. Aanleiding was het verzoek van de feministe Aletta Jacobs om te worden ingeschreven in het Amsterdamse kiezersregister voor de gemeenteraadsverkiezingen.² Voordien was de vraag niet opgekomen.

Aan het eind van de weg naar algemeen kiesrecht werd in Nederland ook de stem/opkomstplicht ingevoerd.³ Dit gebruik beperkte zich verder tot België, Luxemburg, Oostenrijk en Zwitserland. Deze regel werd dus met name ingevoerd in de meest uitgesproken '*consociational democracies*'.⁴ De voorkeur om alle (minderheids)opvattingen zo getrouw mogelijk in het parlement tot uitdrukking te brengen, werd via de koppeling van stemplicht en evenredige vertegenwoordiging maximaal tot uiting gebracht. Niet altijd overigens werden beide elementen gelijktijdig ingevoerd, maar het betreffende type democratie tenderde kennelijk toch sterk naar deze combinatie.

In Nederland ontstond in de laatste fasen van de kiesrechtuitbreiding, toen het electoraat door de flexibele regelgeving en de toegenomen welvaart in groten getale toenam, een brede overeenstemming over de wenselijkheid van een overgang van het districtenstelsel naar een evenredigheidsstelsel. Op deze met name in de jaren 1905-1913 gevormde consensus baseerde minister-president P.W.A. Cort van der Linden zich om tot de noodzakelijke wijzigingen van grond- en kieswet te geraken. Aan het bewind gekomen in 1913, wist hij aan het einde van 1915 nog vóór de definitieve regeling van het kiesrecht (die politiek gekoppeld was aan de pacificatie in de onderwijswetgeving) de noodzakelijke wettelijke regelingen te treffen, nadat een staatscommissie voor het nodige draagvlak had gezorgd.⁵

Het evenredigheidsstelsel was in deze jaren in het kader van de herinrichting van staten ten behoeve van de massademocratie een druk bediscussieerd thema. Het is in grote delen van Europa tijdens of vlak na de Eerste Wereldoorlog ingevoerd. De Nederlandse interesse werd gewekt door de invoering van het stelsel in België in 1899, dat in dit opzicht voorop liep. Het sloot goed aan bij de Nederlandse situatie. Hier

beschikten alle wat grotere politieke gezindten over een aantal uitgesproken electorale bolwerken en konden zij daarnaast in de andere delen van het land ook nog op beduidende sympathie rekenen. Vanuit ieders afzonderlijke perspectief was daarom een evenredigheidsstelsel in plaats van een *'first past the post'*-regel in districten voor de hand liggend: zo gingen geen stemmen verloren bij nodeloos grote meerderheden binnen de eigen bolwerken, noch in het geval van kansloze minderheden elders. Per saldo zouden de verschuivingen natuurlijk gering kunnen zijn. Het evenredigheidsstelsel kon in Nederland derhalve op instemming van verscheidene kanten rekenen en kende geen geharnaste tegenstand.⁶

Nederland is in de kiesrecht kwestie een doorsnee Noordwesteuropees land, voorzover daarvan gesproken kan worden. Het aantal varianten in formalisering en uitbreiding van het kiesrecht is behoorlijk groot. Bij het slechten van de laatste drempels naar het algemeen kiesrecht ontstond algemene instemming met een kiesstelsel dat zo nauwkeurig mogelijk de verdelingen in het kiezerscorps weergeeft (desnoods via een verplichting om de voorkeur kenbaar te maken) en dat minder gewicht hecht aan de vorming van stevige meerderheden in het parlement. De regeringsvorming wordt zo niet vergemakkelijkt. Daarin is Nederland nogal extreem. Eenmaal vastgesteld, zijn het algemeen kiesrecht en het kiesstelsel door ingrijpen van buitenaf nog slechts mondjesmaat gewijzigd. Die institutionele stabiliteit deelt het land met de meeste andere reeds langere tijd functionerende massademocratieën, maar er zijn uitzonderingen, zoals Frankrijk bijvoorbeeld.

3. De strijd voor het algemeen kiesrecht

De invoering van het algemeen kiesrecht en van de evenredige vertegenwoordiging in Nederland werd voorafgegaan door een periode waarin de uitbreiding van het kiesrecht ter discussie stond. Men onderscheidt gewoonlijk twee golven in de kiesrechtbeweging: de eerste in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw (die leidde tot de afschaffing van de census in de grondwet in 1887) en de tweede vanaf de eeuwwisseling (die leidde tot het algemeen kiesrecht voor mannen in 1917, en voor vrouwen in 1919).

Eén van de omvangrijkste politieke manifestaties van de eerste periode, het volkspetitionnement tegen de Schoolwet van 1878, had niet direct betrekking op de kiesrechtuitbreiding, maar maakte wel de breder wordende politieke mobilisering duidelijk. Ontevreden protestanten haalden in korte tijd 305.000 handtekeningen bij elkaar. De geografische kaart daarvan (waarbij de handtekeningen zijn gerelateerd aan de protestantse bevolking) laat goed zien waar het aandeel van de orthodoxen in de protestantse bevolking hoog was. Daarnaast toont het kaartbeeld een

concentratie in het Westen van het land. Daar werd kennelijk alerter en in grotere aantallen op A. Kuypers initiatief gereageerd.⁷ Deze campagne vormde de inleiding tot de machtsvorming van de orthodoxe protestanten in de Anti-Revolutionaire Partij. De ARP werd echter juist vanwege de koppeling van politiek en religie en de nadruk op persoonlijke overtuiging ook steeds met afsplitsing bedreigd.

Na de inwerkingtreding van de kieswet van de liberaal S. van Houten in 1896, die de voorwaarden voor het uitoefenen van het stemrecht aanzienlijk versoepelde, bleef toch nog een groot deel van de Nederlandse volwassen bevolking van het kiesrecht uitgesloten op grond van maatschappelijke positie, geslacht en/of leeftijd. Alle vrouwen en een meerderheid van de arbeiders was de gang naar de stembus ontzegd. Nog in 1913, na een periode van stevige groei van het electoraat, bezat niet meer dan 65% van de mannen boven de 25 jaar het kiesrecht. Het is niet verwonderlijk dat het kiesrecht een fundamenteel strijdpunt was voor de emancipatiebewegingen van arbeiders en vrouwen. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht waren de stuwende krachten van het in 1899 opgericht Nederlandsche Comité voor Algemeen Kiesrecht (NCvAK).⁸ Dit comité organiseerde voornamelijk betogingen.

Punt van discussie in de kiesrechtstrijd was de eventuele prioriteit van de uitbreiding van het kiesrecht hetzij voor vrouwen, hetzij voor arbeiders. Het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen van twintig jaar en ouder was een eis van het eerste programma van de SDAP in 1895. De SDAP liet zich echter voorzichtig uit over het vrouwenkiesrecht, uit angst dat deze eis de uitbreiding van het mannenkiesrecht tot de arbeiders op zijn minst zou vertragen. Bovendien verwachtte men dat vrouwen conservatiever zouden stemmen dan mannen. Het bestuur van de SDAP wenste eigenlijk eerst algemeen mannenkiesrecht en in een tweede stap vrouwenkiesrecht. De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht volgde precies de tegenovergestelde redenering. Zij wilde het kiesrecht eerst uitbreiden tot de vrouwen die aan de voorwaarden van welstand en bekwaamheid van de kieswet voldeden, en in tweede instantie tot algemeen kiesrecht overgaan. Doordat de Vereeniging weigerde zich eenduidig voor het algemeen kiesrecht uit te spreken, moest zij zich in 1905 uit de NCvAK terugtrekken. Door de inzet van vrouwen binnen de partij (georganiseerd in de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclubs) en door een richtlijn van de Tweede Internationale in Stuttgart in 1907 (waarin gesteld werd dat het algemeen vrouwenkiesrecht net als het mannenkiesrecht een wapen was in de klassenstrijd) zette de SDAP zich toch weer in voor het vrouwenkiesrecht.

In de Nederlandse politiek aan het begin van de twintigste eeuw waren de SDAP en de links-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) de

enige partijen die algemeen vrouwenkiesrecht voorstonden. De Liberale Unie gunde ongehuwde vrouwen het kiesrecht, de ARP juist vrouwelijke gezinshoofden, terwijl de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en de behoudende liberalen - georganiseerd in de Bond van Vrije Liberalen (BVL) - genoeg namen met vrouwenkiesrecht volgens de kieswet-Van Houten.⁹

Na de uittreding van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht in 1905 bestond het NCvAK louter uit socialistische organisaties. Het in 1906 opgerichte socialistische Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) was aanvankelijk terughoudend inzake het kiesrecht, omdat het zijns inziens om een zuiver politieke kwestie ging. Maar toen het NVV zich bereid had verklaard deel te nemen aan de kiesrechtstrijd, werd het Comité opgeheven (mei 1908) en de kiesrechtstrijd onder leiding van de SDAP voortgezet. Om haar eis kracht bij te zetten (overigens was het algemeen kiesrecht haar voornaamste programmapunt), stelde de SDAP voor een politieke staking te organiseren. Het NVV wilde echter een dergelijke actie niet steunen. Uiteindelijk werd voor het houden van een volkspetitionnement gekozen.

De actie sloeg aanvankelijk het beste aan in de eerste bolwerken van de SDAP op het platteland van Groningen en Friesland en in een aantal provinciesteden (Delft, Arnhem, Dordrecht, Den Helder, Leiden, Groningen, Leeuwarden, Zaandam en Enschede). Aanvankelijk liep de campagne heel slecht in de grote steden, maar later werd hier eveneens veel vooruitgang geboekt. Deze lauwe start is niet zo verwonderlijk wanneer men bedenkt dat de SDAP er nog maar recent in was geslaagd hier enig electoraal succes te behalen.¹⁰ Het uiteindelijke resultaat was echter teleurstellend. Het totaal van 300.000 handtekeningen was vrijwel gelijk aan de ruim 296.000 stemmen die de SDAP behaalde bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1918 onder het algemeen mannenkiesrecht. Daarbij moet worden bedacht dat ook vele niet-stemmers hadden getekend, zoals mannen tussen de 21 en 25 jaar die geen kiesrecht hadden gekregen, en vrouwen. De verdeling van handtekeningen en van SDAP-stemmen over het land is vrijwel gelijk. Na de ARP met het volkspetitionnement tegen de Schoolwet van 1878, mobiliseerde de SDAP zo haar potentieel electoraat in een campagne die aan de feitelijke kiesrechtuitbreiding voorafging, maar die wel de plaats aangaf die zij in het verkiezingsmozaïek nadien zou innemen.

4. Opkomst

Bij de kiesrechthervorming van 1917 was in Nederland aanvankelijk de plicht ingevoerd om de politieke voorkeur kenbaar te maken (vanaf 1922

gold alleen de opkomstplicht). Deze verplichting werd bij de eerste kamerverkiezingen met algemeen mannenkiesrecht in 1918 niet geheel nagekomen, gezien de opkomst van 88,4%. Bij de kamerverkiezingen van 1922, met een sterk vergroot electoraat als gevolg van de verwezenlijking van het kiesrecht voor vrouwen dank zij de initiatiefwet van H.P. Marchant (VDB) in 1919, kroop de opkomst naar 88,8%. Vervolgens steeg deze tot doorgaans meer dan 90% (tot de afschaffing van de opkomstplicht in 1970).

Opvallend is dat de opkomstplicht bij verkiezingen vooral verzaakt werd in het Westen van het land. Eenmaal opgekomen kon men zich aan een feitelijke politieke keuze onttrekken door een blanco of ongeldige stem uit te brengen. In doorsnee gebruikten enkele procenten van het electoraat hun stemrecht op deze wijze. Hier liggen de wat hogere uitschieters in Drenthe en Limburg. Kennelijk werden ongenoegen en geringe betrokkenheid bij de politiek in de meer verstedelijkte milieus van het Westen wat openlijker naar voren gebracht dan in de perifere plattelandsgebieden, - misschien juist daar - waar een deels vlottende bevolking in de mijnbouw en het turfsteken betrokken was. Deze verschillen in ontwijking van de politieke keuze moeten ons niet het zicht doen verliezen op de in het algemeen zeer hoge percentages geldig uitgebrachte stemmen die in de periode 1917-1970 werden gerealiseerd, ondanks de geringe sanctie bij niet-opkomen en het recht om niet-geldig te stemmen.

De afschaffing van de opkomstplicht in 1970 weerspiegelde een belangrijke culturele verandering die zich in de jaren zestig had voltrokken. Het 'paternalisme' dat zo kenmerkend was voor het verzuilingstijdperk, boette aan kracht in. De gezagsverhoudingen tussen de generaties werden op losse schroeven gezet. 'Mondigheid' en 'individualisme' werden in bredere kring gedeelde waarden. Illustratief is de snelheid waarmee de kieswetwijziging in 1969-1970 in het parlement werd behandeld. Dit gebeurde onder de druk van de electorale schokken die zich hadden voltrokken in de jaren 1965-1967 en met het vooruitzicht dat in 1970-1971 verkiezingen voor alle bestuurslagen op de kalender stonden. De goedkeuring door de Eerste Kamer vond plaats op 3 maart 1970, toen de oproepkaarten voor de statenverkiezingen van 21 maart al verzonden waren.

Die statenverkiezingen gaven een ongekend lage opkomst te zien. Slechts 68% van de kiezers bracht een geldige stem uit, tegen 92% vier jaar tevoren. Sindsdien kende ook Nederland weer zijn '*Partei der Nichtwähler*'. Ook onder het districtenstelsel was daarvan sprake geweest, maar in een evenredigheidsstelsel krijgt niet-opkomst nog een extra lading. Het thuisblijven bij verkiezingen is weer een normale optie geworden. Daarbij is opvallend dat het aantal vaste niet-kiezers beperkt is. De meeste thuisblijvers zijn voormalige kiezers, die om een of andere reden aan hun veranderde voorkeur door stemonthouding vorm geven.

De opkomst verschilt na 1970 sterk van verkiezing tot verkiezing. Bij

kamerverkiezingen is de opkomst grosso modo 30% hoger dan bij Europese verkiezingen, met staten- en gemeenteraadsverkiezingen ertussen in. Per soort verkiezingen kan de opkomst tussen de verschillende jaren wel 10% (is ongeveer een miljoen kiezers) uiteenlopen. Ook tussen de gemeenten loopt de opkomst sterk uiteen. Verschillen van tientallen procenten zijn heel gewoon. Bij kamerverkiezingen liggen minima en maxima zo'n 30% uiteen, bij Europese verkiezingen zelfs meer dan 50%.

Al deze variaties in ruimte en tijd zijn verkend door middel van een variantie-componentenanalyse van alle opkomstcijfers in de periode 1970-1987 voor alle 714 gemeenten die in 1987 bestonden. De 714 eenheden leverden in achttien verkiezingen 12.852 opkomstpercentages op. Daarvan verdween een gering aantal om uiteenlopende redenen. Voor de overblijvende 12.796 getallen werd de hoogte bepaald als de resultante van landelijke (vooral in de tijd variërende), regionale en anderszins systematische effecten (bijvoorbeeld afwijkende leeftijdsopbouw) en van lokale eigenaardigheden. Deze analyse is elders uitvoeriger gerapporteerd en stoelt op de data in Tabel 1.¹¹

Tweederde van alle verschillen komt voor rekening van landelijke tendenties. 59% van de variantie is te herleiden tot het soort verkiezingen. In aflopende volgorde trekken verkiezingen voor de Tweede Kamer, gemeenteraden, Provinciale Staten, en Europees Parlement de kiezers naar de stembus. Ruim 8% variantie wordt veroorzaakt door het tijdstip van de verkiezingen. In sommige perioden is de neiging naar de stembus te gaan wat meer uitgesproken dan in andere, ongeacht het soort verkiezingen. De oorzaken van de resterende 32% variantie moeten beneden het nationale niveau worden gezocht. Allereerst oefent de urbanisatiegraad van een gemeente een duidelijke invloed uit (bijna 9% variantie). De opkomst is op het platteland en in suburbane woongemeenten systematisch hoger dan in steden. Dit is een verschijnsel dat men ook in andere landen aantreft. Maar de urbanisatiegraad brengt nog andere effecten teweeg. De systematische verschillen zijn groter of kleiner al naar gelang de verkiezingen. Bij verkiezingen voor de gemeenteraad zijn de verschillen meer uitgesproken dan bij verkiezingen voor de Tweede Kamer. Het eigen karakter van elke gemeente krijgt bij de lokale verkiezingen kennelijk toch iets meer kans om naar buiten te treden. Bovendien blijkt het verschil tussen stad en platteland in opkomst in de jaren tachtig groter dan in de jaren zeventig. Dit zou kunnen samenhangen met de veel grotere binnenlandse migratie in de eerdere periode, die vooral een trek uit de steden was. Er waren toen meer recentelijk verhuisde stedelingen elders, die mogelijk later hun gedrag hebben aangepast aan de hun lang

Tabel 1. Verscheidenheid en veranderlijkheid in de verkiezingsdeelname in de Nederlandse gemeenten (percentage geldige stemmen), 1970-1987

Verkiezingen	Min.	Max.	Gem.	SD	VC
PS 1970	52.7	89.4	72.8	6.9	0.094
GR 1970	50.5	97.4	76.1	7.8	0.103
TK 1971	61.7	97.6	81.8	4.9	0.059
TK 1972	62.5	93.5	85.1	4.2	0.049
PS 1974	57.5	93.1	77.6	5.9	0.077
GR 1974	51.6	97.2	76.3	7.0	0.092
TK 1977	70.2	98.9	90.0	3.4	0.037
PS 1978	60.5	95.8	82.9	5.2	0.062
GR 1978	58.9	100.0	80.4	6.7	0.083
EP 1979	40.6	92.9	61.6	7.4	0.121
TK 1981	69.7	96.6	89.5	3.4	0.038
PS 1982	48.6	89.1	73.4	7.2	0.098
GR 1982	52.5	97.8	76.0	7.6	0.099
TK 1982	62.3	96.2	84.6	4.9	0.058
EP 1984	32.6	89.4	55.0	7.4	0.135
GR 1986	53.3	98.7	79.4	7.0	0.092
TK 1986	73.2	98.4	88.9	3.6	0.040
PS 1987	23.4	87.4	71.4	7.2	0.101

alle PS	23.4	95.8	75.6	7.8	0.103
alle GR	50.5	100.0	77.7	7.4	0.095
alle TK	61.7	98.9	86.6	5.1	0.059
alle EP	32.6	92.9	58.3	8.1	0.140
alle 18	23.4	100.0	77.9	10.9	0.139

verklaring:

PS = Provinciale Staten

GR = Gemeenteraad

TK = Tweede Kamer

EP = Europees Parlement

SD = Standaardafwijking

VC = Variatiecoëfficiënt (SD/Gemiddelde)

bron:

N.P. Passchier, 'De geografie van de verkiezingsdeelname in Nederland sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970', in: *Geografisch Tijdschrift*, 23 (1989), nr. 3, 166-180.

zaam vertrouwd geworden omgeving. Een puur regionaal effect, waarbij Nederland volgens provinciale scheidslijnen in vieren is uiteengelegd, brengt 7% van de variantie in de opkomsthogte teweeg. Het Westen en het Zuiden stemden in deze periode steeds minder dan het Noorden en het Midden van het land. Hier blijken de onderlinge verschillen het grootst bij statenverkiezingen. De regionale verschillen doen zich dus evenals bij de gemeenten en de verkiezingen van de gemeenteraden, het meest geprononceerd voor waar de verkiezingen het meest betrekking hebben op de desbetreffende eenheid.

De resterende 16% variantie is vooral het gevolg van systematische eigenschappen binnen gemeenten die effect op de opkomsthogte sorteren. Belangrijk is de samenstelling van de bevolking, bijvoorbeeld naar leeftijd en godsdienst. Daarnaast zijn er ook zulke effecten met een min of meer streekgewijze karakteristiek. Zo vindt men nog restanten van de indertijd als 'communalistisch' getypeerde gemeenten¹² vooral op het platteland beneden de Moerdijk waar de opkomst bij landelijke verkiezingen hoogstens matig was te noemen, maar waar bij de verkiezingen voor de gemeenteraden vrijwel geen stem ongebruikt bleef. Uiteindelijk is 3% van deze variantie slechts te interpreteren als een unieke invloed die zich alleen in één gemeente bij één verkiezing op één tijdstip voordeed (een plotseling losbrandende lokale kwestie, die bij de volgende gelegenheid al weer vergeten is).

Voor een verdere interpretatie van deze uitkomsten kan in verschillende richtingen worden gedacht. Zoals al bleek, is een deel van de verschillen terug te voeren op de uiteenlopende samenstelling van de bevolking in de gemeenten. Mogelijk gaat het nog om een wat groter deel van de variantie dat nu versholten blijft binnen de verschillen in urbanisatiegraad en regio. Dit is al eerder geopperd door Dekker.¹³ Op grond van survey-resultaten waarbij respondenten een geografische typering meekrijgen ('Slaapdam', 'Bosdorp') komt hij weliswaar tot verschillen tussen deze woonmilieus, maar uiteindelijk zijn die vrijwel geheel terug te voeren op verschillen in bevolkingssamenstelling. Het is dan het overal optredende effect van bijvoorbeeld leeftijd op opkomst en de verschillen in aanwezigheid van de onderscheiden leeftijdsgroepen in 'Slaapdam' en 'Bosdorp', die voor de verschillende uitkomsten in de survey-resultaten in beide woonmilieus zorgen.

Het ziet er echter naar uit dat de werkelijke opkomsten in het land dusdanige verschillen vertonen, dat verschillen in bevolkingssamenstelling uiteindelijk niet toereikend zijn om deze te verklaren. Van belang lijken daarnaast kenmerken van de verschillende milieus zelf, die niet geheel tot kenmerken van individuen kunnen worden teruggevoerd. De verschillen naar urbanisatiegraad, naar regio en de 'communalistische' gemeenten

geven daar aanwijzingen voor.

Ten eerste valt te denken aan het wegvallen van sociale en politieke verbanden. Dat heeft zich in sommige delen van het land scherper voorgedaan dan in andere. Deze verbanden hebben, vaak bij gebrek aan eigen interesse van kiezers, de gang naar de stembus gestimuleerd als uitdrukking van het behoren tot een gemeenschap binnen het kader van de Nederlandse samenleving. De zuilenorganisaties waren daar natuurlijk bijzonder sterk in. Zij zijn langzamerhand weggeërodeerd. In grote delen van het Westen gebeurde dat nog vrij geleidelijk. De zuilen waren daar ook nooit zo alomvattend aanwezig geweest. In het Zuiden, vooral in de steden, ging het verval in hoog tempo. De schok was daar bovendien groter vanwege het totale karakter van de katholieke zuil in dat landsdeel. In het Westen en in de stedelijke delen van het Zuiden hebben we ook te maken met lage of dalende opkomsten.

Ten tweede kan aansluiting worden gezocht bij theorieën over socialisering in bepaalde milieus, hier niet in de eerste plaats opgevat als sociale, maar als ruimtelijke eenheden. Politieke socialisering geënt op meer algemene waardenpatronen die worden opgepikt uit de omgeving, houdt een politiek cultuurpatroon in stand dat aan volgende generaties kan worden doorgegeven. Zo'n patroon wordt een zelfstandige factor in de verklaring voor politiek gedrag. In de Verenigde Staten heeft Elazar drie van dergelijke patronen onderkend. Deze stammen volgens hem uit de eerste fasen van de occupatie van het Noordamerikaanse continent en hebben zich binnen onderscheiden migrantengemeenschappen vastgezet: een moralistische, een individualistische en een traditionalistische politieke cultuur.¹⁴

Moralisten bedrijven politiek om het publieke welzijn te bevorderen. Zij 'moeten' naar de stembus. Ook in de noordelijke provincies van ons land zou zo'n normering nog enige invloed kunnen hebben, vastgezet sedert antirevolutionairen en socialisten brede lagen van de bevolking het domein der massademocratie binnenleidden. De opkomst is hoog. Individualisten kijken naar het nut in engere zin. Wat zien ze ervoor terug als ze naar de stembus gaan? Ze moeten er, elke keer opnieuw, van overtuigd worden dat het stemmen zin heeft in het onderhavige geval. In het Westen van Nederland, vooral in de steden, zou men zo'n opvatting vaak kunnen aantreffen. De opkomst is middelmatig en wisselvallig. In de traditionalistische politieke cultuur kijkt men de kat uit de boom. De politieke binding is cliëntelistisch van aard. De doorsnee-kiezer maakt alleen deel uit van de politiek als onderdeel van een factiestrijd tussen notabelen. Zo zou men het zuidelijk patroon in Nederland kunnen duiden: opinies zijn gevormd in een homogeen religieus klimaat waarin politieke organisatie ondergeschikt was aan de kerk. De opkomst bleef laag. Alleen met de vorming van een complex van zuilorganisaties waaronder een politieke partij en geschraagd door de opkomstplicht, kon de kiezer tot

stemmen worden gebracht. De neergang van dat organisatorische complex heeft de cultuur als dominante verklaringsfactor weer teruggebracht. Toen de verzuilde organisaties nog functioneerden was de opkomst hier extra hoog, nu is ze laag.

Kortom, in de opkomstopatronen die ontstaan zijn na de opheffing van de verplichting om aan de verkiezingen deel te nemen, zien we mogelijk nog enkele kenmerkende cultuurverschillen terug, die door de verschillen in politieke socialisatie tussen de landsdelen tijdens de opmaat naar de kiesrechthervorming tot stand zijn gekomen en zich hebben vastgezet. Die verschillen treden wederom aan het licht niet alleen door de opheffing van de opkomstplicht, maar ook door het goeddeels wegvallen van de sterke zuilverbanden die door hun organisatorische kracht voor het vervlakken van die cultuurverschillen in dit opzicht (de opkomst) hadden zorg gedragen. Het vrijwillig maken van het opkomen en het verval van de zuilorganisaties wortelen in een algeheel en over het hele land gespreid cultureel veranderingsproces, dat kennelijk in dit opzicht nog wat oudere onderlinge verschillen intact laat.

5. Partijvoorkeur

Het geografisch patroon van politieke partijvoorkeur in Nederland verandert langzaam, maar het verandert. Vanaf de late jaren tachtig van de negentiende eeuw, toen de weg naar het algemeen kiesrecht duidelijker dan voorheen werd ingeslagen, hebben zich enkele hoofdstromen gevormd die elk hun eigen bolwerken in het land hadden en daarnaast in andere delen van het land een wat meer gespreide aanhang verwierven.¹⁵ Voor sommige geldt dat sterk: daar zijn dan de ruimtelijke verdelingen wat ongelijker. Er zijn ook veranderingen in de loop van de tijd. Het patroon van de onderscheiden politieke families wordt over het geheel genomen gelijkmatiger, soms verschuiven de oorspronkelijke bolwerken. De scherpste wijzigingen tekenden zich af bij de kamerverkiezingen van 1918 en 1967. In dat laatste jaar brak een maatschappelijke heroriëntatie baan, die leidde tot gewijzigde politieke voorkeuren en nieuwe pogingen tot politieke partijvorming. Aan de stelselwijziging van 1918 lag eveneens een zekere maatschappelijke heroriëntatie ten grondslag, die ook extra kansen aan nieuwe 'politieke ondernemers' bood.

Eén van de aardigste illustraties van het deels onvoorziene karakter van de veranderingen in 1918 biedt de confrontatie van de voorspellingen van J.C. Ramaer uit 1909 met de verkiezingsuitslag van 1918. Ramaer, hoofdingenieur-directeur van Rijkswaterstaat en voorzitter van de Nederlandse afdeling van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, hield in januari 1909 een rede met een overvloed aan nauwkeurige

berekeningen.¹⁶ In zijn betoog legde hij een verband tussen politieke en religieuze gezindte in Nederland en hield hij een pleidooi voor evenredige vertegenwoordiging. Om zijn pleidooi kracht bij te zetten, berekende hij de uitslag van de later in 1909 te houden kamerverkiezingen op grond van de uitslag van de verkiezingen van 1905, onder de aanname van (enkele varianten van) evenredige vertegenwoordiging en enkele kiesrechtvarianten (waaronder het algemeen kiesrecht voor mannen van 25 jaar en ouder).

Toen het in 1918 het echt zover was, bleek Ramaers inzicht in het verband tussen politieke en religieuze gezindte uitstekend te zijn geweest. Zijn berekening van de uitslag voor de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de ARP en (iets minder) de Christelijk-Historische Unie (CHU) liet ook negen jaar later niet veel te wensen over. Voor het overige deel van het politieke spectrum faalde zijn methode, in ieder geval als middel om in de toekomst te kijken. Alle liberale fracties haalden gezamenlijk nog niet de helft van wat hij ze had toegerekend. De SDAP werd bijna met de helft onderschat. En de kans die de evenredige vertegenwoordiging aan nieuwe politieke ondernemers bood, werd over het hoofd gezien. Terwijl Ramaer het electoraat van de partijjes buiten de eerste zeven (drie liberaal, drie confessioneel, één socialistisch) op 2% had geschat, bleken zij - vele voor het eerst deelnemend - 13,1% van de geldige stemmen in de wacht te slepen.

Voor de SDAP is wat nauwkeuriger nagegaan waar Ramaer zich het meest had vergist. Toen hij zijn beschouwing schreef, was de SDAP net bezig zich te ontwikkelen van een partij met als haar voornaamste electorale thuishaven het noordelijk platteland, naar een partij met tevens een groeiende massa-aanhang in de grote steden. Deze wijziging was door Ramaer gezien. In het algemeen onderschatte hij de aanhang die de SDAP zich in feite in 1918 wist te verwerven in het gebied tussen de reeds opgebouwde bolwerken op het noordelijke platteland en in sommige steden in het - op dat moment en lange tijd nadien - vrijwel ondoordringbare Zuiden. Het ziet er naar uit dat de socialisten daar niet alleen een groot deel van de nieuwe kiezers voor zich wisten te winnen, maar er ook in slaagden voormalige liberale kiezers tot steun te bewegen. Overigens is bij gebrek aan een gedetailleerde uitslag de analyse van deze verkiezingen (evenals die van de jaren twintig) buitengewoon lastig.

De herkomst van de stemmen op de acht eenmansfracties die na de verkiezingen van 1918 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren, biedt nader inzicht in de werking van het nieuwe kiesstelsel op de steun voor nieuwe politieke ondernemers. Er was sprake van een zekere, maar bepaald niet altijd heel grote concentratie van de betreffende stemmen. Zoals bij alle grote partijen kan men hier ook bolwerken en gespreide stemmen onderscheiden, alles op schaal verkleind. Bij een aantal van

achttien kiesdistricten verwierven de nieuwkomers tussen 11% en 42% van hun stemmen in het district waar ze de meeste stemmen behaalden. Overigens behaalden vijf van de acht eenmansfracties hun grootste stemmenaantal in kiesdistrict Amsterdam, een aanwijzing voor het afwijkende politieke klimaat in de hoofdstad.¹⁷

Achteraf beschouwen we de verkiezingen van 1918, waarbij het algemeen mannenkiesrecht voor het eerst in praktijk werd gebracht, als een keerpunt - het begin van een nieuw tijdvak. Dat is met de eerste kamerverkiezingen waarbij er sprake was van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, niet het geval. De kamerverkiezingen van 1922 hebben nauwelijks een opmerkelijke uitslag laten zien. Het is niet eenvoudig het effect van de toetreding van vrouwen tot het electoraat in de uitslag terug te vinden.

De data waarop deze en volgende uitspraken berusten, zijn de verkiezingsuitslagen voor alle 27 Tweede-Kamerverkiezingen tussen 1888 en 1989,¹⁸ terugberekend op 29 zoveel mogelijk constante eenheden (veertien stedelijke, vijftien landelijke) en voor vijf politieke families (liberalen, socialisten, katholieken, protestanten - beide laatste vanaf 1977 niet meer afzonderlijk te onderscheiden -, en ten slotte buitenstaanders). Het spreekt vanzelf dat bij deze constructie een aantal discutabele beslissingen genomen moest worden. Die zijn elders zo goed mogelijk verantwoord.¹⁹ Het is hier misschien goed te benadrukken dat de categorie buitenstaanders zowel bestaat uit de in de vorige paragraaf al ter sprake gebrachte partij der niet-kiezers, als uit de rechts-radicalen protestpartijen die van tijd tot tijd in de politieke arena opduiken. De communisten zijn hier tot de socialistische familie gerekend.

Het meest dominante verkiezingspatroon van de afgelopen eeuw is dat van de verzuilde periode 1918-1963. Het is in de kern al aanwezig in de voorgaande jaren en het laat zijn afdruk nog in latere jaren achter. Het patroon van de verzuilde periode toont een sterke samenhang tussen politieke en religieuze gezindte, waarbij het in godsdienstig opzicht vrijzinnige deel van de bevolking wordt verdeeld tussen vooral socialisten en - voor een veel kleiner deel - liberalen (Ramaer had zich op die verhouding verkeken). De buitenstaanders zijn in deze periode vrij scherp afgebakend van de door de confessionelen ingekaderde kiezersgroepen. Ook bleven zij buiten het bereik van de socialistische organisaties. De zwakke organisatorische greep van de liberalen, met name in het interbellum, schiep de ruimte voor rechts-radicalen aanhang in stedelijke midden-klassemilieus en bijvoorbeeld in een oud liberaal bolwerk als Drenthe.

In de opmaat naar dit patroon veroverden de socialisten zich een plaats binnen het electorale spectrum, vooral ten koste van potentiële liberale aanhang door de attractie van nieuwe kiezers. Daarnaast speelde een aantal lokale allianties tussen protestanten en katholieken een rol, waarbij in het

algemeen katholieke kiezers bereid bleken protestantse kandidaten te steunen om zo de parlementaire kracht van de confessionelen te versterken. Het evenredigheidsstelsel maakte deze coalities met ingang van 1918 overbodig. De secularisatie en het navenante verlies van de confessionelen werkte de samenwerking vanaf 1972 opnieuw in de hand. De buitenstaanders zijn in de voorfase vooral niet-opkomende kiezers in het Zuiden des lands waar het katholieke overwicht tegenkandidaten bij voorbaat kansloos maakt ('*safe seat apathy*').

Na 1967 zijn de niet-opkomende kiezers opnieuw de grootste groep buitenstaanders geworden. Opnieuw zijn ze vaak te vinden in het Zuiden hoewel de traditionele '*safe seat apathy*' daar nu verdwenen is, zowel door de wijziging van het kiesstelsel als door het verval van het katholieke overwicht. Een ander bolwerk van buitenstaanders vormen nu de grote steden zoals we al in de paragraaf over de opkomst zagen. Daar zijn in de jaren tachtig opnieuw aanhangers van rechts-radicalisme bijgekomen. De maatschappelijke lagen waaruit deze aanhang afkomstig is, verschilt echter sterk met die waaruit de rechts-radicalen in de jaren dertig hun aanhang betrokken.²⁰ Dit kan mede zijn veroorzaakt door het verval van het socialisme als georganiseerde massabeweging en het nieuwe elan van het liberalisme, zij het dat dit nauwelijks met sterke organisatorische bindingen gepaard ging. De verschillende vertegenwoordigers van de vernieuwde liberale stroming (de in bredere kring mobiliserende VVD onder leiding van H. Wiegel en D66) zijn met name sterk in de zich uitbreidende sub-urbane woonmilieus. Ten slotte is de wijziging in het dominante electorale patroon van het tijdvak der verzuiling vanaf 1967 natuurlijk vooral het gevolg van het verval van de protestantse en katholieke zuilen, met name in het voormalige katholieke Zuiden, en de opmars daar van alle andere politieke families.

De mate van spreiding van deze politieke families over het land en de veranderingen daarin kunnen nog wat nauwkeuriger worden aangegeven. In Tabel 2 staan de variatiecoëfficiënten van de politieke groeperingen per verkiezing vanaf 1909. Een hoge score duidt op een zeer ongelijke verdeling: er is sprake van een uitgesproken bolwerk met heel weinig aanhang elders. Bij een laag getal is de aanhang sterk gespreid. Bij een verhoging is dus winst in het bolwerk gehaald en/of de aanhang elders weggevallen, bij verlaging verliest men in zijn kerngebieden of wint elders of beide.

Tabel 2. Variantie in het ruimtelijk patroon van de voornaamste politieke blokken sinds 1909 (variatie-coëfficiënt).

Kamer-verkiezingen	Liberalen	Socialisten	RK	Protestanten	Confessio-nelen	Buitenstaanders
1909	.565	.694	1.500	.617	.305	.328
1913	.490	.624	1.390	.649	.329	.395
1918	.437	.448	.834	.618	.381	.279
1922	.450	.454	.819	.593	.317	.305
1925	.427	.420	.817	.593	.323	.252
1929	.455	.425	.812	.589	.316	.228
1933	.480	.405	.806	.545	.286	.165
1937	.530	.431	.805	.523	.257	.159
1946	.547	.345	.771	.598	.307	.235
1948	.458	.365	.771	.580	.300	.282
1952	.444	.318	.751	.585	.291	.254
1956	.460	.306	.757	.602	.312	.281
1959	.403	.323	.754	.605	.316	.186
1963	.395	.337	.720	.601	.292	.129
1967	.254	.343	.688	.528	.248	.169
1971	.215	.262	.690	.624	.272	.179
1972	.194	.221	.671	.613	.272	.198
1977	.220	.203			.278	.230
1981	.179	.222			.284	.248
1982	.195	.220			.288	.257
1986	.213	.207			.273	.264
1989	.214	.207			.288	.242

bron:

N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'The electoral geographies of the Netherlands in the era of mass politics, 1888-1986', in: R.J. Johnston, F.M. Shelley en P.J. Taylor, red., *Developments in Electoral Geography*, Londen, 1990, 39-59.

Uit Tabel 2 blijkt dat de variatiecoëfficiënt van de liberalen en die van de protestanten weinig dalen met de invoering van het algemeen kiesrecht. Dat duidt erop dat de liberalen, net als de antirevolutionairen, al voor de invoering van het algemeen kiesrecht een nationale partij waren. Met andere woorden: de nationale electorale penetratie van liberalen en protestanten

had zich aan het einde van de negentiende eeuw al voltrokken. Wel hebben de coëfficiënten zich nadien verschillend ontwikkeld. De variatiecoëfficiënt van de liberalen daalde, vooral in de jaren zestig, toen zij een nieuwe groeifase ingingen. Over de resten van hun oude ruimtelijke patroon kwam steeds meer een landelijk gespreid patroon naar voren met de nadruk op de suburbane woonmilieus. De variatiecoëfficiënt van de protestanten bleef vrijwel constant tot en met 1972, en dat op een relatief hoog niveau vanwege de binding met de *'Bible Belt'* van Friesland tot Zeeland.

De variatiecoëfficiënten van de socialisten en de katholieken zijn daarentegen sterk gedaald bij de invoering van het algemeen kiesrecht. Beide stromingen werden met de evenredige vertegenwoordiging in staat gesteld hun potentieel electoraat buiten hun bastions (het Noorden en de westelijke steden voor de SDAP, het Zuiden voor de katholieken) te mobiliseren. Maar terwijl de variatiecoëfficiënt van de katholieken op een relatief hoog niveau bleef door de relatie met de duidelijke concentratie van de katholieke bevolking, daalde die van de socialisten vrijwel continu.

Vanaf de verkiezingen van 1977 kunnen katholieken en protestanten niet meer uit elkaar gehouden worden. De variatiecoëfficiënt van de confessionelen is laag; de som van protestanten en katholieken was dat al in 1909. De confessionele politieke stroming recruteert nu ook aanhang buiten de traditionele kern van kerkse gelovigen.

Het laatste politieke blok is samengesteld uit heel verschillende onderdelen: niet-stemmers, blanco- en ongeldige stemmers en kiezers van diverse protestpartijen als de Boerenpartij en de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). De aanhang van dit blok blijkt van meet af aan tamelijk gelijk verspreid te zijn over het land.

Al met al is de variatiecoëfficiënt van alle blokken gedaald tot een niveau tussen de .200 en .300. Dat is voor ieder van de hier beschouwde blokken lager dan in 1918-1922. De daling vanaf 1918 was het sterkst onder liberalen en socialisten, hetgeen vooral is toe te schrijven aan de deconfessionalisering van grote delen van het christelijke electoraat in de jaren 1967-1972.

6. Conclusie

Een halve eeuw na de invoering van het algemeen kiesrecht heeft de deconfessionalisering tot gevolg gehad dat de socialistische en liberale politieke stromingen groeiden. Na de afschaffing van de opkomstplicht nam ook de electorale afzijdigheid toe. De verschillen in de politieke verhoudingen tussen de delen van het land zijn daardoor sterk afgenomen. Dat betekent niet dat er in het geheel geen sprake meer is van geografische diversiteit. Ten eerste lopen de gewichten van de verschillende blokken in de diverse delen van het land nog steeds uiteen; men kan de historische

regionale verschillen nog terugvinden. Tegelijkertijd is een nieuw ruimtelijk patroon zichtbaar geworden. Naast afvlakkende verschillen tussen regio's is er sprake van verschillen binnen gewesten.²¹ De verkiezingsdeelname is het laagst in de grote steden, waar de aanhang van de nog steeds dominerende socialisten slinkt. De andere gangbare stromingen zijn hier ook weinig aantrekkelijk voor de kiezers: rechts-radicalen protestpartijen vinden hier met name hun recruteringsveld, terwijl lokale tegenmobilisering in de vorm van stadspartijen wordt ondernomen.²² De suburbane gemeenten, die een veel groter deel van de bevolking omvatten, zijn het nieuwe bolwerk van de liberalen, terwijl de confessionelen zich op het platteland profileren. Het nieuwe patroon is tot nu toe minder scherp geprofileerd dan het oude. Een vraag is of zich op grond van deze woonmilieu-differentiaties soortgelijke politieke culturen à la Elazar kunnen ontwikkelen als wij eerder met betrekking tot de regionale verschillen als veronderstelling opperden.

noten

1. Zie S. Rokkan, *Citizens, Elections, Parties*, Oslo, 1970; T.T. Mackie en R. Rose, *The International Almanac of Electoral History*, Basingstoke, 1991; J. Meyriat, en S. Rokkan, *International Guide to Electoral Statistics*, Den Haag, 1969; en H.H. Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa*, Groningen, 1958.
2. N.A.M. van Dam en M.H. Leijenaar, 'Vrouwen en politiek in Nederland', in: H. Daalder en A.P.N. Nauta, red., *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 1992, A1600, 1-86.
3. In 1917 werd een kiesplicht in de grondwet opgenomen, die daaruit in 1922 weer verdween. De kieswet van 1918 vermeldde een opkomstplicht die tot 1970 gehadhaafd bleef. Zie K.L.L.M. Dittrich en J.G. Gosman, 'Kiesstelsel en kiesrecht', in: Daalder en Nauta, *op.cit.*, A1200, 9.
4. A. Lijphart, *Democracies in Plural Societies. A Comparative Exploration*, New Haven, 1977.
5. Zie J.Th.J. van den Berg, 'De evenredige vertegenwoordiging in Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92 (1979), 452-472; P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940*, Assen, 1979; en G. Voerman, 'P.W.A. Cort van der Linden', in: G.A. van der List en P.G.C. van Schie, red., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940*, Assen/Maastricht, 1993, 113-124.
6. Veel van de Europese staten en de 'Europese fragmenten' elders in de wereld verschaften in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk aan in hoger of lager tempo een groter deel van hun bevolking toegang tot het politieke leven. Zij vormden nog steeds de grote meerderheid van staten die over een langere periode vertegenwoordigende organen via daadwerkelijk

competitieve, vrije en geheime verkiezingen samenstellen. In het blad *Electoral Studies* worden 37 landen als zodanig aangeduid. Daarbij hoort dan ook Zuid-Afrika dat weliswaar verkiezingen houdt die aan deze criteria voldoen, maar waar het nog steeds schort aan een algemeen kiesrecht. Daarnaast meldt het blad de laatste jaren een toenemend aantal incidentele verkiezingen die aan de genoemde vereisten voldoen: zowel in Afrikaanse als in Oosteuropese staten. Of er nu sprake is van een robuuste trend in de richting van een groter aantal landen met een politieke systeem van massa-democratie moet worden afgewacht.

7. H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen, 1988, 154, 189.
8. T. van der Meer, S. van Schuppen en S. Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913*, Amsterdam, 1981.
9. Van der Meer e.a., *op. cit.*, 108-109.
10. Tabel 3 en 4 in Van der Meer e.a., *op. cit.*, 206-207.
11. N.P. Passchier, 'De geografie van de verkiezingsdeelname in Nederland sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970', in: *Geografisch Tijdschrift*, 23 (1989), 3, 166-180.
12. K. Dittrich, *Partij-politieke verhoudingen in Nederlandse gemeenten*, Leiden, 1978.
13. P. Dekker, 'Lokale en regionale verscheidenheid in politieke cultuur in Nederland', in: *Geografisch Tijdschrift*, 22 (1988), 256-271.
14. D. Elazar, *American Federalism: A View from the States*, New York, 1966.
15. C. Stoppelenburg en H. van der Wusten, 'Continuïteit en verandering in de politieke kaart van Nederland, 1897-1913', in: *Acta Politica*, 21 (1986), nr. 4, 431-448; H.H. van der Wusten, 'Onderzoek van verkiezingsuitslagen'. in: Daalder en Nauta, *op.cit.*, 1991, A1500, 1-35.
16. J.C. Ramaer, *Religie in verband met politiek in Nederland*, Groningen, 1909.
17. H. van der Wusten, 'Elite na de storm. De eerste fase in de ontwikkeling van de partijpolitieke verhoudingen onder algemeen kiesrecht in Nederland (1918-1929)', in: W.J. van den Breemen en P.H. Pellenbarg, red., *Het geografisch plechtanker. Liber Amicorum Rob Tamsma*, Amsterdam/Groningen, 1987, 176-188.
18. De Tweede-Kamerverkiezingen van 1917 - de laatste die onder het districtenstelsel zijn gehouden - zijn hier buiten beschouwing gebleven. Teneinde de grondwetsherziening zo soepel mogelijk te laten verlopen, waren de partijen onder het motto 'laat zitten, wat zit' overeen gekomen om geen tegenkandidaten in de districten te stellen.
19. N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'The electoral geographies of the

- Netherlands in the era of mass politics, 1888-1986', in: R.J. Johnston, F.M. Shelley en P.J. Taylor, red., *Developments in Electoral Geography*, Londen, 1990, 39-59.
20. N.P. Passchier, 'Centrumpartij en NSB. Een vergelijking vanuit het sociaal-ecologisch gezichtspunt', in: *Geografisch Tijdschrift* 21 (1987), 29-50.
21. W. Ostendorf, 'Culturele differentiatie binnen Nederland: van territoriale binding naar sociaal-ruimtelijke uitsortering', in: H. van der Wusten, red., *Postmoderne geografie. De sociografische traditie voortgezet*, Muiderberg, 1987, 168-179.
22. H. Smits, 'De fluwelen revolutie van de stadspartijen', in: *Vrij Nederland*, 16 januari 1993.

VAN PRESSIE TOT BELEID

Het streven naar meer vrouwen in de partijpolitiek in de jaren tachtig

H. van de Velde

1. Inleiding¹

De heropleving van het feminisme in Nederland in de jaren zeventig strekte zich ook uit tot de politieke partijen. Binnen de partijverbanden werden nieuwe vrouwenorganisaties gevormd; de traditionele vrouwengroepen stelden zich steeds activistischer op. Beide vroegen zij dringender dan tevoren aandacht voor de positie van vrouwen in politiek-inhoudelijke issues en attaqueerden zij de getalsmatige ondervertegenwoordiging van vrouwen in de politiek. Gaandeweg werd de geringe aanwezigheid van vrouwen in politieke en bestuurlijke organen ook in andere geledingen van de partijen een punt van discussie. Het kwam op de agenda van besturen, partijraden en congressen van de meeste partijen. Ook binnen het emancipatiebeleid van de overheid werd de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de politiek een issue. In de jaren tachtig subsidieerde de overheid tot twee keer toe emancipatieprojecten in de partijen en in 1991 heeft de regering zelfs de Emancipatieraad om advies gevraagd hoe de vertegenwoordiging van vrouwen in de (partij)politiek kon worden vergroot.²

Ondanks al deze aandacht is er nog weinig bekend over het verloop en het resultaat van de diverse recente debatten, projecten en aanbevelingen met betrekking tot de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de partijpolitiek. Dit artikel wil in deze leemte voorzien. Voor de vijf voornaamste Nederlandse partijen (CDA, VVD, D66, PvdA en Groen Links - de kleine orthodox-christelijke partijen blijven buiten beschouwing³ - zullen de volgende thema's onder de loep worden genomen:

- de ontwikkeling van de getalsmatige vertegenwoordiging van vrouwen in de landelijke partijbesturen, op de kandidatenlijsten en in de Tweede-Kamerfracties in de jaren tachtig;
- het verloop van de debatten over de vertegenwoordiging van vrouwen in de eigen gelederen die binnen de partijen in diezelfde periode zijn gevoerd;
- de maatregelen die de verschillende partijen in deze periode hebben

genomen om het aandeel van vrouwen in politieke functies te verhogen.

2. Getalsmatige vertegenwoordiging

In de periode 1960-1990 is de getalsmatige vertegenwoordiging van vrouwen in de meeste partijpolitieke organen en de parlementaire vertegenwoordigingen in West-Europa fors gestegen.⁴ In 1960 bedroeg voor de partijen in elf Europese landen het gemiddelde aandeel van vrouwen in het landelijk partijbestuur, op kandidatenlijsten voor nationale verkiezingen en in parlementaire fracties respectievelijk 11%, 8,6% en 5,2% (in Nederland respectievelijk 6%, 10% en 8%).⁵ Anno 1990 waren in dezelfde Europese landen deze percentages gestegen tot respectievelijk 29%, 28% en 22%. Nederland zat aan het eind van de jaren tachtig voor alle drie de categorieën boven deze gemiddelden. In 1990 was het aandeel van vrouwen in de nationale partijbesturen gemiddeld 30%. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1989 was gemiddeld 36% van de gestelde kandidaten vrouw, terwijl direct na die verkiezingen het aandeel vrouwelijke kamerleden voor de verschillende partijen 29% bedroeg. In vergelijking met andere Europese landen, nemen de Nederlandse partijen een middenpositie in. De Scandinavische partijen lopen in dit opzicht voorop. Het aandeel van vrouwen in de Nederlandse partijen ligt echter nog altijd aanzienlijk hoger dan in Groot-Brittannië, Ierland, Duitsland en Italië.

De stijging van het percentage vrouwen in de nationale partijbesturen, in de fracties en op de nationale kandidatenlijsten die gedurende de laatste dertig jaar in de Westeuropese landen heeft plaatsgevonden, is niet gestaag en geleidelijk verlopen. Voor de meeste partijen geldt dat de sterkste stijging min of meer sprongsgewijs plaatsvond in de periode 1980-1990. De ontwikkeling in de Nederlandse politieke partijen wijkt niet af van dit patroon. Tabel 1 en 2 tonen dat juist in de jaren tachtig een toename van het aandeel van vrouwen in de politiek heeft plaatsgevonden. Uiteraard bestaan er aanzienlijke verschillen tussen de partijen onderling wat betreft de grootte van dit aandeel. Maar voor alle partijen geldt dat het percentage vrouwen in het landelijke partijbestuur in 1989 hoger is dan in 1980. Wanneer met betrekking tot kandidatenlijsten en Tweede-Kamerfracties de cijfers voor 1977 worden vergeleken met die van 1989, geldt dezelfde conclusie voor alle partijen op de VVD na. Op de liberale kandidatenlijst was in 1989 het vrouwelijk smaldeel procentueel zelfs iets geringer dan in 1977, terwijl het aandeel van vrouwen in de kamerfractie voor beide jaren hetzelfde bleef.

Tabel 1. Aandeel van vrouwen in partijbesturen (in %), 1980-1989

	CDA	VVD	PvdA	D66	PPR	PSP	CPN
1980	17	15	22	24	13	9	19
1981	19	11	19	20		8	
1982	17	11	38	25	40	5	34
1983	16	15	43		46	25	
1984	20	16	38	19	31	29	
1985	20	15	33		46	28	35
1986	31	14	29	14	42	26	27
1987	29	22	32		38	31	
1988	29	30	36	25	25	43	30
1989	25	30	40	27	37	36	30

bron:

R. Koole en H. van de Velde, 'The Netherlands', in: R. Katz en P. Mair, eds., *The development of party organizations in Western democracies, 1960-1990. A data handbook*, London, 1992.

Een nadere beschouwing van de gegevens over de gehele periode toont echter iets opmerkelijks. Alleen het aandeel van vrouwen op kandidatenlijsten lijkt redelijk constant te stijgen naar een hoogtepunt in 1989. De ontwikkeling van de percentages vrouwen in de Tweede-Kamerfracties en, nog sterker, in de partijbesturen vertoont veel meer een golfbeweging. Het blijkt dat sommige partijen in enig ander jaar tussen 1980 en 1989 een groter percentage vrouwen in bestuur en fractie hadden dan in 1989. Voor de fracties van de vier grote partijen had dat hoogtepunt in verschillende jaren plaats. Voor het CDA in 1981, voor D66 in 1982 en voor de VVD in 1986. Alleen de PvdA-fractie bereikte in 1989 het maximum. Voor de fracties van de PvdA en D66 is, na een daling in 1986, in 1989 weer een stijging te zien. Dit wisselende patroon is in de nationale partijbesturen nog sterker. Alleen het bestuur van de VVD kende aan het einde van de jaren tachtig het grootste aandeel vrouwen. Voor de andere partijen viel dit hoogtepunt eerder: in 1983 voor de PvdA, in 1983 en 1985 voor de PPR, in 1985 voor de CPN, in 1986 voor het CDA en in 1988 voor de PSP. Met betrekking tot D66 zijn de data niet voor ieder jaar beschikbaar.

Een vergelijking met het aandeel van vrouwen in partijbesturen in 1991 laat zelfs zien dat er voor een meerderheid van de partijen sinds 1989 weer een afname heeft plaatsgevonden (zie Tabel 3). Alleen het CDA

Tabel 2. Aandeel van vrouwen in respectievelijk het totale aantal door de partij gestelde kandidaten voor de Tweede Kamer (k) en het totale aantal zetels van hun partij (TK) (in %), 1977-1989

	1977		1981		1982		1986		1989	
	k	TK	k	TK	k	TK	k	TK	k	TK
CDA	14	10	15	17	18	15	31	13	29	13
VVD	18	18	19	23	17	19	18	30	17	18
PvdA	17	17	18	18	23	21	25	17	39	29
D66	20	25	25	23	23	66	20	22	36	33
PPR	14	33	15	33	34	50	30	50	-	-
PSP	14	0	14	33	35	33	31	100	-	-
CPN	13	0	30	33	53	66	41	-	-	-
GL	-	-	-	-	-	-	-	-	50	50

N.B.: Het betreft hier het percentage vrouwelijke fractieleden op het moment van verkiezing. Mogelijke stijgingen of dalingen van dit percentage door opvolging zijn dus niet in deze tabel opgenomen. Met name voor de regeringspartijen evenwel is het waarschijnlijk dat er na afloop van de kabinetsformatie een stijging van het aandeel van vrouwen heeft plaatsgevonden.

bron:

R. Koole en H. van de Velde, 'The Netherlands', in: R. Katz en P. Mair, eds., *The development of party organizations in Western democracies, 1960-1990. A data handbook*, London, 1992.

vertoont sindsdien een lichte stijging, hoewel de christen-democraten hun eigen hoogste score van 31% in 1986 nog niet hebben geëvenaard. Verder heeft alleen Groen Links in 1991 een groter percentage vrouwen in het landelijk bestuur, vergeleken met haar voorlopers (CPN, PSP en PPR) in de jaren tachtig. Over de hele linie is dus zeker niet van een gestage toename van het aandeel van vrouwen in politieke organen sprake.

Tabel 3. Aandeel van vrouwen in partijbesturen (in %), 1991

CDA	VVD	PvdA	D66	GL
27	23	32	23	47

bron: Vrouwen in politiek en openbaar bestuur, Den Haag, 1991.

3. Ondervertegenwoordiging van vrouwen als partijpolitiek probleem

3.1 Inleiding

In het debat over de vertegenwoordiging van vrouwen in de politiek kunnen de laatste tien jaar twee belangrijke actoren worden onderscheiden. De eerste wordt gevormd door de vrouwenorganisaties die de meeste partijen vanouds in hun gelederen hebben. Leijenaar noemt deze groepen als een factor die de kandidaatstelling van vrouwen voor vertegenwoordigende lichamen beïnvloeden.⁶ Naast het vergroten van het aantal vrouwen in politieke functies hebben deze organisaties echter nog een tweede belangrijke doelstelling, namelijk het beïnvloeden van de standpunten van hun partijen in een richting die zij in het belang van vrouwen achten. Deze doelstelling van belangenbehartiging is in de loop der tijd steeds belangrijker geworden.⁷ In veel gevallen vormt zij de ratio waarom de partijpolitieke vrouwenorganisaties streven naar meer vrouwen in de politiek.

De betrokkenheid van de tweede actor, de overheid, is van recenter datum. Vanaf het einde van de jaren zeventig heeft de overheid verschillende malen 'emancipatieprojecten' in de politieke partijen gesubsidieerd. Aanvankelijk is deze subsidie verleend ter ondersteuning van de vrouwenorganisaties van de partijen. De officiële doelstelling was het bevorderen van de emancipatiedeskundigheid in de politieke partijen. De laatste projectsubsidie, van 1988 tot 1990, was daarentegen niet meer voor de vrouwenorganisatie maar voor de hele partij bestemd. De doelstelling was gewijzigd in het vergroten van het aandeel van vrouwen in politieke functies, waarbij expliciet het middel van positieve actie werd aanbevolen. Positieve actie werd daarbij opgevat als een samenhangend pakket van maatregelen dat erop gericht is de participatie van ondervertegenwoordigde groepen in organisaties te vergroten. Alle partijen, behalve de SGP, hebben van deze subsidie gebruik gemaakt.⁸

In het navolgende wordt dan ook ingegaan op de rol van beide actoren in de discussie over de vertegenwoordiging van vrouwen in de jaren tachtig. In de schets van die discussie zullen per partij aan de orde komen:

- de keuze voor of tegen quoterings en/of streefcijfers;
- de maatregelen die partijen hebben genomen om de vertegenwoordiging van vrouwen te vergroten, waarbij met name wordt ingegaan op de positieve actie-projecten die alle onderzochte partijen aan het eind van de jaren tachtig hebben uitgevoerd.

3.2 Partij van de Arbeid

In 1977 nam het congres van de PvdA een motie van haar vrouwenorganisatie Rooie Vrouwen over, waarin het streven was vastgelegd dat minstens 25% van de plaatsen in partijorganen en op de diverse kandidatenlijsten door vrouwen zou moeten worden bezet. Naar aanleiding van deze motie stelde het partijbestuur een jaar later de commissie 'Aktivering vrouwelijke leden' in. Deze commissie moest voorstellen doen, met name aan gewestelijke en plaatselijke besturen, hoe de doelstelling van 25% ook in de praktijk verwezenlijkt kon worden.

De commissie bestond van 1978 tot ongeveer 1983 en functioneerde problematisch. Al in 1980 klaagde de commissie over interne malaise en een gebrekkige motivatie van de leden.⁹ De belangrijkste concrete activiteit van de commissie was het produceren van een artikelenbundel met suggesties over de participatie van vrouwen in de politiek, gericht op gewesten en afdelingen. De suggesties liepen uiteen van het persoonlijk benaderen van vrouwelijke leden en het stimuleren van vrouwen om deel te nemen aan cursussen, tot het reserveren van geld op afdelingsbegrotingen en het benaderen van afdelingen om 'vrouwvriendelijker' te vergaderen. De commissie raakte daarna al snel verder in de versukkeling, had competentieproblemen met de Rooie Vrouwen en klaagde over het ontbreken van steun vanuit het partijbestuur, dat haar in het leven had geroepen.¹⁰

De houding van de Rooie Vrouwen ten aanzien van deze activeringscommissie was ambivalent. Hoewel juist de Rooie Vrouwen hadden geijverd voor de instelling ervan, waren zij tegelijk bang dat de club in het vaarwater van de vrouwenorganisatie zou komen. Dit was niet alleen een kwestie van taakafbakening, maar in zekere zin ook van verschil in visie. De Rooie Vrouwen waren weliswaar de drijvende kracht geweest achter het opnemen van een streefcijfer in de partijreglementen, maar plaatsten enkele jaren later kanttekeningen bij het streven naar 'meer vrouwen' zonder meer. In een notitie uit 1980 vroeg de kerngroep van de Rooie Vrouwen zich af:

'...Hoe houden wij, als Rooie Vrouwen, een bepaalde greep op een wassend leger van vrouwelijke vertegenwoordigers en kaderleden. Met andere woorden, hoe en in welke mate blijven onze uitgangspunten doordringen tot de in de partij actieve vrouwen, die actief geworden zijn in de partij buiten de Rooie Vrouwen om en die mogelijk de feministische doelstellingen niet onderschrijven. Immers, voor de partij telt bij de berekening het percentage (ja of nee 25%), feministisch of niet.
...Sterft de Rooie Vrouwen-beweging niet in haar eigen

streven (25%-50%), juist doordat vrouwen gaan deelnemen in datgene wat door de commissie Aktivering vrouwelijke leden wordt nagestreefd en daardoor (denk aan de hoeveelheid werk) niet meer beschikbaar zijn voor het Rooie Vrouwen-kader.¹¹

Het dilemma van de Rooie Vrouwen was dus de keuze 'meer vrouwen' of 'meer feministes', terwijl het tegelijk niet in het belang van het voortbestaan van de eigen organisatie werd geacht om al het kader te laten 'doorstromen' naar andere partijgeledingen. Het streven naar meer vrouwen in de vertegenwoordigingen en organen van de partij was voor de Rooie Vrouwen immers slechts één doelstelling, naast het beïnvloeden van het partijbeleid. Dat de vrees van de organisatie om de 'greep' op het vrouwelijk kader te verliezen niet geheel ongegrond was, bewijst het feit dat vanaf halverwege de jaren tachtig, *naast* de structuur van de Rooie Vrouwen, spontaan netwerken van vrouwelijke PvdA-bestuurders en -vertegenwoordigers zijn ontstaan.

Op voorstel van het partijbestuur besloot het congres in 1987 de reglementaire bepaling rond de vertegenwoordiging van vrouwen aan te scherpen tot een bindend quotum van 25% en een streven naar 50% vrouwen op alle niveau's in de partij.¹² Het streven naar 25% was tot dan toe afhankelijk van de goede wil van gewesten en afdelingen en werd dan ook lang niet overal gehaald. Net als in 1977 volgde ook op het opnemen van deze, nu bindende, bepaling weer het startsein voor een ondersteunend beleid, dit keer onder de noemer 'positieve actie'. Evenals de andere politieke partijen ontving de PvdA van 1988-1990 een subsidie van de overheid om de participatie van vrouwen in politieke functies te vergroten.

Dit positieve actie-project stond in de PvdA, evenals in andere partijen, vrijwel geheel in het teken van de gemeenteraadsverkiezingen van 1990. Het project richtte zich op twee zaken. Ten eerste het aanbieden van oriëntatiedagen en een cursus 'vrouwen in de lokale politiek' aan vrouwen, en ten tweede het geven van voorlichting aan gewestelijke besturen over positieve actie.¹³ Deze tweede component bestond vooral daaruit dat 'contactpersonen positieve actie' uit de gewesten meewerkten aan de organisatie van de oriëntatiedagen en deelnemers wierven voor de cursussen. Verder ontvingen de gewesten en afdelingen voorlichtingsmateriaal over het werven van vrouwelijke kandidaten en het opstellen van plaatselijke plannen voor positieve actie. Hoeveel afdelingen daarmee inderdaad iets hebben gedaan, is niet duidelijk. In het algemeen lijkt er in dit project een sterke nadruk te hebben gelegen op het 'opleiden' van vrouwen voor de gemeenteraden.

Bijna eenderde (29,3%) van de zetels die de PvdA bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 verkreeg, werd door vrouwen bezet. Dit was een stijging van niet meer dan 1,8% ten opzichte van 1986.¹⁴ Het zetelverlies

van de sociaal-democraten verklaart deze geringe toename waarschijnlijk niet of niet geheel. Uit een telefonische enquête die de PvdA ter evaluatie van het positieve actie-project hield onder afdelingsbesturen, blijkt dat in ieder geval voor de onderzochte afdelingen het aandeel van vrouwen bij een gelijk gebleven zetetal zelfs 2% lager geweest zou zijn.

De inspanningen gericht op de gemeenteraadsverkiezingen in 1990 hebben een vervolg gekregen in een 'Beleidsplan positieve actie voor de jaren 1990-1994', waarin het partijbestuur het bereiken en behouden van een gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen als doelstelling heeft geformuleerd. Het beleid bestaat uit zes onderdelen: informeren en stimuleren van afdelingen; werving en activering van vrouwen; scholing van vrouwen; ondersteuning van vrouwen in politieke functies; selectiemechanismen in de politiek en cultuur van de politiek.

Analoog met de aanbevelingen hierover van de Emancipatieraad probeert het partijbestuur sinds 1991 overeenkomsten te sluiten met de gewestelijke besturen over streefcijfers en te ondernemen activiteiten. De gewesten zouden op hun beurt de uitvoering van positieve actie-maatregelen in afdelingen moeten stimuleren. Dit idee heeft veel weerstand opgeroepen omdat gewestbesturen het zien als te veel bemoeienis met hun interne aangelegenheden. Slechts een minderheid van de gewesten wil ook inderdaad zo'n overeenkomst afsluiten.¹⁵

De positieve actie-campagne richt zich ook nu weer grotendeels op de eerstvolgende gemeenteraadsverkiezingen. Zo zullen er opnieuw cursussen komen voor potentiële vrouwelijke kandidaten. Nieuw is dat er ook een cursus georganiseerd zal worden voor de 'selecteurs' waarin de selectiecriteria en het selectieproces zullen worden belicht vanuit de invalshoek van positieve actie.

De algehele malaise in de PvdA is de laatste twee jaar nogal van invloed geweest op dit stimuleringsbeleid. Niet alleen heeft bij veel leden het idee post gevat dat er door de crisis waarin de partij verkeerde wel belangrijker problemen waren voor de PvdA, ook werden in het hele proces van bezinning en vernieuwing openlijk vraagtekens geplaatst bij het streven naar een grotere vertegenwoordiging van vrouwen. Zo plaatste de commissie-Van Kemenade aanvankelijk in haar rapport kanttekeningen bij het positieve actie-beleid. Dit is uiteindelijk door het partijbestuur niet overgenomen, maar gebleven is de teneur dat 'belangengroepen' zich minder met de selectieprocessen moeten bemoeien, dat 'kwaliteit' het enige selectie criterium voor vertegenwoordigers moet zijn en dat het bevorderen van de participatie van leden in deze tijd van weinig realiteitszin getuigt. Het besluit dat de PvdA naar aanleiding van het rapport heeft genomen om de regionale invloed op de kandidaatstelling voor landelijke verkiezingen te verminderen, zou echter een grotere vertegenwoordiging van vrouwen juist weer kunnen

bevorderen.¹⁶ Gezien de teneur van het rapport van de commissie-Van Kemenade is het verder opmerkelijk dat het partijcongres van de PvdA in december 1992 het quotum voor vrouwen van 25% verhoogde tot eenderde.¹⁷ Wellicht dat op dat moment de rolverdeling tussen landelijk en lokaal kader zich in de PvdA juist aan het veranderen was, waardoor - in tegenstelling tot het gebruikelijke patroon - het lokale kader sterker aanhanger was van bindende bepalingen over de vertegenwoordiging van vrouwen. Ook de positie van de Rooie Vrouwen stond in het rapport-Van Kemenade ter discussie. De neveninstellingen, waaronder de vrouwenorganisatie, zouden moeten worden beoordeeld op de bijdrage die ze kunnen leveren aan de partijvernieuwing. Verder zou moeten worden onderzocht in hoeverre hun taken ook niet door de reguliere partijorganisatie kunnen worden verricht, of ze niet méér in hun eigen inkomsten kunnen voorzien en of er geen andere inhoudelijke en organisatorische prioriteiten gesteld zouden moeten worden (bijvoorbeeld etnische groepen, ouderen, uitkeringsgerechtigden en het milieu).¹⁸ In dit licht moeten ook de bezuinigingsvoorstellen worden bezien die het partijbestuur in de zomer van 1992 heeft gedaan met betrekking tot de vrouwenorganisatie. Deze voorstellen vormden volgens de Rooie Vrouwen een dusdanige financiële aderlating, dat het in de praktijk zou leiden tot de opheffing van de organisatie.¹⁹ Er is echter overeengekomen dat het budget van de Rooie Vrouwen ongemoeid zal blijven als zij plannen ontwikkelen die een bijdrage leveren aan de 'vernieuwing' van de PvdA.

3.3 Christen Democratisch Appèl

Het aandeel van vrouwen in de confessionele partijen ARP, CHU en KVP is altijd lager geweest dan dat in de niet-confessionele partijen. Herhaalde lobby's van vrouwengroepen in deze partijen voor vrouwelijke kandidaten voor besturen en lijsten leidden er niet toe dat de vertegenwoordiging van vrouwen hoog op de partijagenda's werd genoteerd. In de eerste jaren na de vorming van het CDA in 1980 was dit al niet anders. Het was echter de oververtegenwoordiging van vrouwen in het CDA-electoraat die de kwestie meer gewicht gaf. In de evaluatie van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1981 werd voor het eerst gewezen op de discrepantie tussen het aantal vrouwelijke CDA-kiezers en het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers van de partij.²⁰ In een strategienota over het publiciteitsbeleid van de christen-democraten uit dezelfde periode stond onder het kopje 'De CDA-bestuurder als stereotype':

'Wij hebben het vermoeden ontwikkeld dat er in brede kring een stereotype van de CDA-bestuurder bestaat dat ruwweg kan worden omschreven als vergrijsd, niet voor-

uitstrevend, niet daadkrachtig, vaker man dan vrouw.²¹

De nota noemde dit beeld 'uitermate ongewenst, vooral voor de jongere kiezer'. Publicitaire overwegingen gaven in het CDA dus een eerste aanzet tot aandacht voor het gebrek aan vrouwelijk kader. Het ontbreken van voldoende vrouwelijke partijprominenten droeg immers bij aan het stoffige imago waar men juist vanaf wilde.

Enige jaren later, in 1984, sprak de partijraad van het CDA zich naar aanleiding van het rapport *Appel en Weerklank* ervoor uit dat de partij 'veel meer dan thans vrouwen en jongeren opneemt in bestuursorganen en op kandidatenlijsten'.²² De precieze invulling van dit 'veel meer dan thans' was niet duidelijk. Een voorstel dat in 1975 - op instigatie van de Centrale van CH-Vrouwen - door het bestuur van de CHU was gedaan om 20% van de zetels in het federatiebestuur van het CDA voor vrouwen te reserveren, was voortijdig gesneuveld.²³ Ook in latere jaren ging de partij niet over tot de introductie van bindende bepalingen aangaande de vertegenwoordiging van vrouwen in de diverse partijorganen, ondanks de aanhoudende discussie.

Pas in 1988 werd de ondervertegenwoordiging van vrouwen in het CDA een punt van concreet beleid. Een door de overheid gesubsidieerde medewerkster deed toen haar intrede om een plan voor positieve actie te ontwikkelen. In de twee jaar dat dit project duurde kwam er een onderzoek naar de vrouwelijke leden en een beleidsplan positieve actie tot stand. Uit het onderzoek bleek dat vrouwen in 1988 slechts 22,7% van het ledenbestand uitmaakten. Het partijbestuur besloot hierop te streven naar een situatie waarin het percentage door vrouwen beklede partijfuncties een afspiegeling was van hun aandeel in de ledenaanhang. Dit betekende dat op sommige plaatsen reeds sprake was van een 'oververtegenwoordiging' van vrouwen, zoals bijvoorbeeld in de Statenfracties die toen voor 24,7% uit vrouwen bestonden. Elders deed zich een 'lichte ondervertegenwoordiging' voor, bijvoorbeeld in de toenmalige Eerste- en Tweede-Kamerfracties die voor respectievelijk 19,2% en 20,4% uit vrouwen bestonden. Wel diende er ledenwerving onder vrouwen plaats te vinden, totdat het percentage vrouwelijke leden gelijk zou zijn aan het percentage vrouwelijke kiezers (55%).

Ledenwerving was dan ook één van de elementen in het beleidsplan positieve actie dat het CDA-bestuur in 1989 overnam. Het voorstel van de 'Begeleidingscommissie positieve actie' om vrouwen 'bij voldoende geschiktheid' een voorkeursbehandeling te geven, nam het partijbestuur niet over. In plaats daarvan besloot het met kamerkringen (op vrijwillige basis) zogenoemde 'convenanten' af te sluiten waarin doelen, maatregelen en termijnen voor een grotere vertegenwoordiging van vrouwen zijn vastgelegd. Kamerkringen zouden dan hetzelfde kunnen doen met afdelingen in hun gebied. Verder werden speciale cursussen deskundigheids-

bevordering en politieke vaardigheden voorgesteld, een deskundigenbank voor vrouwen (in aansluiting op het algemene 'human resource project') en een zogenaamd 'gezins'- of partnerlidmaatschap. In verkiezingsprogramma's en speeches zou er meer aandacht voor vrouwen moeten zijn. Bovendien diende het Wetenschappelijk Instituut een studie te verrichten naar een christen-democratisch geïnspireerde emancipatievisie.²⁴ In december 1989 nam de partijraad een resolutie aan die de diverse partijgeledingen opriep de positieve actie-plannen uit te voeren.

Na de afloop van het gesubsidieerde project is de verdere begeleiding van de positieve actie in handen van een commissie, onder verantwoordelijkheid van het partijbestuur. Professionele ondersteuning is niet meer aanwezig. Sindsdien is er een folder voor ledenwerving onder vrouwen uitgebracht en heeft het scholingsinstituut van de partij cursussen voor vrouwen opgezet. De aanbevolen studie naar een christen-democratische emancipatievisie is tot nu toe niet verricht. Van de negentien kamerkringen hebben er tot op heden acht een convenant met het partijbestuur afgesloten. Over de resultaten van het beleid valt nog weinig te zeggen, aangezien men de activiteiten pas in 1994 gaat evalueren.

Bij de ontwikkeling en uitvoering van het positieve actie-beleid is de rol van het Vrouwenberaad - de vrouwenorganisatie van het CDA - beperkt gebleven. Weliswaar hadden er vrouwen uit die kring zitting in de begeleidingscommissie, maar formeel had het Vrouwenberaad geen bemoeienis. Waar het streven naar een grotere vertegenwoordiging van vrouwen althans officieel onomstreden is geworden, geldt dit zeker niet voor alle activiteiten van de vrouwenorganisatie. Het Vrouwenberaad is in het verleden nogal eens in aanvaring gekomen met het partijbestuur, wanneer het eigen standpunten in politieke discussies innam of aandacht vroeg voor 'vrouwenbelangen' in de politiek. In hetzelfde rapport dat een grotere vertegenwoordiging van vrouwen aanbeval, *Appel en Weerklank*, werd het Vrouwenberaad als categorale organisatie impliciet een neiging tot 'enge belangenbehartiging' verweten.²⁵ De vrouwenorganisatie, zo luidde de mening van de partijtop, diende zich te beperken tot de scholing en vorming van vrouwen en was daarmee op te vatten als een voorportaal naar de 'echte' politiek.

3.4 Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Anders dan in de PvdA en het CDA is de geringe vertegenwoordiging van vrouwen in de echelons van de VVD pas een punt van discussie geworden toen de partij van 1988 tot 1990 gebruik maakte van de overheidssubsidie voor een medewerkster positieve actie. Hierdoor kwam de ondervertegenwoordiging van vrouwen voor het eerst hoog op de agenda. Naar aanleiding van een inventarisatie van het aandeel van vrouwen in de verschillende geledingen besloot het partijbestuur dat:

'tenminste een derde van de functies op natuurlijke wijze door vrouwelijke leden bekleed moeten worden. Op natuurlijke wijze omdat het reglementair strijdig is zulks vast te leggen in bepalingen. Het liberale karakter van de partij en haar dientengevolge tot stand gekomen reglementen, die meer dan ooit uitgaan van het gestalte geven aan de organisatie gebaseerd op een wezenlijke partijdemocratie, verdragen een dergelijke reglementering niet'.²⁶

Evenals het CDA koos de VVD hiermee voor een constructie waarin het aandeel dat vrouwen in de partijfuncties zouden moeten innemen, een afspiegeling vormde van het aandeel van vrouwen in het ledental van de partij (bij de liberalen ook ongeveer eenderde). Bindende maatregelen wees het VVD-bestuur echter af.

De concrete invulling van het positieve actie-project bestond uit het aanbieden van twee cursussen voor vrouwen, gericht op vrouwelijke aspirant-bestuurders en vrouwelijke aspirant-raadsleden. Verder dienden vrouwen te worden gestimuleerd om deel te nemen aan de reguliere kadertrainingen, aangezien die juist een recruitersbron zouden vormen.²⁷ Andere aanbevelingen waren om een deskundigenregister van vrouwen op te zetten en om in de publiciteit van de partij meer aandacht te besteden aan vrouwen.²⁸

Na afloop van de subsidieperiode is de uitvoering van verdere maatregelen opgedragen aan een commissie onder verantwoording van het partijbestuur. Aanvankelijk kwam het werk van deze commissie slecht op gang. Het aantreden van de nieuwe partijvoorzitter mevr. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut in 1991 gaf echter een nieuwe impuls aan de positieve actie in de VVD. Inmiddels heeft het hoofdbestuur een voorstel aangenomen ter vergroting van de participatie van vrouwen in de gemeenteraadsfracties na de verkiezingen van 1994. Uitgangspunt is nog altijd dat het aandeel van vrouwen in partij- en vertegenwoordigende functies in ieder geval gelijk zou moeten zijn aan hun aandeel in het ledenbestand, in 1991 34%.²⁹ Er zal nu echter gedifferentieerd worden naar kamercentrales, waarbij het percentage vrouwen in gemeenteraadsfracties minimaal gelijk dient te zijn aan het percentage vrouwen in het regionale ledenbestand. Door voorlichting en training zal worden gepoogd het aantal potentiële vrouwelijke kandidaten te vergroten. Verder werden de kamercentrales voorgelicht over de noodzaak van positieve actie. Zij werden geacht dit weer door te geven in hun contacten met de afdelingen. Alle kamercentrales ontvingen een 'deskundigen-almanak' waarin achttienhonderd vrouwelijke partijleden met hun interesses en deskundigheden per regio staan vermeld.

Net als het VVD-bestuur zijn ook de 'Vrouwen in de VVD', de liberale vrouwenorganisatie, huiverig voor het propageren van dwingende maatregelen voor een grotere vertegenwoordiging van vrouwen. Voorkeursbehandeling van vrouwen wijst de organisatie af uit angst voor het effect dat 'ze alleen gekozen is omdat ze vrouw is'. Steeds weer benadrukt de organisatie dat vrouwen in de partij omhoog moeten komen op basis van hun kwaliteiten. Vanouds houdt de organisatie zich dan ook bezig met de vorming en scholing van vrouwelijke leden. Ook de deskundigenbank die de organisatie sinds 1987 bijhoudt en waar vrouwen voor reguliere partijorganen en -commissies uit geput zouden kunnen worden, past in deze benadering. In de praktijk werd van deze voorziening vrijwel alleen door de vrouwenorganisatie zelf gebruik gemaakt.³⁰

Vanaf het moment in 1977 dat het bestuur van de 'Vrouwen in de VVD' zich verjongde, is de organisatie zich meer gaan bemoeien met de inhoudelijke politiek. Op haar congressen werden sindsdien frequent standpunten ingenomen bij onderwerpen waarin de positie van vrouwen in het geding was. Ook voerde het bestuur geregeld overleg met de VVD-fracties in de Eerste en Tweede Kamer en maakte het de standpunten van de organisatie op cruciale momenten nog eens duidelijk aan partijbestuur, fracties of andere betrokkenen. Deze toegenomen neiging van de vrouwenorganisatie om politieke uitspraken te doen, leidde ertoe dat steeds vaker twijfels werden geuit over haar representativiteit. Aanvankelijk immers kenden de 'Vrouwen in de VVD' een automatisch lidmaatschap, waarbij alle vrouwelijke leden van de VVD geacht werden lid te zijn van deze organisatie. In 1984 moest men omschakelen naar een systeem waarbij belangstellende vrouwen zich expliciet dienden aan te melden. Op deze wijze konden de 'Vrouwen in de VVD' niet meer namens alle vrouwelijke partijleden uitspraken doen.

Het gewicht dat al deze inspanningen van de liberale vrouwenorganisatie uiteindelijk bij de officiële standpuntbepaling van de VVD in de schaal legt, is onduidelijk. Het lijkt erop dat de positie van de 'Vrouwen in de VVD' tamelijk marginaal is, ondanks officiële vertegenwoordigingen in partijraad en hoofdbestuur. Deze laatste vertegenwoordiging veranderde in 1989 overigens van een stemhebbend in een adviserend lidmaatschap.

3.5 Democraten '66

In tegenstelling tot de drie vorige partijen, zijn er in D66 nooit officiële verklaringen afgegeven door partijbestuur of partijcongres, waarin het streven naar een grotere vertegenwoordiging van vrouwen op kandidatenlijsten en in partijorganen is neergelegd. Speciale aandacht voor de positie van vrouwelijke partijleden lijkt in te druisen tegen het idee van gelijkheid van de seksen, dat de partij zegt aan te hangen. De toenmalige partijleider J.

Terlouw verwoordde dit in 1977 als volgt:

'We hebben zelfs nooit geteld hoeveel procent van onze leden vrouwen zijn, want er mag dan biologisch en misschien ook mentaal een groot verschil zijn tussen man en vrouw, maatschappelijk en politiek is er geen enkel verschil.'³¹

In het algemeen werd er aan de ondervertegenwoordiging van vrouwen in D66 dan ook weinig aandacht besteed. Niettemin hebben partijleden af en toe geprobeerd de discussie hierover aan te zwengelen, met name vanaf 1980 uit de kringen van het PEAC (Politiek Emancipatie Aktiviteitscentrum). Hoewel het PEAC uitdrukkelijk geen *vrouwenorganisatie* is maar een principieel gemengde *emancipatieorganisatie*, vervult het binnen D66 wel degelijk de rol die vrouwenorganisaties in de andere partijen vervullen.³² Met de status van adviescommissie van het hoofdbestuur van de partij probeert het de standpuntbepaling van D66 in emancipatiekwesties te beïnvloeden. Het gevraagd of ongevraagd geven van advies wanneer 'de emancipatie van vrouwen en mannen' - zoals het PEAC dat noemt - aan de orde is, was lange tijd de prioriteit. Hiertoe probeerde het PEAC een netwerk van plaatselijke en regionale emancipatiewerkgroepen op te zetten, dat met wisselend succes heeft gefunctioneerd.

Het PEAC bemoeide zich weliswaar van het begin af aan ook met de vertegenwoordiging van vrouwen in de partijgeledingen, maar pas vanaf het einde van de jaren tachtig op meer systematische wijze. Aanvankelijk wilde het PEAC vooral de 'emancipatiedeskundigheid' op allerlei plaatsen in de partij vergroten. Deze emancipatiedeskundigheid zou een toetsingscriterium moeten zijn voor kandidaten voor parlementaire vertegenwoordigingen en voor partijfuncties. Gaandeweg werd echter ook de vertegenwoordiging van vrouwen als zodanig door het PEAC van belang geacht. In 1987 voegde de organisatie aan haar doelstellingen toe:

'Het aantal actieve vrouwen binnen D66 vergroten, mede met het oog op een betere verdeling van bestuurlijke en politieke functies tussen vrouwen en mannen.'³³

Gezien de kandidaatstellingsprocedure in D66, waarbij alle partijleden kandidaten kunnen aanmelden en waarbij alle leden stemmen over de samenstelling van een lijst, neemt dit in de praktijk vooral de vorm aan van lobbyen en van het vragen aan vrouwen zich kandidaat te stellen.³⁴

Partijleden uit de kringen van het PEAC hebben op partijcongressen verschillende keren voorstellen ingediend die de vertegenwoordiging van vrouwen betroffen. De eerste keer was dat kort na de oprichting van het

PEAC in 1979. Op het congres in april 1980 werd voorgesteld om de al genoemde 'emancipatiedeskundigheid' als belangrijk aspect mee te wegen bij de kandidaatselectie en om 'bij gebleken ondervertegenwoordiging van vrouwen in werkgroepen, besturen en vertegenwoordigende lichamen, deze ondervertegenwoordiging eveneens als belangrijk aspect mee te wegen'.³⁵ Hoewel het hoofdbestuur van de partij de motie steunde, werd deze door het congres met tweederde meerderheid verworpen.³⁶ Op uitzonderingsposities zat D66 niet te wachten. Op eerdere partijcongressen was aan een voorstel om 'drempelcursussen' voor vrouwen te organiseren de zinsnede 'en mannen' toegevoegd. Ook was het woord 'vrouwen' in een motie die voorstelde een regeling te treffen om te voorkomen dat financieel afhankelijke vrouwen om deze reden verhinderd zouden zijn zich kandidaat te stellen, gewijzigd in 'minder draagkrachtigen'.³⁷

Blijkbaar was de weerstand tegen een aparte status voor vrouwelijke leden nog altijd groot. In 1988 dienden leden van het PEAC voor de laatste keer een dergelijke motie in op een partijcongres. Dit keer om het hoofdbestuur op te dragen een geslachtsaanduiding in het ledenbestand aan te brengen en op grond van die gegevens vervolgens quoterings op te stellen voor besturen en kandidatenlijsten. Over deze motie is op het congres echter niet gestemd, aangezien ze was ingediend onder de noemer 'actuele politieke moties'. Aan het congres was eerst de vraag voorgelegd of dit inderdaad een dergelijke motie was en daarover besliste het negatief.³⁸ Een jaar later ging het hoofdbestuur er echter wel toe over een geslachtsaanduiding op te nemen in het ledenbestand. Ongeveer 40% van het aantal leden bleek toen vrouw. Naarmate het PEAC zich meer bezighield met de vertegenwoordiging van vrouwen in de organen van D66, groeide ook de weerstand tegen zijn activiteiten. Het PEAC zou te eenzijdig aan belangenbehartiging doen, zou zich niet bekommeren om de kwaliteit van bestuurders en vertegenwoordigers en zou in feite overbodig zijn aangezien in D66 iedereen dezelfde kansen en mogelijkheden zou hebben. Zelfs zou het tegen de uitgangspunten van de partij indruisen.³⁹ Zo schreef een vrouwelijk partijlid:

'Binnen een politieke partij zou vanzelfsprekend moeten zijn dat voor vertegenwoordigende of bestuurlijke functies alleen de allerbesten, ongeacht geslacht, in aanmerking komen.

Een aparte vrouwenorganisatie die zich er op toelegt vrouwen voor allerlei functies te pushen, berokkent zo'n partij schade. En vooral voor D66 is dat een kwalijke zaak, want D66 is mede opgericht om een halt toe te roepen aan een verstikte politieke cultuur waarin het begrip democratie uitgehold werd tot het rituele steekspel van de diverse belangengroeperingen, maar het PEAC doet pre-

cies dat.⁴⁰

Hoewel het PEAC formeel een adviescommissie van het bestuur van de partij is, bleef zijn positie nogal marginaal. Het hoofdbestuur vroeg vrijwel nooit om advies, voorstellen van het PEAC werden niet overgenomen of verdwenen onbehandeld van tafel en de geldmiddelen die beschikbaar werden gesteld, waren minimaal. In 1991 riep het PEAC het bestuur van D66 op om in navolging van andere partijen een plan te ontwikkelen om de participatie van vrouwen in de partij te vergroten. Het bestuur reageerde echter niet op deze oproep. Het lijkt er zo op dat in D66 de aandacht voor de vertegenwoordiging van vrouwen zich goeddeels beperkt tot de kringen van het PEAC.

Vanaf het eind van de jaren tachtig richt het PEAC zich, net als vrouwenorganisaties in andere partijen, ook op de vorming en scholing van vrouwelijke leden. De overheidssubsidie van 1988 tot 1990 is besteed aan het scholen van vrouwen voor de gemeenteraden. Ondanks de verkiezingswinst van de partij, die ook 'onverwachte' kandidaten uit de lagere regionen van de lijsten in de raden bracht, steeg het aandeel van vrouwen in de D66-fracties in de gemeenteraden toch slechts van 26,5% naar 28%.⁴¹

3.6 Groen Links

Toen in november 1990 PPR, PSP, CPN en EVP na anderhalf jaar van vergaande - electorale - samenwerking fuseerden tot Groen Links, was de bloei van het feminisme in die partijen alweer over zijn hoogtepunt heen. In de eerstgenoemde drie partijen hadden vrouwengroepen de thema's van de vrouwenbeweging uit de jaren zeventig op de politieke agenda gebracht. Tijdens de 'feminisme-congressen' die elk van de drie in de eerste helft van de jaren tachtig heeft gehouden, waren feministische uitgangspunten en eisen overgenomen. Over de vergroting van het aandeel van vrouwen in de eigen gelederen hadden PSP, CPN en PPR meer of minder bindende uitspraken gedaan.⁴²

Aanvankelijk achtten de vrouwengroepen binnen radicaal links het beïnvloeden van de partijstandpunten van meer belang dan de getalsmatige vertegenwoordiging van vrouwen in die partijen. In de loop van de jaren tachtig veranderde dit echter. Mede onder invloed van de door de overheid gesubsidieerde emancipatieprojecten kwam het aandeel van vrouwen in de eigen organisaties meer centraal te staan.

In het kader van de positieve actie-projecten van 1988 tot 1990 besloten de besturen van CPN, PSP en PPR ernaar te streven dat vrouwen respectievelijk 40%, 40% en 33% van de plaatsen op de lijsten voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 zouden bezetten. De invulling van de

projecten bestond enerzijds uit scholing van vrouwen en anderzijds uit voorlichting aan afdelingen over positieve actie. Die voorlichting moest bestaan uit suggesties aan afdelingen hoe het aandeel van vrouwen te vergroten. Zij liep uiteen van 'het actief benaderen van vrouwen' en 'het aanbieden van kinderopvang' tot 'op een andere manier vergaderen'.⁴³ Uit de evaluatie bleek echter dat niet meer dan zo'n 20% van de afdelingen inderdaad activiteiten had ondernomen in het kader van de positieve actie.⁴⁴ Na de gemeenteraadsverkiezingen in 1990 bestonden de fracties van Groen Links voor 37% uit vrouwen, wat een stijging was van tien procent in vergelijking met de gezamenlijke resultaten van PPR, PSP en CPN in 1986.

De officiële vorming van Groen Links was inmiddels aanleiding geweest voor een lobby om bepalingen in de nieuwe partijreglementen op te nemen betreffende de evenredige vertegenwoordiging van vrouwen en mannen in partijorganen en op kandidatenlijsten. Op het formele oprichtingscongres van Groen Links in november 1990 deed het al geconstitueerde 'vrouwen-overleg' voorstellen om die gelijke vertegenwoordiging in de nieuwe statuten op te nemen.⁴⁵ Het congres achtte dit geen onderwerp dat statutair geregeld diende te worden en verwees de voorstellen naar het volgende congres, waar het huishoudelijk reglement aangenomen zou worden. In het ontwerp-reglement dat het partijbestuur in 1991 aan het congres voorlegde, was de evenredige vertegenwoordiging van vrouwen en mannen opgenomen, evenals overigens een regeling met betrekking tot de vertegenwoordiging van migranten in de partijgeledingen. Wat betreft de vertegenwoordiging van vrouwen was het uitgangspunt een aandeel van 50% in alle partijorganen en op kandidatenlijsten. Sancties bij het niet naleven ervan waren niet opgenomen.⁴⁶

In de maanden voorafgaande aan het congres brandde de discussie over 'wel of geen quoterings' los in de partij.⁴⁷ Tegenstanders meenden dat quoterings in Groen Links overbodig was en dat het de kwaliteit van bestuurders en vertegenwoordigers zou aantasten. Bovendien zou het indruisen tegen de toenemende individualisering en getuigen van centralisme en het opleggen van dwang. Het partijbestuur achtte vervolgens de weerstand dermate groot dat het besloot zijn eigen ontwerp te wijzigen. Het nieuwe voorstel luidde dat er *gestreefd* diende te worden naar een gelijke vertegenwoordiging van vrouwen en mannen. De keuze tussen 'quotering' en 'streefcijfers' door het partijcongres viel in het voordeel van het laatste uit.

Net als in de meeste andere partijen, heeft het positieve actie-project dat tussen 1988 en 1990 in CPN, PPR en PSP bestond, ook in Groen Links een vervolg gekregen. Enerzijds in de oprichting van een 'vrouwenbureau', dat ondersteuning moet bieden aan de vrouwenactiviteiten in Groen Links; anderzijds in het aannemen van een 'beleidsplan positieve actie' door het

partijbestuur. Er is een provinciaal netwerk van 'contactpersonen positieve actie' in het leven geroepen, die afdelingen in hun gebied moeten gaan begeleiden bij het vergroten van de vertegenwoordiging van vrouwen. Ook werd een enquête onder de afdelingen verspreid om het aandeel van vrouwen te inventariseren. Met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 introduceerde ook Groen Links het contract-model tussen verschillende partijgremia, in de vorm van positieve actie-overeenkomsten tussen partijbestuur en afdelingen. Voorgenomen zijn verder oriëntatiecursussen voor vrouwen, voorlichting aan afdelingen en een studiedag voor lokale selecteurs. Tot slot verleent de pas opgezette 'kaderschool' bij de selectie voorrang aan vrouwen.⁴⁸

4. Evaluatie

Gezien de ideologische verschillen tussen de Nederlandse politieke partijen, zouden aanzienlijke variaties te verwachten zijn in hun houding ten aanzien van de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de eigen organisaties. De kleine orthodox-christelijke partijen buiten beschouwing gelaten, gaat deze verwachting echter slechts ten dele op. Er is weliswaar verband te bespeuren tussen de links/rechts-dimensie enerzijds en het al of niet adopteren van quota en het tijdstip waarop de kwestie in discussie kwam anderzijds, maar de invulling van het zogenaamde positieve actie-beleid vertoont in alle hier onderzochte partijen dezelfde kenmerken. Dit is waarschijnlijk een gevolg van de overheidsbemoeienis met dit onderwerp.

De meeste partijen wijzen het reglementair vastleggen van enig bindend percentage van vrouwen in partijorganen en op lijsten af. Van de Nederlandse partijen heeft alleen de PvdA besloten tot een dergelijk quotum, dat van 1987 tot 1992 25% bedroeg en tijdens het partijcongres in december 1992 werd verhoogd tot 33%. Van de andere vier partijen hebben de VVD, het CDA en Groen Links gekozen voor een streefcijfer. Alleen Groen Links heeft dit streefcijfer ook vastgelegd in de partijreglementen; in het CDA en de VVD heeft het de status van een partijbestuursbesluit. De hoogte van de gehanteerde streefcijfers varieert. Het CDA en de VVD baseren zich bij het bepalen van dit cijfer op het 'afspiegelingscriterium', waarbij het aandeel van vrouwen in hun ledenbestand bepalend is. Dit is nogal opmerkelijk, aangezien zij hiermee impliciet gekozen lijken te hebben voor de visie dat partijen allereerst hun *leden* vertegenwoordigen in plaats van hun *kiezers*.

D66 heeft, als enige van de onderzochte partijen, tot nu toe geen enkel streefcijfer vastgesteld. Dit valt waarschijnlijk voor een groot deel te herleiden tot haar ideologische opvattingen over de gelijkheid van de seksen, waarbij het aannemen van streefcijfers voor vrouwen als een vorm van discriminatie wordt opgevat. Voor een ander deel zou een liberaal getinte afkeer van regelgeving voor de eigen organisatie een rol kunnen spelen.

Immers, in de VVD werd het afwijzen van quota gemotiveerd door te verwijzen naar het liberale karakter van de partij.

De meeste partijen hebben gekozen voor het ontwerpen van een pakket van maatregelen dat het aandeel van vrouwen zou moeten vergroten. Dit gebeurt de laatste jaren onder de noemer 'positieve actie' maar soms, zoals in de PvdA, ook al eerder onder de vlag 'aktivering van vrouwelijke leden'.

De stimulerende rol van de overheid bij het ontwikkelen van dergelijke maatregelen is evident. De door de overheid gesubsidieerde emancipatieprojecten in de jaren tachtig hebben een belangrijke impuls gegeven aan het op de agenda komen of houden van de problematiek van de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de partijen. Dit geldt het sterkst voor het CDA en de VVD, waar zonder deze projecten waarschijnlijk geen maatregelen op dit punt zouden zijn (voor)genomen. In de PvdA en in de voorlopers van Groen Links hadden de vrouwenorganisaties deze kwestie al eerder tot onderwerp van partijdebat gemaakt. Toch betekenden de emancipatieprojecten ook voor die partijen een opleving van de aandacht voor de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de eigen gelederen. Alleen D66 heeft nog geen noodzaak gezien voor een eigen beleid op dit punt, ofschoon wel gebruik werd gemaakt van de subsidiemogelijkheid.

De 'voortrekkende' rol van de overheid is uiteraard opmerkelijk. Immers, idealiter zijn in het politieke bestel toch juist partijen de initiatoren ten aanzien van overheidsbeleid in plaats van andersom. Verder zijn bewindslieden en kamerleden zelf afkomstig uit de partijpolitiek, wat de vraag oproept waarom zij kiezen voor een 'externe' beïnvloeding van hun eigen organisaties in plaats van voor een interne. Desalniettemin blijft de stimulerende werking die in de jaren tachtig van de overheidsbemoeienis met de politieke partijen is uitgegaan in het streven naar meer vrouwen in de politiek, een feit.

Het succes van het beleid lijkt tot nu toe echter vrij twijfelachtig. De stijging van het percentage vrouwelijke gemeenteraadsleden in 1990, waartoe de overheidssubsidie in de partijen is aangewend, was gering. Een vergelijking van de percentages vrouwelijke raadsleden per partij na de verkiezingen van respectievelijk 1986 en 1990 levert het volgende beeld op (zie Tabel 4).

Deze geringe groei is waarschijnlijk deels toe te schrijven aan de lage streefcijfers die het merendeel van de partijen hanteerde. Immers, van een cijfer dat ook zonder inspanning al bijna gehaald wordt, zal geen

Tabel 4. Aandeel van vrouwen in gemeenteraden (in %), 1986-1990

	1986	1990	Stijging
CDA	16	20	+ 4
VVD	23	25	+ 2
D66	26,5	28	+ 1,5
PvdA	27,5	29	+ 1,5
GL	26,5	39	+ 12,5

N.B.: Het percentage van Groen Links in 1986 is het gemiddelde van PPR, PSP en CPN in dat jaar.

bron:

Statistiek der verkiezingen 1990. Gemeenteraden, 21 maart, Voorburg/Heerlen, 1991.

sterke stimulans uitgaan. Zo haalde bijvoorbeeld de PvdA ook in 1986 al het verplichte quotum van 25%, terwijl de partij voor 1990 - naast het algemeen geformuleerde streven van 50% - geen nadere doelstelling bepaalde. De enige partij die in 1990 wel een flinke groei van het percentage vrouwelijke raadsleden vertoonde, Groen Links, had inderdaad een hoog streefcijfer vastgesteld.

Van meer invloed dan de hoogte van het gehanteerde streefcijfer op het slagen van het beleid is echter de decentrale organisatiestructuur van de Nederlandse partijen. Het positieve actie-beleid wordt op het landelijke niveau uitgedacht en een centraal orgaan als het partijbestuur stelt de doelstelling ervan vast. Toch dient het beleid vooral op het lokale niveau vorm te krijgen. Het ontbreekt de landelijke gremia aan bevoegdheden om in te grijpen in de gang van zaken in de afdelingen, die in de Nederlandse partijorganisaties een grote mate van autonomie hebben. De nationale partijbesturen kunnen dus wel hun eigen streefcijfers en beleidsdoeleinden aanvaarden, voor de feitelijke realisering ervan zijn ze afhankelijk van de 'goede wil' op een niveau dat zich voor een groot deel aan hun invloed onttrekt. Om deze onzekerheid te verminderen hebben na 1990 alle partijen het regionale niveau in hun organisatie ingezet als schakel tussen het centraal uitgedachte positieve actie-beleid en het lokale niveau. Deze aanpak kent echter nog steeds een oncontroleerbare factor: welke garantie is er dat de regio's de plannen inderdaad zullen uitvoeren? De animo van de regionale

organisaties van PvdA en CDA om met hun partijbesturen duidelijke overeenkomsten over het aandeel van vrouwen af te sluiten, is bijvoorbeeld niet erg groot.

Niet alleen wat betreft het *succes* van het positieve actie-beleid, maar ook wat betreft de *inhoud* van de maatregelen zijn er grote overeenkomsten tussen de diverse partijen. Alle partijen organiseren cursussen speciaal voor vrouwen, inventariseren van tijd tot tijd het aantal vrouwen in hun organisatie, produceren voorlichtingsfolders voor vrouwen en voor afdelingen en trachten op de een of andere manier overeenkomsten te sluiten over de vertegenwoordiging van vrouwen met regionale en lokale partijorganen. Het beleid vertoont in alle partijen een aantal gemeenschappelijke kenmerken en dientengevolge ook een aantal gemeenschappelijke knelpunten. Deze worden hieronder beschreven.

achterstand als centraal probleem

Veel van de maatregelen die partijen nemen om de vertegenwoordiging van vrouwen te vergroten, zijn erop gericht vrouwen te activeren en te stimuleren en hen te scholen voor politieke functies. Veelal neemt dit de vorm aan van vaardigheidstrainingen waarin vrouwen bijvoorbeeld geschoold worden in het spreken in het openbaar, in onderhandelen en in vergadertechnieken. Hiermee lijkt het uitgangspunt impliciet te zijn dat de ondervertegenwoordiging van vrouwen vooral is toe te schrijven aan hun geringe activiteit, kennis en vaardigheid op politiek gebied. Dit lijkt een vrij eenzijdige benadering van het probleem. Uiteraard zijn zaken als maatschappelijke rolverdeling en socialisatie, die het niveau van politieke activiteit beïnvloeden, van belang. Steeds meer blijkt echter dat juist kenmerken van het politieke systeem zelf, zoals selectieprocedures en selectiecriteria, beslissende factoren zijn voor het aandeel van vrouwen in de politiek.⁴⁹ Die aspecten blijven in de partijen doorgaans ongemoeid. Alleen de PvdA en Groen Links zijn voornemens om via voorlichting aan lokale selecteurs de werking van selectiecriteria inzichtelijk te maken. Dit zou erop kunnen wijzen dat de partijen aan de linkerkant van het politieke spectrum iets meer dan de andere geneigd zijn aan deze factoren aandacht te besteden. Ook heeft de PvdA haar selectieprocedure voor de Tweede-Kamerverkiezingen onlangs meer gecentraliseerd, wat het aandeel van vrouwen op dat niveau zou kunnen verhogen. Deze beslissing had echter op zich niet veel te maken met de wens meer vrouwen af te vaardigen.

De dominante perceptie van vrouwen als 'achterstandsgroep' verklaart ook de vrij algemene verwerping van maatregelen als quoterings of voorkeursbehandeling van vrouwen. Deze achterstand wordt impliciet niet alleen uitgelegd als een getalsmatig gegeven, maar ook als een inhoudelijk

kenmerk. Het steeds opnieuw organiseren van extra scholing voor vrouwelijke partijleden suggereert immers dat zij vooral een inhoudelijke achterstand hebben op hun mannelijke partijgenoten. Geschiktheid voor een politieke functie wordt daarmee een kwaliteit die vrouwen in hun algemeenheid nog moeten verwerven. Waar zo 'vrouwen' en 'geschiktheid' twee elkaar uitsluitende grootheden lijken te worden, is het verwerpen van middelen als quoterings niet verwonderlijk. In dit verband is het opvallend dat argumenten van 'geschiktheid' en 'kwaliteit' wel opduiken in partijdebatten over quoterings en voorkeursbehandeling van vrouwen, maar dat in geen van de partijen duidelijke richtlijnen zijn wat er onder deze begrippen wordt verstaan.

concentratie op het lokale niveau

Veel van de positieve actie-inspanningen zijn gericht op de afdelingen, wat natuurlijk voor de hand ligt vanuit de decentrale organisatiestructuur. In concreto neemt het meestal de vorm aan van voorlichting en mentaliteitsbeïnvloeding, soms ook van suggesties welke maatregelen zij in hun organisatie kunnen nemen om de deelname van vrouwen te bevorderen. De keuze voor de afdelingen als object van beleid lijkt echter ook te steunen op de veronderstelling dat een groter aantal vrouwen op dat niveau, vanzelf zal leiden tot meer vrouwen op de andere niveaus. Een specifiek beleid om het aandeel van vrouwen in landelijke besturen, commissies en fracties te verhogen, voeren de partijen in ieder geval niet. Toch blijkt ook op het nationale niveau de gestage toename van het percentage vrouwen niet voor alle partijen vanzelfsprekend te zijn (zie de Tabellen 1, 2 en 3).

Het handhaven van de veronderstelling van 'doorstroming' zou kunnen verklaren dat de meeste partijen na 1990 het vergroten van het aandeel van vrouwelijke kandidaten bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1994 als nieuwe doelstelling zijn gaan hanteren. Het is echter niet duidelijk in hoeverre deze veronderstelde 'doorstroming' ook inderdaad plaatsvindt. Ook het geringe succes van de positieve actie-plannen op het lokale niveau zelf doet het een en ander af aan de veronderstelling van 'doorstroming'.

integratie van het beleid in de reguliere partijstructuur

In alle partijen die anno 1992 een positieve actie-beleid voeren, is het landelijk bestuur van de partij de eindverantwoordelijke. Ook bij de uitvoering van onderdelen van het beleid maken de partijen zoveel mogelijk gebruik van reguliere kanalen in hun organisatie, zoals regionale besturen of scholings- en vormingsinstituten. Hiermee is het streven naar meer vrouwen in partijfuncties niet langer uitsluitend een zaak van enigerlei 'vrouwenlobby', maar is het, in ieder geval op papier, een zaak van de gehele

partijorganisatie geworden. Deze verschuiving van het issue 'vertegenwoordiging van vrouwen' van de vrouwenorganisaties naar de reguliere partijorganisaties is een direct gevolg van de overheidsbemoeienis aan het eind van de jaren tachtig. In hoeverre ook de daadwerkelijke inzet en betrokkenheid van alle reguliere kanalen even groot is, is uiteraard een andere kwestie.

verzwakking van de vrouwenorganisaties

In nauwe samenhang met het vorige punt, valt er een verandering in de positie van de vrouwenorganisaties te signaleren. Het recruter en scholen van vrouwen voor politieke functies was vanouds één van de bestaansgronden van de politieke vrouwenorganisaties. Het vormde doorgaans zelfs hun algemeen aanvaarde reden van bestaan. Het overnemen van deze taken door andere partijorganen zou daarom een verzwakking van hun positie in de partijorganisatie kunnen betekenen en wellicht, op den duur, een groeiende twijfel aan hun legitimiteit. De andere doelstelling van de vrouwenorganisaties, het innemen van standpunten en het beïnvloeden van partijbeleid, is immers in de partijen veel meer omstrede. Juist op grond van die doelstelling is hen geregeld een gebrek aan representativiteit en een eenzijdige gerichtheid op belangenbehartiging verweten. Ook in de afgelopen tien jaar is de positie van de vrouwenorganisaties in diverse partijen ter discussie gesteld, bij reglementswijzigingen of in discussies over politieke strategie of organisatorische vernieuwing.

depolitisering

Met de verschuiving van de kwestie van de ondervertegenwoordiging van vrouwen van de vrouwenorganisaties naar de reguliere partijorganen, lijkt de neiging te ontstaan dit issue niet (meer) te beschouwen als een politiek probleem, maar als een organisatorische aangelegenheid. Wanneer de juiste organisatorische maatregelen - al of niet door een professionele medewerker - worden genomen, dan neemt het aandeel van vrouwen vanzelf toe, zo lijkt het uitgangspunt. Vragen over macht en invloed, over het waarom van het streven naar meer vrouwen in de politiek en over het inleveren van posities door mannelijke partijgenoten worden nauwelijks gesteld.

Verder zijn de maatregelen van de reguliere partijorganisatie louter gericht op de kwantitatieve doelstelling, het vergroten van het aantal vrouwen in de politiek. Dit is uiteraard geheel in overeenstemming met de doelstelling van het overheidsbeleid om de participatie van vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur te doen toenemen. De inhoudelijke kant van de representatie, zoals voorheen door de vrouwenorganisaties verwoord door middel van de beïnvloeding van partijstandpunten en het aandacht vragen voor

specifieke vrouwenbelangen, lijkt uit het vizier te zijn verdwenen.

Het is opvallend dat een aantal kenmerken van het positieve actie-beleid in de politieke partijen overeenkomt met die van het algemene emancipatiebeleid dat de overheid voert. Keuzenkamp en Teunissen signaleren dat in dit beleid de achterstand van vrouwen en meisjes ten opzichte van mannen en jongens als probleem centraal staat.⁵⁰ Het beleid is er dan ook op gericht om vrouwen 'geschikt' te maken voor de activiteiten die mannen traditioneel verrichten. Iets vergelijkbaars is te zien in de positieve actie-projecten van de politieke partijen. Vrouwelijke partijleden moeten 'geschikt' gemaakt worden voor de politiek, zonder dat het functioneren van de politiek en van de eigen partij ter discussie staat. Ook de voorkeur van de partijen voor 'zachte' beleidsmiddelen als voorlichting en mentaliteitsbeïnvloeding stemt overeen met de instrumenten die de overheid placht in te zetten in haar emancipatiebeleid.

Met de eenzijdige gerichtheid op kwantitatieve doeleinden zou in de partijen iets vergelijkbaars kunnen plaatsvinden als wat de politicologe Outshoorn voor het emancipatiebeleid van de overheid 'issue-verwording' noemt.⁵¹ Zij schetst dat de vrouwenbeweging de politiek oorspronkelijk bestookte op een veelheid van terreinen. Hierbij ging het niet alleen om het getalsmatige aandeel van vrouwen, maar ook om het inhoudelijke functioneren van bijvoorbeeld de arbeidsmarkt, het onderwijs, of de politiek en het openbaar bestuur. In het emancipatiebeleid van de overheid werd echter een grotere participatie van vrouwen steeds meer een doel op zichzelf. De voorwaarden waaronder vrouwen op diverse maatschappelijke terreinen geacht werden te participeren, kwamen geleidelijk aan buiten de discussie te staan. Binnen de politieke partijen waren het voornamelijk de vrouwenorganisaties die de maatschappelijke positie van vrouwen ook inhoudelijk wilden bespreken. Nu hun positie zwakker wordt omdat hun meest gelegitimeerde bestaansgrond - het recruterende en scholen van vrouwelijke leden voor politieke functies - door de reguliere organisatie is overgenomen, zou dit issue - in bredere zin dan het kwantitatieve aandeel van vrouwen - uit de aandacht van de partijen kunnen verdwijnen.

5. Conclusie

Samenvattend kan worden gesteld dat de getalsmatige vertegenwoordiging van vrouwen in de jaren tachtig een vaste plek op de agenda's van de politieke partijen heeft gekregen. De meeste partijen zijn echter wars van bindende bepalingen. Het merendeel van hen voert een beleid om het aandeel van vrouwen binnen de partij te vergroten, vooralsnog evenwel met wisselend succes. De overheid heeft hierbij een voortrekkersrol gespeeld en nam zo het issue van de getalsmatige vertegenwoordiging van vrouwen min of meer

over van de vrouwenorganisaties.

De inhoud van het gevoerde positieve actie-beleid komt in grote lijnen voor alle partijen overeen. Daarbij vertoont het een aantal frappante overeenkomsten met het algemene emancipatiebeleid van de overheid, zoals de voorkeur voor zachte beleidsinstrumenten als voorlichting en het aanmerken van de achterstand van vrouwen als het centrale probleem. Selectieprocedures en selectiecriteria blijven in het verband van de positieve actie voor het overgrote deel buiten de discussie. Een belangrijk neveneffect van het beleid zoals dat in de partijen gevoerd is, is de depolitisering van het probleem van de ondervertegenwoordiging van vrouwen. De toenemende concentratie op de getalsmatige participatie van vrouwen gaat hand in hand met een verdere verzwakking van de vrouwenorganisaties en zou op langere termijn kunnen betekenen dat binnen de partijen de aandacht voor de positie van vrouwen als breder politiek issue, verdwijnt.

noten

1. De in dit artikel gebruikte gegevens zijn verzameld in het kader van een door NWO gefinancierd onderzoek naar de integratie van vrouwen in politieke partijen in de periode 1919-1990.

Met dank aan de deelnemers aan de workshop 'Het vrouwenvraagstuk in de politiek: actoren en beleid' van het Politicologenetmaal van 4 en 5 juni 1992, voor hun nuttige suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

2. Dit mondde uit in een advies van de Emancipatieraad aan het kabinet, getiteld: *Vrouwen in politiek en openbaar bestuur*, Den Haag, 1991.

3. De reden hiervoor is gelegen in de zeer minimale aanwezigheid van vrouwen in GPV, SGP en RPF. Maatschappelijke en politieke participatie van vrouwen druist in uiteenlopende mate in tegen de grondbeginselen van deze partijen. De SGP kwam juist in 1992 in het nieuws wegens interne strubbelingen rond het afwijzen van vrouwelijke leden. Zie voor de ontwikkelingen in deze partijen: N. Dukker, *Niet gelijk maar gelijkwaardig. De integratie van vrouwen in de SGP, het GPV en de RPF*. Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1992.

4. H. van de Velde, 'European Parties and the Representation of Women'. Paper presented to the workshop 'Democracies and the Organization of Political Parties' at the ECPR Joint Sessions, Limerick, 1992.

5. Het betreft hier gegevens over Oostenrijk, België, Denemarken, Finland, Groot-Brittannië, Duitsland, Nederland, Zweden, Noorwegen, Ierland en Italië, zoals opgenomen in R. Katz en P. Mair, red., *The development of party organizations in Western democracies, 1960-1990. A data handbook*, London, 1992.

6. M. Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988*, Den Haag, 1989, 141.

7. H. van de Velde en M. Leijenaar, *Women's acces to political parties: the Netherlands*, Nijmegen, 1991.
8. Hoewel GPV en RPF de doelstellingen van het overheidsbeleid op dit terrein niet onderschrijven, hebben ook deze partijen gebruik gemaakt van deze inkomstenbron. Zij organiseerden van de subsidies respectievelijk vaardigheidscursussen voor vrouwen en een, voor mannen en vrouwen toegankelijke, cursus over het emancipatiebeleid van de overheid. Zie N. Dukker, *op.cit.*
9. Verslag commissie 'Aktivering vrouwelijke leden' 1980; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam; PvdA-archief, inv. nr. Com. 29, 1980.
10. Discussiestuk werkgroep 'Aktivering vrouwelijke leden', d.d. 31 mei 1983; IISG, PvdA-Archief, inv. nr. Com. 29, 1983.
11. Notitie kerngroep Rooie Vrouwen, 4 februari 1980; IISG, PvdA-archief, inv. nr. CO8, 1980.
12. Statuten PvdA art. 12., 1989.
13. *Positieve actie in de PvdA. Verslag van een onderzoek naar positieve actie bij de gemeenteraadsverkiezingen 1990*, Amsterdam, 1990, 6.
14. *Statistiek der verkiezingen 1990. Gemeenteraden, 21 maart*, Voorburg/Heerlen, 1991.
15. Mondelinge informatie medewerkster positieve actie PvdA op 11 mei 1992.
16. Landelijk partijkader spreekt zich, zo blijkt uit onderzoek, eerder uit voor een evenwichtige man-vrouw verdeling op kandidatenlijsten dan regionaal of lokaal kader. Zie Leijenaar, *op.cit.*, 136-138.
17. Het partijcongres aanvaardde een, door het partijbestuur negatief geadviseerd, amendement van de afdelingen Diemen en Zwolle op artikel 9 van het Huishoudelijk Reglement. Zie voor de tekst: *Beschrijvingsbrief voor het 24ste congres van de Partij van de Arbeid*, 12 december 1992, discussiepunt 31, p. 25.
18. Rapport commissie-Van Kemenade, *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA*, Amsterdam, 1991, deel I, 12.
19. Door middel van advertenties in dagbladen mobiliseerde het bestuur van de vrouwenorganisatie op korte termijn haar achterban voor een protestbijeenkomst.
20. 'Evaluatie campagne 1981'; Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag; CDA-archief 1980-1986, inv. nr. 24.
21. 'Strategienota van de Nationale Publiciteitsonderneming'; ARA, CDA-archief 1980-1986, inv. nr. 24.
22. Partijraad CDA, 18 en 19 mei 1984; ARA, CDA-archief 1980-1986.
23. ARA; CHU-archief (hoofdbestuur), inv. nr. 29.

24. 'Voorstel voor een beleidsplan positieve actie', zoals opgenomen in het door de 'Bestuurscommissie Positieve Actie' opgestelde rapport *Vrouwen en mannen van de partij. Een onderzoek in het kader van de uitvoering van een positieve-actiebeleid voor vrouwen in het CDA*, Den Haag, 1989, 120-144.
25. *Appèl en weerklank. Rapport over overtuiging en organisatie van het CDA*, Den Haag, 1983, 15.
26. Notulen Hoofdbestuur VVD, 20 juni 1988; Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), Groningen; VVD-archief, inv. nr. 1161.
27. 'Nota inzake een plan voor positieve actie t.b.v. de positie van de vrouwelijke leden van de VVD'.
28. *Beleidsplan positieve actie VVD*, Den Haag, 1989.
29. In het nieuwe voorstel staat echter wel de noodzaak van ledenwerving onder vrouwen genoemd. Zie *Voorstel ter vergroting van de participatie van vrouwen in de gemeenteraadsfracties in 1994*, 1992.
30. Volgens mondelinge informatie van de secretaris van de 'Vrouwen in de VVD', januari 1989.
31. Verslag radio-rede J. Terlouw d.d. 13 april 1977 in: *Democraat*, 10 (1977), 4 (mei), 5-6.
32. Ondanks het principieel gemengde karakter van het PEAC, is de betrokkenheid van mannen bij de commissie altijd gering gebleven. De vraag of het PEAC zich moest omvormen tot een officiële vrouwenorganisatie is diverse keren aan de orde geweest, maar steeds besliste zijn achterban negatief. Gevreesd werd dat een aparte organisatie de vrouwen in een isolement zou brengen. Ook de opeenvolgende besturen van D66 zouden met die ontwikkeling niet gelukkig zijn geweest. Zie: M.L. Tiesinga, 'D66 en emancipatie: een kijkje in de keuken', in: M.L. Tiesinga, red., *Emancipatie in de jaren negentig*, Zutphen, 1991, 13-42.
33. *Democraat*, 20 (1987), 7 (sep.), 14.
34. Sinds 1982 brengt voor de samenstelling van de lijst voor de Tweede Kamerverkiezingen een onafhankelijke commissie een stemadvies uit aan de leden.
35. Motie nr. 53 op de Algemene Ledenvergadering van D66, 25 en 26 april 1980, aanwezig in partijarchief op D66-secretariaat (sinds 1992 gedeponeerd op het DNPP).
36. 'Congresimpressies', in: *Democraat*, 13 (1980), 5 (mei), 8-9.
37. Zie resp. *Democraat*, 11 (1978), 5 (juni); en het verslag van de Algemene Ledenvergadering van D66 op 20 maart 1982 in: *Democraat*, 15 (1982), 3 (april).
38. Verslag ALV D66, 29 oktober 1988; aanwezig in partijarchief op D66-

secretariaat (sinds 1992 gedeponereerd op het DNPP).

39. Getuige enige terugkerende argumentaties in de ingezonden brievenrubriek in *Democraat* in de periode 1985-1991.

40. *PEAC-bulletin*, mei 1988.

41. *Statistiek der verkiezingen 1990*.

42. Zo had de PPR in haar laatste reglementen het uitgangspunt van gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen opgenomen en had het congres van de CPN bij het samenstellen van kandidatenlijsten in 1982 en 1986 op ad hoc basis besloten tot een gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen.

43. M. Kuijs, red., *Het verschil dat gelijkheid maakt. Evaluatie van twee jaar positieve actie beleid voor vrouwen in CPN, PPR en PSP, 1988-1990*, Amsterdam, 1990.

44. *Ibidem*, 29.

45. Congresstukken Groen Links, 25 oktober 1990. Naar analogie van de vrouwenoverleggen in de PSP en de CPN kent ook Groen Links een vrouwenoverleg waartoe alle vrouwelijke partijleden zich in principe kunnen rekenen. Er is een 'coördinatiegroep' die de besluiten, genomen door de aanwezigen op landelijke bijeenkomsten, uitvoert.

46. *Ontwerp-huishoudelijk reglement Groen Links*, 1991.

47. Zie het partijblad *Groen Links*, met name de maanden augustus, september en oktober 1991.

48. *Beleidsplan positieve actie Groen Links*, Amsterdam, 1991.

49. Zie bijvoorbeeld Leijenaar, *op.cit.*; en J. Lovenduski en P. Norris, 'Selecting women candidates: obstacles to the feminisation of the House of Commons', in: *European Journal of Political Research*, 17 (1989), 533-562.

50. S. Keuzenkamp en A. Teunissen, *Emancipatie ten halve geregeld. Continuïteit en inmenging in het emancipatiebeleid*, Den Haag, 1990.

51. J.V. Outshoorn, 'De verwording van een politieke eis: positieve actie en het "vrouwenvraagstuk"', in: *Beleid en Maatschappij*, 15 (1988), 4 (juli/aug.), 216-225.

GROEN IN GRADATIES

Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen¹

A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur

Inleiding

Op 6 september 1989 maakte Groen Links zijn debuut bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Onder deze vlag hadden de CPN, PPR, PSP en EVP zich geschaard, alsmede een aantal 'onafhankelijke' kandidaten uit verschillende sociale bewegingen. Het resultaat voor de nieuwe politieke formatie viel wat tegen. Hoewel Groen Links zes zetels behaalde - drie meer dan het aantal waarover de samenwerkende partijen in totaal beschikten - was in procenten de vooruitgang veel minder indrukwekkend. In 1986 hadden de afzonderlijke partijen gezamenlijk 3,3% van de stemmen verworven, hun electorale combinatie drie jaar later 4,1%. Niettemin bracht Groen Links het er heel wat beter af dan zijn ecologistische concurrent De Groenen, die slechts 0,4% scoorden. CPN, PPR, PSP, EVP en de onafhankelijken - inmiddels verzameld in de Vereniging Groen Links - besloten hun samenwerking uit te bouwen en richtten op 24 november 1990 de partij Groen Links op - zonder De Groenen echter.

Toen de klein-linkse partijen in 1989 de eerste stappen in de richting van een fusie zetten, ontstond de unieke gelegenheid om dit fusieproces en de opkomst van een nieuwe partij *ab ovo* (vanaf het begin) te bestuderen. Met de financiële hulp van NWO werden de afgevaardigden van de eerste twee congressen van Groen Links alsmede de opheffingscongressen van de vier betrokken partijen in 1990-1991 geënquêteerd.² Daarnaast werden in het voorjaar van 1992 enquêtes gehouden onder de ledenaanhang van Groen Links en De Groenen.³ Doel ervan was onder meer om na te gaan in hoeverre de aanspraken van De Groenen en Groen Links op het predikaat 'groen' terecht waren. De naam 'Groen Links' had immers tot wrevel geleid bij De Groenen, die zich de enige echte groene partij in Nederland beschouwden en die Groen Links als een koekoeksei zagen, in een groen nest gedeponeerd door communisten en socialisten. Omdat De Groenen slechts 450 leden telden maar Groen Links circa 14.500, werd besloten alle

leden van de eerste partij te ondervragen en deze te vergelijken met een steekproef van 1.300 leden van Groen Links. In het geval van De Groenen bedroeg de respons 41% (n=175); in het geval van Groen Links 49% (n=633).

Het numerieke verschil tussen beide partijen bood tevens de gelegenheid om enkele breed aanvaarde noties te toetsen over de uitwerking van de omvang van een partij op haar interne cohesie, stratificatie en participatie. De gedachtengang van de Italiaanse politicoloog Panebianco volgend,⁴ mag worden verwacht dat de kleinere partij een grotere interne cohesie vertoont, een minder gestratificeerde en sociaal meer homogene ledenaanhang heeft en een over groter aandeel van participerende leden beschikt.

Men dient partijen niet te vergelijken zonder hun genetische context te kennen, zo is door Panebianco benadrukt. Voordat de hierboven genoemde hypothesen worden geoperationaliseerd en getest, zal eerst een kort historisch overzicht worden geschetst van De Groenen en Groen Links.

1. Het ontstaan van Groen Links en De Groenen

In de ontwikkeling van de groene politieke stroming in Nederland zijn twee paradoxen te onderscheiden.⁵ De eerste betreft de afwezigheid van een sterke groene partij in het Nederlandse politieke landschap. De sociale en politieke voorwaarden leken per slot van rekening gunstig voor zo'n partij. Niet alleen bestond er (in de jaren zeventig) een relatief sterke milieu- en anti-kernenergiebeweging, daarnaast fungeerde er een kiesstelsel dat als uitermate vriendelijk voor politieke nieuwkomers kan worden beschouwd. Toch slaagde een groene partij er niet in om in het parlement door te dringen, ondanks de lage kiesdrempel van 0,67% en het voorhanden zijn van een electoraal reservoir in de vorm van de 'nieuwe sociale bewegingen'. De reden hiervoor is vooral gelegen in een tweede paradox: de toenadering van drie aanvankelijk totaal verschillende partijen als de Politieke Partij Radikalen (PPR) - in 1968 opgericht als een progressief-christelijke partij -, de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) en de orthodoxe, stalinistische Communistische Partij van Nederland (CPN). Deze toenadering, die zich onder andere voltrok op het terrein van het milieu, resulteerde uiteindelijk in de totstandkoming van Groen Links. Op het laatste nippertje werd ook de Evangelische Volkspartij (EVP), in 1981 door linkse christen-democraten opgericht, daarbij betrokken.

1.1 De genese van Groen Links

In de loop van de jaren zestig veranderde het Nederlandse verzuielde systeem van aanzien. De voortdurende economische groei maakte de opbouw van de verzorgingsstaat mogelijk. Mede als gevolg van toenemende secularisatie en individualisering en de opkomst van de televisie begonnen de zuilen

scheuren te vertonen. Volgzaamheid maakte plaats voor activisme en het accent verschoof tot op zekere hoogte van materiele zaken naar 'post-materiële' issues als het milieu, inspraak en vrouwenemancipatie. Rond deze thema's organiseerden zich nieuwe groeperingen. Hun aanhang behoorde in sociologisch opzicht doorgaans tot de nieuwe middenklasse.⁶ Deze zogenaamde 'nieuwe sociale bewegingen' groeiden aanzienlijk in de jaren zeventig en de vroege jaren tachtig, met name de milieu- en anti-kernenergiebeweging en de vredesbeweging.

De toenadering tussen PPR, PSP en CPN vond plaats tegen deze sociale en politieke achtergronden. Rond 1970 was er echter nog weinig te merken van een aanstaande samenwerking, laat staan van een fusie.⁷ De PSP, die in 1957 was voortgekomen uit de vredesbeweging ten tijde van de Koude Oorlog, legde de nadruk op buitenparlementair activisme. De partij bepleitte geweldloze weerbaarheid, socialisatie van de productie en arbeiderszelfbestuur, en een emancipatie van het individu van de heersende, traditionele bourgeois normen en waarden. Evenals nieuw-linkse of *New Left*-partijen elders, wantrouwde de PSP de staat: het socialisme moest aan de basis, door directe acties worden opgebouwd. Om die reden steunden de pacifistisch-socialisten elke sociale beweging die was gericht tegen het kapitalisme en de staat. Vanaf het einde van de jaren zestig begon de PSP te participeren in acties tegen milieuverontreiniging en - wat later - tegen kernenergie. Feminisme werd in 1980 aanvaard als een bron van ideologische inspiratie. Ecologisme evenwel kreeg nooit deze voorkeursbehandeling. Het milieuprobleem kon volgens de PSP alleen maar worden opgelost binnen het kader van een socialistische samenleving.⁸

De PPR was in 1968 ontstaan als een afsplitsing van de KVP. Geleidelijk aan seculariseerde de partij en schoof zij in nieuw-linkse richting op. Het begrip 'socialisme' bleef evenwel altijd taboe. De PPR benadrukte thema's als vrede, milieu, welzijn en democratisering. De radicalen waren meer bestuurlijk ingesteld dan de PSP en beschouwden directe, buitenparlementaire actie als supplementair. Zij lonkten eerst vooral naar de PvdA, hetgeen resulteerde in deelname aan het kabinet-Den Uyl. Na de val van de coalitie in 1977 nam de afstand tussen de radicalen en de sociaal-democraten echter toe en verschoof de PPR langzaam maar zeker verder naar links. In 1983 werd over de toekomst van de partij gediscussieerd in termen van kleuren: 'rood' wilde een alliantie met PSP en CPN; 'groen' wenste de PPR in meer ecologisch vaarwater te brengen; en 'blauw' tenslotte wilde de oude, vaag-christelijke identiteit handhaven en in de buurt van de PvdA blijven. De rode en groene vleugel bereikten een compromis, waarna de blauwe vleugel voor een deel opstapte. Daarbij definieerde de PPR haar gedachtengoed als 'radicaal, solidair, non-konformistisch, ecologisch en libertair'.⁹

Mede door de invloed van nieuw-linkse ideeën waren de verschillen tussen PPR en PSP aan het eind van de jaren zeventig niet zo groot meer.¹⁰ Beide partijen geloofden dat de samenleving radicaal gedemocratiseerd diende te worden en dat de heersende mentaliteit moest worden veranderd door acties 'van onderop'. De onderlinge verschillen tussen beide partijen vielen in het niet vergeleken bij de kloof die hen scheidde van de nog tamelijk stalinistische CPN. In de jaren zeventig stonden de communisten nog geheel in de oud-linkse traditie. Zij gaven de hoogste prioriteit aan de sociaal-economische eisen van de arbeidersklasse; 'post-materiële' verlangens kwamen nauwelijks in het program van de CPN voor. De partij was orthodox, centralistisch en amper democratisch. Alhoewel de betrekkingen met Moskou geruime tijd problematisch waren, bleef de CPN nog steeds de dogmatische Sovjet-variant van het marxisme-leninisme toegedaan. De rampzalige verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1977, waarbij de partij vijf van haar zeven zetels kwijt raakte, brachten echter een proces van vernieuwing op gang (zie Tabel 1).¹¹ Geleidelijk kwam er meer interne discussievrijheid en raakte het stalinisme op zijn retour. Na langdurige conflicten ging ook het leninisme op de helling en werd het feminisme omarmd als één van de inspiratiebronnen van de CPN. Deze ideologische transformatie volgde op een sociologische gedaantewisseling. De oude proletarische garde maakte al in de jaren zeventig geleidelijk plaats voor jonge academici, welzijnswerkers en journalisten met nieuw-linkse sympathieën.¹²

Als gevolg van de electorale achteruitgang verscheen het thema van klein-linkse samenwerking rond 1980 langzamerhand op de agenda. Verondersteld werd dat een gemeenschappelijke kandidatenlijst de neergang een halt zou kunnen toeroepen en misschien zelfs extra kiezers zou aantrekken. Afgezien van deze electorale bonus zou een verenigd klein links wellicht de PvdA meer naar links kunnen trekken. In de discussie werd erop gewezen dat PPR en PSP bij gemeentelijke en provinciale verkiezingen al vanaf het begin van de jaren zeventig op tal van plaatsen hun krachten bundelden. Beide partijen werkten bovendien in die periode vaak met elkaar samen in buitenparlementaire acties die door de nieuwe sociale bewegingen op touw waren gezet. Partijleden ontmoetten elkaar bij de blokkades van kerncentrales of in de grote vredesdemonstraties aan het begin van de jaren tachtig.¹³ Op deze wijze vervaagden de oude scheidslijnen. Aanvankelijk zette de CPN haar traditie van het voeren van eigen acties voort en bleef zij buiten deze toenadering. Na 1980 evenwel, toen de ideologische vernieuwing gestalte kreeg, kwam de partij meer als samenwerkingspartner in beeld.

In de vroege jaren tachtig kwam zo de samenwerking tussen radicalen, pacifistisch-socialisten en communisten op gang. Bij de kamerverkiezingen van 1986 stuurden PPR en CPN aan op een electorale alliantie met de PSP. Deze partij had echter haar bedenkingen. Hoewel de PSP samen met de andere partijen bij de Europese verkiezingen in 1984 had geparticipeerd in

het Groen Progressief Akkoord, besloot het partijcongres met een nipte meerderheid af te zien van een vergelijkbare overeenkomst op nationaal niveau. Het gevolg was dat de klein-linkse partijen alle op eigen houtje deelnamen - met desastreuze gevolgen. De CPN verdween uit de Tweede Kamer en de PSP verloor een zetel. Alleen de PPR wist zich enigszins te handhaven, dankzij haar lijstverbinding met CPN en PSP. Bij de electorale neergang kwam nog eens een exodus van leden (zie Tabel 1). Tegen deze achtergrond werd in 1989 bij de vervroegde kamerverkiezingen besloten de handen ineen te slaan. Na twaalf jaar - gerekend vanaf het electorale trauma van 1977 - overwonnen CPN, PPR en PSP hun reserves en bereikten zij overeenstemming over een gezamenlijk verkiezingsprogramma en een gemeenschappelijke kandidatenlijst. Bij de samenwerking werden ook de EVP en 'onafhankelijke' kandidaten uit de sociale bewegingen betrokken. De EVP had in de eerste helft van de jaren tachtig 'aangeschuurd' tegen het CDA in de hoop de linkervleugel van die partij los te weken. Toen die strategie faalde en de partij zelfs haar enige kamerzetel in 1986 prijs moest geven, kreeg een op klein-linkse samenwerking gerichte stroming in de partij geleidelijk de overhand.¹⁴ In 1990 werd de samenwerking uitgebouwd met de oprichting van Groen Links. Vervolgens hieven PSP, PPR, EVP en CPN zich in de eerste helft van 1991 op.

Tabel 1. Aantallen leden en zetels van CPN, PSP en PPR (1971-1989)

	CPN-leden	zts	PSP-leden	zts	PPR-leden	zts	Totaal leden	zts
1971	?	6	4.000	2	4.300	2	?	10
1972	10.000	7	4.600	2	3.800	7	18.400	16
1977	15.300	2	6.500	1	13.400	3	35.200	6
1981	14.400	3	9.600	3	10.500	3	34.500	9
1982	13.900	3	10.000	3	10.000	2	33.900	8
1986	8.500	0	6.500	1	6.300	2	21.300	3
1989	5.700	-	4.100	-	6.000	-	18.400*	6**

*) Ledental Groen Links, bestaande uit de leden van CPN, PSP en PPR alsmede de EVP (1.500) en de directe leden van de Vereniging Groen Links (1.100)

**) Totaal Groen Links

bron:

G. Voerman, 'Van klein links naar Groen Links. Hoe CPN, PSP en PPR van kleur verschoten', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 35.

1.2 De lotgevallen van De Groenen

Zoals al gezegd leek de Nederlandse bodem voor een groene partij erg vruchtbaar, speciaal vanwege de opkomst van de nieuwe sociale bewegingen in de jaren zeventig. In oktober 1982 werd de Groene Partij Nederland (GPN) opgericht door de PPR-leden B. de Gaay Fortman en W. van Dieren. De nieuwe partij bestond echter voornamelijk op papier. Door de GPN te registreren bij de Kiesraad, wilden zij mogelijk misbruik van de term 'groen' door extreem-rechts voorkomen. Daarnaast moest de GPN een platform worden voor partijen links van de PvdA. Om die reden heette de GPN in de praktijk Groen Platform. In 1983 overlegde het Groen Platform met CPN, PPR en PSP over gemeenschappelijke deelname aan de Europese verkiezingen die een jaar later zouden worden gehouden. De partijen kwamen tot overeenstemming en namen aan deze verkiezingen deel als 'Groen Progressief Akkoord' (GPA). De PPR had gepoogd om het GPA een ecologisch tintje te geven, maar dit was gestuit op tegenstand van CPN en PSP. Al met al was het GPA meer een optelsom van de verlangens van de verschillende partners met betrekking tot defensie, werkloosheid en milieuverontreiniging - in die volgorde.

De totstandkoming van het GPA leidde tot een breuk binnen het Groen Platform. Regionale groene partijen, die zich vroegtijdig hadden gevormd met het oog op de Provinciale Statenverkiezingen in 1987, vreesden ingekapseld te worden door de klein-linkse partijen. Vooral met de CPN hadden zij weinig op. Een aantal van deze regionale groeperingen stapte op en vormde De Groenen. Deze nieuwe partij wilde zich met name op het politieke midden richten, dat wil zeggen op de progressieve vleugel van het CDA en op het electoraat van D66. Als 'Europese Groenen' deden De Groenen in 1984 mee aan de Europese verkiezingen. Ondanks de erkenning van de meeste groene partijen van de Europese Gemeenschap, brachten de Europese Groenen het er met 1,3% van de stemmen niet erg goed af. Het GPA - gesteund door de Duitse Grünen - behaalde 5,6%, goed voor twee zetels in het Europees Parlement.

Na deze teleurstellende uitslag ging het bergafwaarts met de Europese Groenen. Als 'Federatieve Groenen' namen zij deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986. De naamswisseling bracht geen electoraal gewin: slechts 0,2% van de kiezers bracht op deze lijst een stem uit. Kennelijk bestond er geen basis voor een 'donkergroene' politiek: het program van de Federatieve Groenen was sterk holistisch en ecologisch. De mensheid, de aarde en het universum werden als één samenhangend geheel beschouwd. In plaats van alleen maar een 'milieubeleid' werd een geïntegreerde aanpak bepleit. Decentralisatie, basisdemocratie, basisinkomen, hergebruik en kleinschaligheid waren hiervoor de uitgangspunten.

In 1988 fuseerden de Federatieve Groenen met Groen Amsterdam, een lokale partij die onder leiding van R. van Duijn in 1986 een zetel in de gemeenteraad van de hoofdstad gewonnen had. De nieuwe partij, die zich (weer) De Groenen noemde, zag af van deelname aan de Europese verkiezingen van 1989. De combinatie van CPN, PPR, PSP en GPN deed opnieuw mee. Versterkt met de EVP en 'onafhankelijke' kandidaten behaalde de alliantie - die zich dit keer met de naam 'Regenboog' had getooid - 7,0% van de stemmen, waarmee zij haar twee zetels behield. Zoals reeds vermeld deden De Groenen het bij de eveneens in 1989 gehouden verkiezingen voor de Tweede Kamer niet best, vergeleken bij Groen Links. Het ecologistische en holistische partijprogramma borduurde voort op dat van de Federatieve Groenen. Doel was de verwezenlijking van een 'duurzame, groene samenleving'.

Gelet op de verkiezingsuitslagen van 1989 leek het er weer op dat de kiezer meer behoefte had aan een lichtgroen program van Groen Links dan aan een donkergroene variant van De Groenen. Na de electorale tegenslag geraakten De Groenen wederom in een crisis. In 1992 vond een afsplitsing plaats uit onvrede over enige centralisatie van de partijorganisatie. De dissidente groep ging over tot de oprichting van een rivaliserende partij, Federatieven '92 genaamd. Vervolgens brak er een conflict uit tussen de twee groene leden van de gemeenteraad van Amsterdam, de enige stad met een zuiver groene vertegenwoordiging, dat opnieuw uitmondde in afsplitsing. Geen wonder dat op het algemeen ledencongres in december 1992 vele sprekers de toekomst somber inzagen en een enkeling zelfs pleitte voor opheffing van de partij. Deelname aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 met een eigen lijst leek in elk geval nogal onzeker.¹⁵

Slechts met pijn en moeite kan de enige puur-groene partij in de Nederlandse politiek zich electoraal en organisatorisch enigszins staande houden. Eigenlijk heeft deze partij nooit echt de gelegenheid gehad wortel te schieten. Het gras werd voor haar voeten weggemaaid door de PPR, die al in 1979 participeerde in de internationale 'Coördinatie van Ecologische en Radicale Partijen', samen met *Die Grünen*, de Belgische partijen *Agalev* en *Ecolo*, the *Mouvement d'Ecologie Politique* uit Frankrijk en de Britse *Ecology Party*.¹⁶ De toenadering tussen radicalen, pacifistisch-socialisten en communisten, die gaandeweg steeds groenere kleuren kreeg, bleek uiteindelijk fataal voor de puur-groene politieke onderneming.

2. Verschillen tussen de partijen: enige hypothesen

De bestaande literatuur, samengevat door Panebianco, biedt een drietal hypothesen over de verschillen tussen kleine en grote partijen die in dit

onderzoek getoetst kunnen worden:

(1) Leden van De Groenen besteden meer tijd aan partij-activiteiten dan leden van Groen Links. Panebianco zou hierbij echter een voorbehoud maken: aangezien Groen Links in 1992 nog een vrij nieuwe partij was, zou het relatief nog meer actieve leden kunnen mobiliseren dan de al wat oudere partij De Groenen.

(2) De leden van De Groenen zijn minder gestratificeerd oftewel homogener dan leden van Groen Links met betrekking tot leeftijd, sekse, levensbeschouwing, sociale status of beroep. Niet alleen de grootte, maar ook de voorgeschiedenis van Groen Links zou grotere heterogeniteit kunnen veroorzaken. Men kan daar de verwachting aan toevoegen dat een marginale partij als De Groenen ook meer leden zal trekken uit marginale groepen in de samenleving, dus bijvoorbeeld meer werklozen, leden van marginale religieuze sekten en maatschappelijk geïsoleerde individuen.

(3) Leden van De Groenen koesteren politieke opvattingen die meer onderlinge samenhang vertonen dan die van Groen Links. Ook hier zouden niet alleen de grootte maar ook de heterogene oorsprong van Groen Links meer ideologische heterogeniteit doen verwachten.

Aan deze structurele hypothesen kan men nog drie hypothesen toevoegen die uit de geschiedenis van de twee partijen af te leiden zijn:

(4) Leden van De Groenen denken meer ecologisch of 'donkergroen' en staan radicalere maatregelen voor ter bescherming van natuur en milieu dan leden van Groen Links.

(5) Leden van De Groenen hechten meer belang aan buitenparlementaire actie en meningsvorming en minder belang aan het winnen van zetels en deelname aan lokaal bestuur dan leden van Groen Links.

(6) Leden van De Groenen evalueren andere partijen meer in termen van milieubezorgdheid dan in termen van links of rechts; bij leden van Groen Links is dat andersom.

3. Resultaten

3.1 Partij-activiteit

Verwacht werd dat leden van De Groenen meer uren aan partij-activiteiten zouden besteden dan leden van Groen Links. Dat is inderdaad het geval,

maar het verschil blijkt niet significant (zie Tabel 2). Dit zou kunnen betekenen dat Panebianco terecht een voorbehoud maakt voor nieuwe partijen, die nog relatief veel leden kunnen activeren. Een andere verklaring voor het geringe verschil kan liggen in de zwakkere organisatie van De Groenen, die haar leden minder mogelijkheden tot activisme biedt dan Groen Links.

Tabel 2. Aantal uren dat leden van Groen Links (GL) en De Groenen (DG) gemiddeld per maand aan partij-activiteiten besteden

	GL	DG
Geen	68	62
Tussen 0 en 5 uur	14	15
Tussen 5 en 20 uur	11	12
Meer dan 20 uur	8	12
Totaal	101%	101%

chi-kwadraat=3,6 df=3

p=.30

3.2 Sociale achtergronden

Leden van De Groenen zouden volgens hypothese (2) homogener zijn dan die van Groen Links met betrekking tot leeftijd, sekse, levensbeschouwing, beroep en status. Deze hypothese moet op een aantal onderdelen verworpen worden.

De Groenen behoren niet overwegend tot één bepaalde leeftijdsgroep, nog minder dan Groen Links. In de laatstgenoemde partij lijken de dertigers en veertigers oververtegenwoordigd en zowel jongeren als ouderen zwak vertegenwoordigd; bij De Groenen is de spreiding gelijkmatiger, al zijn jongeren evenmin zeer talrijk (zie Tabel 3).

Vrouwen zijn bij De Groenen echter sterk in de minderheid (26%), meer dan bij Groen Links (33%).

Op levensbeschouwelijk gebied is de verscheidenheid bij De Groenen groter dan bij Groen Links, waar onkerkelijken een duidelijke meerderheid vormen (zie Tabel 4). Ruim een derde van De Groenen rekende zich noch tot een der grote kerkgenootschappen noch tot de humanisten, maar tot een andere levensbeschouwing - boeddhisme, theosofie, antroposofie, soefisme, hindoe-

ïsme, of een eigen variant van het christendom. Getalsmatig kan men deze stromingen in Nederland marginaal noemen.

Tabel 3. Leeftijd van leden van Groen Links (GL) en De Groenen (DG)

	GL	DG
Geboren na 1962	10	17
Geboren tussen 1953 en '62	35	21
Geboren tussen 1943 en '52	31	32
Geboren voor 1943	25	30
Totaal	101%	100%

chi-kwadraat=17,4 df=3

p=.000

Tabel 4. Levensbeschouwing van leden van Groen Links (GL) en De Groenen (DG)

	GL	DG
Geen	60	37
Katholiek	10	9
Nederlands Hervormd/Gereformeerd	18	10
Humanist	5	9
Overig	8	34
Totaal	101%	99%

chi-kwadraat=89,9 df=4

p=.000

De beroepen van de respondenten waren bij het schrijven van dit artikel nog niet gecodeerd. Wel kan het aandeel van de werklozen bij beide partijen vergeleken worden (zie Tabel 5). Zoals verwacht waren meer leden van De Groenen werkloos dan van Groen Links; bovendien bleken Groen Links-leden meer uren te werken wanneer ze een betaalde baan hadden. Onder De Groenen kwamen niet alleen meer werklozen en arbeidsongeschikten, maar ook meer studenten en gepensioneerd voor - in zekere zin meer marginale groepen in de samenleving.

Tabel 5. Werkzaamheden van leden van Groen Links (GL) en De Groenen (DG)

	GL	DG
Volledige of deeltijdbaan	74	58
Studerend	2	10
Huisvrouw/man	4	3
Gepensioneerd	9	14
Werkloos/arbeidsongeschikt	7	11
Anders	4	3
Totaal	100%	101%

chi-kwadraat=35,8 df=5

p=.000

Tabel 6. Opleidingsniveau leden Groen Links (GL) en De Groenen (DG)

	GL	DG
Alleen lager of middelbaar onderwijs (LBO, HAVO, VWO, MBO)	21	22
Hoger Beroepsonderwijs (HBO)	37	28
Universiteit	43	50
Totaal	101%	100%

chi-kwadraat=5,0 df=2

p=.08

De sociale status van de leden werd niet direct gemeten in dit onderzoek, maar wel het opleidingsniveau - naast inkomen doorgaans de belangrijkste maatstaf voor sociale status in onze samenleving. Tegen de verwachting in werd bij De Groenen een even hoog opleidingsniveau gevonden als bij Groen Links - wanneer tenminste niet alleen voltooide maar ook lopende opleidingen worden meegeteld (zie Tabel 6). De theorie van de Duitse politicologen Alber en Bürklin, die de opkomst van groene partijen voornamelijk verklaren uit het groeiend aantal hoog opgeleide jongeren

zonder betaalde baan of carrière-mogelijkheden, zou voor De Groenen gedeeltelijk kunnen opgaan.¹⁷ Daarbij blijft echter open, of de jonge werkloze academici vaak groen worden (uit frustratie bijvoorbeeld) of dat jonge groene academici vaak geen betaalde baan kunnen of willen vinden. Verwacht werd vervolgens dat leden van De Groenen in maatschappelijk opzicht marginaler en dus minder vaak lid van maatschappelijke organisaties zouden zijn dan leden van Groen Links. Dat werd bevestigd door de enquête-gegevens (zie Tabel 7). Van De Groenen was 14% van geen enkele organisatie lid, bij Groen Links was dat slechts 5%. Groen Links-leden waren bovendien op een breed terrein actief, terwijl De Groenen zich vooral bij de milieubeweging en bij kerken of andere levensbeschouwelijke organisaties hadden aangesloten.

Tabel 7. Deelname aan sociale bewegingen en maatschappelijke organisaties van leden van Groen Links (GL) en De Groenen (DG)

	GL	DG
Vredesbeweging	42	19
Milieubeweging	30	36
Vrouwenbeweging	15	6
Studentenbeweging	17	12
Vakbeweging	20	5
Kerk	23	22
Geen	7	14
N.B. Totaal meer dan 100%		

Hypothese (2) kan derhalve grotendeels verworpen worden. De Groenen zijn nauwelijks homogener dan de leden van Groen Links. Wel zou men hun positie in de samenleving in sommige opzichten marginaler kunnen noemen.

3.3 Politieke waarden

Volgens de derde hypothese zouden de leden van De Groenen ideologisch homogener zijn dan de leden van Groen Links. Om deze veronderstelling te toetsen werd aan de leden van beide partijen 28 ideologische uitspraken voorgelegd, waarvan er negen betrekking hadden op het milieu en negentien op andere zaken, zoals defensie, abortus, de verzorgingsstaat. Men kon het met deze stellingen 'zeer eens', 'eens', 'oneens' of 'zeer oneens' zijn.

De homogeniteit van de antwoorden werd op twee manieren gemeten. Ten eerste werden de standaarddeviaties vergeleken; een grotere standaarddeviatie duidt op een bredere spreiding van antwoorden over de vier categorieën. In dertien van de 28 gevallen bleken de standaarddeviaties bij De Groenen significant groter dan bij Groen Links te zijn, in slechts één geval was dat andersom (zie Tabel 8 en 9). Dit kan op grotere heterogeniteit wijzen, maar mogelijk ook op een verschil in temperament - waardoor De Groenen 'zeer eens' aanstrepen waar leden van Groen Links 'eens' kiezen, bijvoorbeeld.

Tabel 8. Instemming met ideologische uitspraken van leden van Groen Links (GL) en De Groenen (DG) en standaarddeviaties (σ)

	GL		DG	
	% eens	σ	% eens	σ
Een meer rechtvaardige maatschappij kan alleen worden bereikt door de huidige sociale structuur radicaal te veranderen	73	.79	73	.82
In de huidige maatschappij heersen geen belangrijke tegenstellingen meer tussen de verschillende maatschappelijke klassen	11	.67	23***	.77*
Het erfrecht moet in principe afgeschaft worden	43	.72	43	.85**
Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden	83	.71	75*	.81*
Bij de bepaling van belastingen, uitkeringen, subsidies etc. dient de burgerlijke staat van het individu geen rol te spelen	79	.79	71*	.81
De winst van een bedrijf behoort aan de werknemers van dat bedrijf	71	.68	67	.76
Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen	33	.79	14***	.69*
De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven	66	.67	47***	.79**
Inkomensverschillen dienen in principe te verdwijnen	43	.75	36	.85*
Particulier bezit van grond dient afgeschaft te worden; grond behoort aan de gemeenschap	47	.83	41	.97**

Overheidsbemoeienis leidt doorgaans alleen maar tot bureaucratie en verlamming van het economisch leven	35	.66	53***	.77**
De overheid mag in ethische kwesties als abortus en euthanasie de keuzes van het individu die het betreft (..) niet in de weg staan	89	.68	82*	.76
Van iedereen mag verwacht worden dat hij/zij werkt dan wel zich inzet om werk te vinden	76	.72	74	.75
Velen hebben de zorg van de overheid nodig om zich te kunnen ontplooiën	84	.57	60***	.73***
De overheid mag zich niet bemoeien met de loononderhandelingen tussen werkgevers en werknemers	31	.69	32	.70
De arbeidstijd moet aanzienlijk verkort worden, desnoods met inlevering van loon	75	.71	59***	.82*
Nederland moet nu zo snel mogelijk uit de NAVO	66	.83	52**	.84
Het Nederlandse leger moet afgeschaft worden	61	.84	47**	.81
Tegen een bezetting van Nederland door een vreemde mogendheid mag alleen geweldloos verzet worden gepleegd	42	.89	35	.90

* significant verschil met GL: p (kans op toeval) kleiner dan 5%

** significant verschil met GL: p kleiner dan 1%

*** significant verschil met GL: p kleiner dan 0,1%

N.B. De standaarddeviaties zijn berekend over de oorspronkelijke vier antwoordmogelijkheden ('zeer eens', 'eens', 'oneens', 'zeer oneens'). De percentages geven weer hoeveel respondenten 'eens' en 'zeer eens' hebben geantwoord.

Een tweede, maar ook vrij grove manier om homogeniteit te meten is na te gaan hoe groot meerderheden voor of tegen een bepaalde stelling blijken te zijn; grotere meerderheden (in de buurt van 100%) duiden op grotere homogeniteit. In negentien van de 28 gevallen waren de meerderheden groter bij Groen Links, in negen gevallen kleiner (Tabel 8 en 9). Ook dit ondermijnt de hypothese.

Het lijkt er zelfs op dat de leden van De Groenen iets heterogener zijn in hun opvattingen. Dat vermoeden wordt versterkt door hun antwoorden op de vraag 'waar zou u zichzelf plaatsen op een schaal van uiterst links tot uiterst rechts'.

Hoewel De Groenen als partij weigeren zich links of rechts te noemen, bleek de overgrote meerderheid der geënquêteerde leden daar wel toe bereid. Het grootste deel plaatste zichzelf net links van het midden, een belangrijke minderheid koos echter voor een positie verder naar links. Bij Groen Links is de spreiding kleiner en de gemiddelde positie linkser. De verschillen zijn echter geringer dan verwacht.

Al met al wordt de derde hypothese niet zonder meer door de gegevens bevestigd. De opvattingen van De Groenen zijn niet duidelijk homogener dan die van Groen Links. Het is echter ook niet totaal omgekeerd. De Groenen zijn geen '*single-issue party*' die alleen over het milieu een samenhangende visie heeft; veeleer een partij met één ideologie - 'ecologisme' - die echter door verschillende vleugels op verschillende wijzen geïnterpreteerd wordt. Bij Groen Links zou men van twee visies kunnen spreken, een 'ecologistische' en een 'linkse' visie - waarbij die 'linkse' visie zowel socialistisch als links-liberaal of libertair maar in elk geval post-materialistisch of nieuw-links en niet materialistisch of oud-links genoemd mag worden.¹⁸

3.4 Milieukwesties

Gezien de ontstaansgeschiedenis van De Groenen lag de verwachting voor de hand, dat zij een radicaler milieubeleid zouden voorstaan dan de leden van Groen Links. Zij zouden het milieu niet vanuit de belangen van de mensheid (antropocentrisch) maar vanuit de natuur als geheel (biocentrisch of holistisch) benaderen. Volgens M. Kneepkens, in 1992 tot voorzitter van De Groenen gekozen, zou de partij zich juist daarmee van andere stromingen onderscheiden.¹⁹

Van de negen items over milieukwesties in de enquête waren drie bedoeld om ecologistische en biocentrische opvattingen uit te drukken. Het meest direct was de uitspraak 'als het zou gaan tussen het voortbestaan van de natuur en het voortbestaan van de mens, kies ik voor de natuur'. De meeste Groenen waren het hier inderdaad mee eens - al weigerde een vrij groot aantal deze ongetwijfeld onaangename keuze te maken - terwijl een meerderheid van de Groen Linkse respondenten het hier mee oneens was. Ook met radicale uitspraken over bevolkingspolitiek en beperking van mobiliteit waren meer leden van De Groenen het eens dan leden van Groen Links, al waren de verschillen kleiner dan verwacht (zie Tabel 9). Vrijwel geen verschil was er tussen de partijen wanneer het ging om extra belasting op vervuilende produkten, sluiting van vervuilende bedrijven en meer ingrijpen van de overheid ten behoeve van het milieu. Deze maatregelen zijn ook vanuit antropocentrisch oogpunt - de kwaliteit van het menselijk leven - te verdedigen.

Tabel 9. Instemming met 'groene' uitspraken van leden van Groen Links (GL) en De Groenen (DG) en standaarddeviaties (σ)

	GL		DG	
	% eens	σ	% eens	σ
Er dient een extra belasting te komen op milieuvervuilende produkten, opdat deze minder gekocht worden	97	.54	95	.62*
De overheid dient, t.b.v. het milieu, veel meer in te grijpen, in alle geledingen van de maatschappij	96	.60	91*	.77***
Milieubelastende sectoren in het bedrijfsleven moeten inkrimpen dan wel verdwijnen, ongeacht het effect hiervan op de werkgelegenheid	88	.67	94*	.65
Het autogebruik moet voor iedereen betaalbaar zijn, ook voor de lagere inkomensgroepen	39	.86	25**	.92
Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat er een forse daling van het weggebruik optreedt	74	.85	78	.92
Alle vervoer is vervuilend (auto, bus, trein, vliegtuig) en daarom moet de mobiliteit van de bevolking sterk aan banden worden gelegd	40	.83	50*	.95*
Als het zou gaan tussen het voortbestaan van de natuur of het voortbestaan van de mens, kies ik voor de natuur	37	.88	56**	.98
Ten behoeve van het planten- en dierenleven moeten we op aarde een zodanige bevolkingspolitiek voeren dat de menselijke bevolking in omvang afneemt	77	.76	77	.90**

* significant verschil met GL: p (kans op toeval) kleiner dan 5%

** significant verschil met GL: p kleiner dan 1%

*** significant verschil met GL: p kleiner dan 0,1%

N.B. De standaarddeviaties zijn berekend over de oorspronkelijke vier antwoordmogelijkheden ('zeer eens', 'eens', 'oneens', 'zeer oneens'). De percentages geven weer hoeveel respondenten 'eens' en 'zeer eens' hebben geantwoord.

3.5 Strategie

Verwacht werd dat leden van De Groenen buitenparlementaire actie en meningsvorming vaker bijzonder belangrijk zouden vinden dan leden van Groen Links; terwijl laatstgenoemden verkiezingscampagnes en deelname

Tabel 10. Opvattingen van leden van Groen Links (GL) en De Groenen (DG) over strategieën (percentage dat een strategie- aspect 'bijzonder belangrijk' vindt)

	GL	DG
Formuleren en uitdragen van een beginselprogramma	36	62***
Propageren van opvattingen via de media	63	77***
Ideeën uitdragen door een parlementaire fractie	72	68
Studie en theorieontwikkeling	24	43***
Lezingen, thema-congressen en conferenties organiseren voor politieke meningsvorming	18	46***
Streven naar een progressieve regeringscoalitie	41	24***
Streven naar bestuurlijke macht op <i>lokaal</i> niveau door het aangaan van coalities	38	26**
Samenwerking met maatschappelijke groeperingen, vakbonden	58	35***
Buitenparlementaire acties rond actuele issues op landelijk niveau	57	50
Lokale issues aangrijpen om actie te voeren	51	50

* significant verschil: p (kans op toeval) kleiner dan 5%

** significant verschil: p kleiner dan 1%

*** significant verschil: p kleiner dan 0,1%

aan (lokaal) bestuur vaker van bijzonder belang zouden achten. Deze verwachting werd door de enquête-gegevens gedeeltelijk weerlegd. Leden van Groen Links hechtten niet minder vaak bijzonder belang aan buitenparlementaire acties dan leden van De Groenen (zie Tabel 10). Dit zou trouwens ook verbazing wekken, gezien het in paragraaf 3.2 vermelde feit dat Groen Linkers nog meer deelnamen aan sociale bewegingen dan leden van De Groenen. De verwachting dat De Groenen meningsvorming, discussie en propaganda belangrijker zouden vinden dan leden van Groen Links, werd wel bevestigd. Misschien zagen eerstgenoemden verkiezingscampagnes ook als middel om hun ideeën te verkondigen en niet zozeer om zetels te winnen; in elk geval vonden ze die campagnes vaker van bijzonder belang dan leden van Groen Links, in strijd met de verwachting. Groen Linkers daarentegen achtten deelname aan lokaal of nationaal bestuur (in een progressieve coalitie) vaker bijzonder belangrijk, zoals verwacht.

Dit beeld wordt nog scherper wanneer de respondenten de verschillende strategieën moeten ordenen naar volgorde van belangrijkheid. Wanneer deze resultaten worden samengevat, dan kunnen De Groenen worden gekenschetst als een getuigenispartij in optima forma: in de eerste plaats gericht op ontwikkeling en verspreiding van eigen ideeën en minder geïnteresseerd in pogingen om die ideeën via actie of bestuur in praktijk te brengen. Groen Links daarentegen is in de eerste plaats gericht op parlementair werk en bestuur, en in de tweede plaats op buitenparlementaire actie, terwijl discussie en verkondiging van ideeën pas op de derde plaats zouden komen.

3.6 Perceptie van politieke partijen.

Hypothese 6: Leden van De Groenen beoordelen politieke partijen meer in termen van 'groen' en 'grijs' (dat wil zeggen meer of minder bezorgd over het milieu) dan in termen van 'links' en 'rechts'. Leden van Groen Links zullen beide dimensies gebruiken bij hun beoordeling van politieke partijen.

Aan de respondenten werd gevraagd de belangrijkste Nederlandse politieke partijen te beoordelen op twee schalen, de gebruikelijke links-rechts schaal (extreem links = 1, extreem rechts = 10), en een milieubezorgdheidsschaal (weinig bezorgd om het milieu = 1, zeer bezorgd om het milieu = 10). Leden van De Groenen hebben ook de partijen beoordeeld op een sympathieschaal (zeer sterke afkeer = 0, zeer sterke sympathie = 10).

Sommige Groenen weigerden om de links-rechts schaal te gebruiken, maar dat waren er niet zoveel als verwacht (niet meer dan 7%). De meeste ondervraagde leden van De Groenen beoordeelden de partijen op dezelfde manier als respondenten in andere onderzoeken eerder hadden gedaan.²⁰ De Groenen plaatsten hun eigen partij duidelijk ter linkerzijde, tussen de PvdA en Groen Links. De standaarddeviatie op de links-rechtsschaal was kleiner

dan op de milieubezorgdheidsschaal en de sympathieschalen (zie Tabel 11.a). Zoals verwacht is sympathie voor andere politieke partijen bij De Groenen sterker gerelateerd aan de gepercipieerde bezorgdheid voor het milieu bij die partij, dan aan haar gepercipieerde positie op de links-rechts-schaal. Tussen alle drie schalen bestaat echter een significante associatie.

Tabel 11.a. Percepties van politieke partijen volgens De Groenen

	Positie Links-Rechts		Positie Milieu-Bezorgd		Sympathie score		Corr. LR-Milieu	Corr. LR-Symp.	Corr. Milieu-Symp.
	p	σ	p	σ	p	σ			
GL	2.9	1.5	6.7	1.9	5.3	2.7	-.28	-.16	.49
DG	3.8	1.4	9.2	1.6	8.7	1.6	.04	-.11	.20
PvdA	4.6	1.5	4.7	1.9	4.0	2.2	-.15	-.15	.60
D66	5.3	1.3	5.8	1.8	5.4	2.3	-.35	-.42	.61
CDA	7.6	1.3	3.3	1.8	2.7	2.2	-.26	-.35	.49
VVD	8.5	1.2	3.0	1.9	2.3	2.0	-.11	-.18	.39
Zelf	4.1	1.4	9.0	1.7	--	--	.04	--	--

p: gemiddelde positie van partijen

σ: standaarddeviatie

De sterkere sympathie van De Groenen voor D66 boven die voor Groen Links lijkt enigszins merkwaardig, omdat D66 zowel op de links-rechts-schaal als ook op de milieubezorgdheidsschaal verder van De Groenen verwijderd is dan Groen Links. Wellicht kan deze anomalie verklaard worden in termen van 'nog niet geheelde wonden' in de relatie met Groen Links (zie het historisch overzicht); een meerderheid van de Groene respondenten beschouwde Groen Links niet alleen als 'niet echt groen', maar vond haar ook teveel gericht op machtsvorming, en meende dat ze te weinig ruimte zou bieden voor spiritualiteit. Overigens kan de sympathie voor D66 ook worden toegeschreven aan het weinig bedreigende karakter van D66,

die door veel Nederlandse kiezers als tweede keuze wordt genoemd na hun meest geprefereerde partij.

Er is zowel in de ogen van De Groenen als van Groen Links een kleine doch statistisch significante correlatie tussen de gepercipieerde positie op de links-rechtsschaal en de gepercipieerde bezorgdheid om het milieu voor alle partijen, met uitzondering van De Groenen volgens henzelf. De correlaties tussen beide schalen in de Groen Links data zijn enigszins hoger dan in de data van De Groenen (weer is D66 de uitzondering) (zie Tabel 11.b). Helaas is de leden van Groen Links niet gevraagd om een sympathiescore aan politieke partijen te geven.

Tabel 11.b. Percepties van politieke partijen volgens Groen Links

	Positie Links-Rechts		Positie Milieu-Bezorgd		Correlatie LR-Milieu
	p	σ	p	σ	
GL	2.8	1.0	8.0	1.8	-.27
PvdA	3.0	1.2	5.6	1.6	-.32
D66	5.6	1.2	5.7	1.7	-.23
CDA	7.7	1.1	3.6	1.8	-.26
VVD	8.5	1.1	3.0	2.0	-.21
Zelf	3.0	1.2	8.3	1.8	-.21

p: gemiddelde positie van partijen

σ : standaarddeviatie

Leden van De Groenen gaven niet alleen sympathiescores aan politieke partijen, maar ook aan de volgende belangengroepen en sociale bewegingen:

- Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO)
- Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)
- Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)
- Vakcentrale voor Middelbaar en Hoger Personeel (MHP)
- Man-Vrouw-Maatschappij (MVM)
- Greenpeace (GP)
- Vereniging voor Milieudefensie (VMD)
- Eerste Nederlandse Fietsersbond (ENFB)
- Vereniging van Dienstweigeraars (VD)
- Interkerkelijk Vredesberaad (IKV)
- Antimilitaristisch Kollektief (AMOK)

De tienpunts-sympathiescores werden gedichotomiseerd (1-5 als negatief, en 6-10 als positief antwoord), en gebruikt in een ontvouwingsanalyse met het MUDFOLD-programma.²¹ Zowel partijen als pressiegroepen kunnen goed worden gerepresenteerd als afzonderlijke ontvouwingsschalen (zie Tabel 12). De twee schalen kunnen worden geacht dezelfde latente dimensie te meten. Dat is echter niet helemaal de conventionele links-rechts dimensie. De dimensie kan wellicht beter worden geïnterpreteerd als Oude versus Nieuwe Politiek. Onder de belangengroepen zijn de nieuwe sociale bewegingen, en speciaal de milieugroeperingen, het meest populair (dat wil zeggen: ze hebben de hoogste proportie positieve antwoorden, $p(i)$); vredesgroepen bevinden zich aan het bovenste uiteinde van de schaal, de 'oude' belangengroepen aan het onderste uiteinde. In de schaal van politieke partijen bevinden de Oude 'grijze' partijen zich in

Tabel 12. MUDFOLD-ontvouwingsanalyse van sympathiescores voor politieke partijen en belangengroepen door leden van De Groenen.

A. Politieke partijen

	p (i)	H (i)
D66	0.53	0.45
GL	0.55	0.49
DG	0.94	0.31
PvdA	0.24	0.51
CDA	0.11	0.47
VVD	0.06	0.53

H-scale 0.45

B. Belangengroepen

	p (i)	H (i)
AMOK	0.39	0.59
VD	0.68	0.47
IKV	0.73	0.38
ENFB	0.88	0.44
VMD	0.92	0.43
GP	0.91	0.36
MVM	0.50	0.35
FNV	0.38	0.48
CNV	0.31	0.39
MHP	0.11	0.44
VNO	0.09	0.34

H-scale 0.42

$p(i)$: percentage respondentent die het positieve antwoord gaven aan organisatie i ;

$H(i)$: homogeniteitswaarde van organisatie i .

de onderste helft van de schaal, terwijl de bovenste helft bestaat uit (min of meer) 'groene', Nieuwe partijen.

4. Conclusies

De meeste hypothesen over het belang van partijgrootte die aan Panebianco zijn ontleend, moeten worden verworpen wanneer de kleine partij De Groenen wordt vergeleken met de middelgrote partij Groen Links. De leden van De Groenen lijken nauwelijks actiever dan de leden van Groen Links, noch zijn ze homogener met betrekking tot leeftijd, opleiding, godsdienst, of in termen van ideologie. Hun ideologische antwoorden tonen niet meer samenhang dan die van leden van Groen Links.

Toch zijn er interessante verschillen tussen de twee groene partijen. De meeste van de hypothesen die geïnspireerd zijn door de geschiedenis van beide partijen, worden door de data ondersteund. De Groenen zijn inderdaad meer bezorgd om het milieu, en meer bereid om radicale, 'donkergroene' of biocentrische ideeën aan te hangen dan de leden van Groen Links. De Groenen willen dat hun partij in de eerste plaats een 'getuigenispartij' is, dat wil zeggen een partij die haar groene ideeën ontwikkelt en uitdraagt; en niet zozeer een partij die vooral strijdt voor zetels in nationale of lokale volksvertegenwoordigingen of besturen. Dat laatste is wel het belangrijkste doel van veel leden van Groen Links. Zowel leden van De Groenen als van Groen Links vinden directe buitenparlementaire actie van secundair belang. De Groenen zullen dus - noodzakelijkerwijs, maar ook uit eigen vrije keuze - een meer marginale rol in het politieke systeem spelen dan Groen Links. Dit gaat ook op bij de perceptie van andere partijen en pressiegroepen. Hoewel De Groenen de conventionele links-rechts dimensie niet in die mate verwerpen zoals verwacht, beoordelen zij partijen en belangengroepen meer in termen van milieubezorgdheid dan in termen van links en rechts.

De marginale positie van De Groenen in het politieke systeem lijkt te corresponderen met de marginale positie van veel van de leden in de maatschappij. Meer leden van De Groenen dan van Groen Links zijn student of werkloos, en meer Groenen behoren tot marginale religieuze groepen dan Groen Linkers. Bovendien zijn de leden van De Groenen minder betrokken bij sociale bewegingen en andere organisaties (met uitzondering van de milieubeweging) dan leden van Groen Links.

Kunnen deze resultaten op enigerlei wijze worden gegeneraliseerd en vergeleken met data van andere groene partijen in Europa? Voor zover bekend, is vergelijkbaar onderzoek alleen uitgevoerd in het Verenigd Koninkrijk, door de Duitse politicoloog W. Rüdiger en zijn medewerkers.²² De Britse Groenen lijken een enigszins andere sociale achtergrond te hebben dan zowel de leden van De Groenen als van Groen Links: jonger, zelfs nog minder

religieus dan leden van Groen Links, maar even hoog opgeleid, en nauwelijks werkloos. Er zijn tot dusver nog geen data over de ideologische opvattingen van de Britse Groenen. Het zou ook interessant zijn de Nederlandse groene partijen te vergelijken met die van Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland: landen waar ook verschillende groene partijen met elkaar strijden om de gunst van de kiezer. De Nederlandse Groenen kunnen bovendien worden vergeleken met de Deense en Noorse Groenen, terwijl Groen Links waarschijnlijk meer lijkt op de 'rood-groene' Socialistische Volkspartijen in Denemarken en Noorwegen.²³

De Nederlandse Groenen voelen zich vaak aangemoedigd door dit soort vergelijkingen: in Europees perspectief lijkt hun toekomst minder duister dan in Nederlands perspectief. Wellicht dat op de (erg) lange termijn groen-linkse partijen hybride overgangsvormen blijken te zijn, die plaats maken voor 'pure' groene partijen. Voorlopig ziet de toekomst er echter niet donker-groen maar rood-groen of zelfs grijs en grijs uit.

noten

1. Een ruwe versie van dit artikel is gepresenteerd op het congres 'Green Politics: A Scientific Challenge' aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen op 23 oktober 1992; een Engelse versie zal in 1993 verschijnen in het blad *Environmental Politics*.
2. Zie A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur and G. Voerman, 'De oprichters van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 24 november 1990', in: *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 167-185; en J. van der Knoop, A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman: 'De ideologische vormgevers van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 13 en 14 december 1991', *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 168-191. Het onderzoek naar Groen Links werd financieel mogelijk gemaakt door de Afdeling Politicologie en Bestuurswetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
3. De enquête onder de leden van Groen Links was een initiatief van het Groen Links-bestuur, waarbij de auteurs van dit artikel graag hun medewerking verleenden; bij De Groenen ging het initiatief uit van laatstgenoemden, en verleende het bestuur (Uitvoerende Raad) van de partij medewerking. De auteurs zijn beide besturen zeer erkentelijk voor hun medewerking.
4. A. Panebianco, *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge, 1988, 186-190.
5. Zie hiervoor G. Voerman, 'The Netherland's Green Paradoxes', in:

Capitalism, Nature, Socialism. A Journal of Socialist Ecology, 3 (1992), 3 (sep.), 19-27.

6. Zie onder anderen J.W. Duyvendak e.a., red., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam, 1992; H. Kriesi, *Nieuwe sociale bewegingen. Op zoek naar hun gemeenschappelijke noemer*, Amsterdam, 1986; J.W. van Deth, *Politieke waarden. Een onderzoek naar de politieke waarde-oriëntaties in Nederland in de periode 1970 tot en met 1982*, Amsterdam, 1985; en H. van der Loo, E. Snel en B. van Steenberghe, *Een wenkend perspectief. Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen*, Amersfoort, 1984.

7. Voor een meer uitgebreide geschiedenis van de totstandkoming van Groen Links zie G. Voerman, 'Hoe CPN, PSP en PPR van kleur vershoten: van klein links naar Groen Links', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 34-39.

8. Zie bijvoorbeeld *Verkiezingsprogramma 1986-90 PSP*, Amsterdam, 1986, 18-9. Pas in 1989 bleek de partij hier genuanceerder over te denken, zie: F. de Jong e.a., *Op weg naar een schone toekomst*, Amsterdam, 1989.

9. 'De PPR gaat verder', in: *Radikalenkrant*, 16 (1983), 3 (mrt.), 22.

10. Zie A.P.M. Lucardie, *The New Left in the Netherlands (1960-1977). A Critical Study of New Political Ideas and Groups on the Left in the Netherlands with Comparative References to France and Germany*, Kingston (Ontario), 1980.

11. Zie P. Lucardie, 'Van Bolsjewisme naar "pluriformisme". De recente programmatische vernieuwing van de CPN', in: *Jaarboek 1984 DNPP*, Groningen, 1985, 61-79; en G. Voerman, 'Premature Perestroika. The Dutch Communist Party and Gorbachev', in: D.S. Bell, red., *Western European Communists and the Collapse of Communism*, nog te verschijnen.

12. Zie G. Voerman, 'Een anatomische les. De congressen van de CPN ontleed', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 16 (1990), 2 (mei), 182-199.

13. Zie B. Schennink, T. Bertrand en H. Fun, *De 21 november demonstranten: wie zijn ze en wat willen ze?*, Nijmegen, 1982.

14. Meer hierover in: M. Nieboer en A.P.M. Lucardie, '"Aansluiten tegen het CDA" of aansluiten bij klein links? De geschiedenis van de Evangelische Volkspartij', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 149-67.

15. P. Heukels, 'Verslag van het Algemeen ledencongres gehouden op 19-12-1992 in De Kargadoor te Utrecht', in: *Gras*, 8 (1993), 1 (feb./mrt.), 14-15.

16. S. Parkin, *Green Parties. An International Guide*, London, 1989, 257.

17. J. Alber, 'Modernization, Cleavage Structures, and the Rise of Green Parties and Lists in Europe', in: F. Müller-Rommel, red., *New Politics in Western Europe. The Rise and Success of Green Parties and Alternative*

Lists, Boulder, 1989, 195-210; W. Bürklin, *Grüne Politik. Ideologische Zyklen, Wähler und Parteiensystem*, Opladen, 1984.

18. De 'linkse visie' is niet per se consistent; in feite verschillen linkse (eco-)liberalen en (eco-)socialisten nogal eens van mening. Zie hierover ook: P. Lucardie, 'De groene tinten van Groen Links', in: *De Helling*, 5 (1992) 3 (najaar), 21-23.

19. M. Kneepkens, 'Open brief aan Felix Rottenberg, Voorzitter Partij van de Arbeid', in: *Gras*, 7 (1992), 4 (juni), 22.

20. Zie bijvoorbeeld B. Niemöller, 'Left and right in wider perspective', *Acta Politica*, 27 (1992), 3 (juli), 333-345; W.H. van Schuur, *Structure in political beliefs: A New Model for Stochastic Unfolding with Application to European Party Activists*, Amsterdam, 1984.

21. Van Schuur, *op.cit.*, 215-246.

22. W. Rüdig, L.G. Bennie en M.N. Franklin, *Green Party Members: A Profile*, Glasgow, 1991.

23. Voor een (niet altijd onpartijdig) overzicht van de groene partijen in Europa zie Parkin, *op.cit.*; voorts: Müller-Rommel, *op.cit.*

'EENVOUDIGHEID EN ZUINIGHEID'

Typologie van de negentiende-eeuwse liberale politicus

J.Th.J. van den Berg¹

1. Inleiding: Donker Curtius en Thorbecke

'Nederlanders, de naam van Dirk Donker Curtius behoort niet tot vergeltelheid te vervallen; het vaderland, gelukkig en welvarend dankzij de constitutionele regering die hij hielp creëren, groot en sterk dankzij de liberale wetten die hij het wist te schenken, beware steeds aan hem een herinnering in respect.' Aldus eindigt een korte biografie - zeker, met hagiografische trekjes - uit 1876 van Odilon Périer, zelf door familiebanden verbonden met de twaalf jaar daarvoor in Spa overleden Dirk Donker.

Na zijn tweede ministerschap was Donker in 1856 uit de politiek gestapt, door koning Willem III nagewuifd met het ministerschap van Staat. In 1863 begon zijn gezondheid al te verzwakken en ondanks bezwaar van de familie koos hij pas in de zomer van het volgende jaar voor een kuur in Spa. Het bleek te laat: Donkers neef en staatsraad, Boot haalde in Spa een stervende Donker uit de trein. Nog diezelfde avond overleed hij in zijn kamer in 'Hotel d'Orange'. Toen al was veel van zijn roem verdwenen en Périers aansporing, hoe terecht ook op zichzelf, had in 1876 al veel van een bezweringsformule. Had Donker de zaak van het liberalisme in 1848 immers al geen kwaad gedaan door Thorbecke buiten het kabinet te helpen houden? Had hij die zaak niet zelfs verraden door zich, in 1853, te encanaileren met dat oude *bête noire* van de liberalen, Floris van Hall, ook door Donker vóór 1848 nog zo fel bestreden? Toegegeven, Van Hall en Donker in één kabinet, het was wel 'een paar apart'; zij bleken - wellicht tot hun beider verbazing - tot goede

¹. Tekst van een lezing, uitgesproken op het symposium 'Van Thorbecke tot Telders: de actualiteit van de liberale traditie in Nederland', georganiseerd door de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen op 22 januari 1993. Op deze bijeenkomst vond de presentatie plaats van G.A. van der List en P.G.C. van Schie, red., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940*, Assen, 1993.

samenwerking in staat. Wat erger was, vooral vanuit Thorbeckeaanse ooghoek, zij waren ook redelijk succesvol in hun optreden dat bedoeld was als *appaïsement* na de opwinding van de antipapistische Aprilbeweging in 1853. Wat Thorbecke, nogal rancuneus, 'parasitische politiek' beliefte te noemen, bleek een soepel meegeven met de soms grillig wisselende meerderheden in de Tweede Kamer. Het mocht dan, aldus alweer Thorbecke, 'een politiek zonder gestadigheid' zijn, het was een politiek die toen en later juist door zijn flexibiliteit en compromisbereidheid vaak doeltreffend bleek. Daarin was de conservatieve Amsterdammer Van Hall een meester, maar ook Donker Curtius bleek, bij al zijn principiële liberalisme, een man van praktisch compromis. Hij sprak echter, vooral in zijn latere jaren, minder tot de verbeelding dan Thorbecke en hij was bovendien in intellectueel opzicht diens mindere.

Het is dus niet zo wonderlijk dat Donker op de achtergrond is geraakt, ondanks Périers aansporing: zozeer, dat hij ook niet terug te vinden is in het jongste boek over hoofdpersonen van het Nederlandse liberalisme vóór 1940, *Van Thorbecke tot Telders*. De veel recenter waarschuwing dan die van Périer, Stuurmans boek over het negentiende-eeuwse liberale denken *Wacht op onze daden*, heeft dus nog niet erg geholpen.

Dat is om een paar redenen jammer. De eerste reden kennen wij al van Stuurman: terwijl Thorbecke nog conservatieve opvattingen koesterde, trad Donker al geruime tijd op als pleitbezorger van radicaal-liberale ideeën, met grote ijver en met overtuigingskracht. Het kleine manneke met zijn dreunende stentorstem was, vanaf de jaren twintig, letterlijk en figuurlijk de advocaat van het liberale denken.

De tweede reden is dat Donker uiteindelijk misschien meer representatief is voor de Nederlandse liberale politicus dan een Thorbecke, een Kappeyne of een Tak van Poortvliet: wel overtuigd van de liberale zaak, maar evenzeer bereid zaken te doen waar nodig en mogelijk en pragmatisch in de keuze van bondgenoten. Donker was advocaat, daarmee de beoefenaar van een beroep waarin men zijn clientèle niet helemaal voor het kiezen heeft en waarin men flexibel en zakelijk met velen moet verkeren: cliënten, tegenstanders en rechters. De advocatuur was een van de meest gerepresenteerde beroepen in de negentiende-eeuwse Kamer, heel wat meer dan dat van de hoogleraar Thorbecke. Donker kwam voort uit het patriciaat en, hoewel hij in Den Bosch was geboren, was hij al vroeg vertrouwd met de 'Haagse Kringen' van die tijd met inbegrip van het Hof. De meeste liberalen zouden, tot het eind van de eeuw, patriciërs zijn.

De belangrijkste reden echter voor mijn bekommernis is niet Donkers voorlijkheid en grotere representativiteit, maar zijn ook bij Stuurman onbesproken gebleven politieke competentie. Laat mij het aldus formuleren: zou Thorbecke er ooit in zijn geslaagd om zijn eigen grondwetsvoorstel

langs alle politieke klippen in het Staatsblad te krijgen? Wie wijst op zijn prestaties als Minister van Binnenlandse Zaken na 1849 - wie zou willen ontkennen dat die van eminent belang waren? - moet zich realiseren dat Thorbecke parlementair in een gespreid bed terecht kwam. Zo was het een jaar daarvoor bepaald nog niet. Donker zat gemangeld tussen de grillige koning Willem II die weliswaar 'in één nacht' van conservatief tot liberaal was geworden, maar bij wie nachtelijke bekingen (ook in omgekeerde richting) zich opnieuw konden voordoen; tussen mede-ministers die hij, op Luzac na, niet verder kon vertrouwen dan hij ze zag, wat in het bijzonder gold voor graaf Schimmelpenninck die constitutioneel iets gans anders wilde; ten slotte tussen Tweede-Kamerleden die van radicale grondwets-herziening veel hadden te vrezen en weinig te hopen. Zonder veel twijfel durf ik de stelling aan dat de dorre, eigengereide en stroeve Thorbecke die krachten niet zou hebben overleefd, daargelaten dat die hem alle haatten.

De prestatie van Dirk Donker Curtius is geweest dat hij met een fraai mengsel van doortastendheid en schranderheid, voorts met dreiging en soepelheid en, waar het moest, standvastig kans heeft gezien te verwezenlijken wat Thorbecke nooit zou zijn gelukt: een radicale herziening van de Grondwet, met de instemming van de koning, de ministerraad, de Raad van State, de Tweede en de Eerste Kamer. Ook bijna 150 jaar later moeten wij ons niet van de wijs laten brengen door de grotendeels terechte maar toch vooral erg zure kritiek van Thorbecke in zijn *Bijdrage tot herziening der Grondwet* uit 1848.

Daarbij heeft Donker het niet gelaten. Hij mag dan door een wraakzuchtige Thorbecke buiten diens eerste kabinet zijn gehouden, daar werd hij niet minder liberaal van. Was het trouwens niet Donker zelf die Willem III er, met engelengeduld, in zomer en najaar van 1849 van heeft overtuigd dat het nu de beurt was aan Thorbecke? Zeker, Donker trad in 1853 toe tot een politiek aan Thorbecke vijandig kabinet. Maar hij maakte zich ernstig zorgen over de hysterische Aprilbeweging en hij vreesde waarschijnlijk voor het behoud van de nog zo prille Grondwet. Hij kende immers zijn koninklijke pappenheimer. Voorts heeft hij zich als een liberaal minister in dat kabinet gedragen: daarvan zijn zijn hervormingen van het strafrecht, zijn wet op de ministeriële verantwoordelijkheid, de koopvaardijwet en de wet vrijheid van vereniging en vergadering voldoende getuigenis. Zijn wetgeving was minder mooi en systematisch dan die van Thorbecke, zij was niet minder liberaal.

Oud laat zich in *Honderd jaren* dan ook op Thorbeckeaans dwaalspoor brengen, als hij over Donker zegt: 'Deze, amper tien jaar geleden de radicaalste onder de radicalen, is thans wel definitief tot het conservatisme bekeerd.' Daarmee wordt in meer dan een opzicht aan een kenmerkend negentiende-eeuwse liberaal onrecht gedaan. Sterker nog: Donker en Van

Hall, *bien étonnés de se trouver ensemble*, hebben door hun gezamenlijke optreden de jonge Grondwet wortel doen schieten en onomkeerbaar gemaakt. Ook koning Willem III, hoe anders hij het ook had gewild, kon de historie niet meer terugdraaien.

2. Slagen en falen van het negentiende-eeuwse liberalisme

De nieuwe liberale meerderheid van na 1848 kondigde zich - in de woorden van Donker - aan als pleitbezorger van 'eenvoudigheid en zuinigheid'. Dat pleit heeft zij onmiskenbaar ten dele gewonnen.

De Grondwet zelf haalde, in elk geval in rechte, de standen uit de staat en daarmee een rijkelijk ingewikkelde oligarchie. Thorbecke's wetgeving vormde niet alleen een democratisering van provinciaal en gemeentelijk bestuur, maar ook een aanzienlijke verheldering en vereenvoudiging. De financiële sanering daarnaast van een praktisch en helder man als Van Bosse - ook zo'n onderschat politicus van de liberale stal - betekende vereenvoudiging en tegelijk stabilisering van overheidsfinanciën en monetaire orde, daarmee tegelijk vrijmaking van economische ontwikkeling.

De eerste tientallen jaren van de door liberalen, toen nog met katholieke steun, gedomineerde politiek lijken wel wat op die van de huidige Europese Gemeenschap sinds haar *revival* in de jaren tachtig: zij slaagt er aardig in oude en gecompliceerde beschermingsconstructies en belemmeringen weg te nemen of te verminderen. De negentiende-eeuwse liberalen zagen, in tegenstelling tot de EG in het Maastrichtse Unieverdrag, bovendien kans een goed en betrekkelijk overzichtelijk politiek stelsel op te bouwen en in te richten. Dat daarbij onevenredig vaak werd gelet op het gevaar van te ruime expansie door de regering (met de onbetrouwbare Willem III op de achtergrond) en dus op de juiste procedure meer dan op het resultaat, verbaast nu meer dan destijds. Het was immers een kwestie van zoeken naar het juiste evenwicht tussen Kroon en wetgever. Vrij spoedig kon zich in Nederland, naar het woord van Buys, de 'parlementaire regeering' vestigen, in tegenstelling tot Pruisen.

Maar er liep ook nogal wat mis. Een behoorlijke en ook dringend gewilde infrastructuurpolitiek verliep uiterst traag en stroef; van materiële en personele hervorming der landsverdediging kwam decennia lang weinig of niets terecht; 'eenvoudigheid en zuinigheid' in de rechterlijke macht kregen liberalen evenmin voor elkaar. Het meest gênant: de hervorming van het belastingstelsel - zowel sociaal als economisch noodzakelijk en door de liberale doctrine geëist - liet bijna vijftig jaar op zich wachten. Van Bosse alleen al liep in zijn toch lange carrière op Financiën zo'n vier maal met zijn hoofd tegen een muur van onwil en verdeeldheid. Pas Pierson zou slagen, in

1891, waar zijn voorgangers - ondanks goede wil en schrandtheid - hadden gefaald. Daartegenover stond weer een onderwijswetgeving die, op alle niveaus (lager, middelbaar en universitair) bepaald succesvol was, zij het sinds Kappeyne's wet op het Lager Onderwijs van 1878 een op termijn dodelijk succes.

3. Het liberale type politicus

Slagen en falen van het liberale tijdperk in onze geschiedenis heeft veel te maken met het type politicus dat in de negentiende eeuw tot het ambt werd geroepen. Dat wijkt in enkele opzichten af van het beeld dat oprijst uit *Van Thorbecke tot Telders*, uit historisch overzichtswerk in het algemeen.

Ik zei al dat de advocaat een meer gebruikelijk 'soort' in de liberale politiek was dan de hoogleraar. Veel Leidse juristen hoorden erbij, tezamen met een aantal collegae uit Groningen. Daarbij moet worden opgemerkt dat Leiden aan alle politieke stromingen leverde, Groningen slechts aan de liberalen. Het kiezerscorps van de liberalen moge allesbehalve 'aristocratisch' zijn geweest en ook de kleine ondernemers hebben omvat, verreweg de meeste liberale gekozenen waren, behalve jurist, vooral patriciër, soms uit een al oude Republikeinse regentenfamilie en vaker uit een maatschappelijke kring met ruime bestuurservaring. Wij mogen vandaag wel klagen over 'verambtelijking' van parlement en politiek maar, met uitzondering van het hoogtij der verzuiling, heeft sterke ambtelijkheid en bijbehorende vorming van een regentenklasse de Nederlandse politiek steeds gekenmerkt.

In de negentiende eeuw kwamen alleen vrij veel katholieke kamerleden uit een meer bescheiden en bovendien commercieel milieu: zij weken naar maatschappelijke herkomst meer af van de liberalen dan de liberalen van de conservatieven in de Kamer. Tot het einde van de negentiende eeuw was ongeveer de helft van alle kamerleden afkomstig uit een politiek ervaren kring, wat overigens tegelijk betekent dat de andere helft werkelijk nieuw was op het politieke toneel.

Van minstens zo groot belang is dat de loyaliteit van de kamerleden, liberale zo goed als andere, primair uitging naar het gewest van herkomst. Dat wordt fraai geïllustreerd door het feit dat het grootste deel van de leden - tot het einde van de eeuw - doorgaans tijdens het kamerlidmaatschap nog steeds woonde in de geboortestreek en er ook bleef wonen, in weerwil van lang en omslachtig reizen naar Den Haag. Kamerleden als Westerhof en Zijlker mochten Thorbecke zijn toegedaan, zij waren allereerst Groningers en met die streek verbonden, ook al hadden zij vier tot vijf dagen nodig om van hun gewest in Den Haag te komen. Zij zaten daar niet om de belangen van hun gewest te vergeten of opzij te zetten.

Tot de jaren zeventig correspondeerden politieke en religieuze gezindheid

nauwelijks met elkaar: naast vrijzinnigen verkeerden ook orthodoxen uit protestantse kring (calvinistisch en luthers) naast rooms-katholieken en dissenters in de zo weinig scherp omliggende liberale meerderheid. Die doet nu denken aan een wat vormeloos groot huis met allerlei aanbouw, dat door nogal achterstallig onderhoud langzaam onderdelen heeft laten instorten. (Ik kom daar later op terug.)

Juist die gedifferentieerde samenstelling echter met haar non-existente discipline - waar zouden regentenkinderen die trouwens vandaan moeten halen? - en de sterk regionale loyaliteit bepaalden op den duur sterkte en zwakte van het negentiende-eeuwse liberalisme. Zolang het ging om constitutionele eenvoud en zuinigheid, alsmede om het wegnemen van al te ingewikkelde groeibelemmeringen was zulke gedifferentieerdheid en lokaal particularisme geen probleem: dan kon het liberalisme de meerderheid nog wel mobiliseren. Moeilijker werd het zodra het ging om in de eigen beurs voelbare belastinghervorming en eigen regio schadende plannen voor infrastructuur of voor sanering van hoven en rechtbanken. Om zulke impasses te doorbreken was de meer flexibele aanpak nodig van conservatieven van het genre Van Hall, Van Lynden van Sandenburg en Heemskerk. Liberalen mochten, zeker jegens Van Hall, op nog zo hoge toon pleiten voor een 'politiek van gestadigheid', zij zelf strandden met grote gestadigheid op eigen verdeeldheid, die slechts pragmatische conservatieven of gediskwalificeerde liberalen wisten te doorbreken.

Dat alles neemt niet weg dat soms ook in liberale kring het *momentum* weer aanbrak waarop kon worden doorgestoten. Dat gold voor Thorbecke's tweede kabinet en de aanleg van moderne zeewegen, vanuit Rotterdam en Amsterdam, alsmede de drooglegging van het Haarlemmermeer. Dat gold ook voor het ten onrechte ietwat miskende kabinet van Amsterdams burgemeester Fock en, alweer, de financier Van Bosse (1868-1870), dat de goedkope eenheidspoorvoer in het beruchte dagbladzegel afschafte, zo belangrijk voor een gedifferentieerde en algemeen toegankelijke pers. Voortbouwend op het werk van Donker hervormde in dit kabinet Van Lilaar het strafprocesrecht en kwam er een einde aan de doodstraf.

Maar hoe vaag van karakter 'liberalisme' voor vele kamerleden was en hoeveel belangrijker de voorkeuren en verlangens in eigen district, blijkt wel uit het feit dat velen hunner nog tot aan het eind van de jaren zeventig konden schuiven van liberaal naar conservatief en weer terug en zelfs naar antirevolutionair, al naar gelang hun kansberekeningen inzake herverkiezing.

Buys heeft het al opgemerkt: liberalen hebben niet als groep of beweging moeten vechten voor hun machtspositie. Zij kregen die in 1848 als het ware in de schoot geworpen door een nerveuze koning en diens even onzekere omgeving. Echte geordende tegenstand ondervonden zij in de Kamer

evenmin na 1848, totdat die andere kleine man zijn luide predikantenstem verhef en zijn 'kleine luyden' om zich heen begon te verzamelen. Ik doel natuurlijk op Abraham Kuyper. Dat was niet bepaald de weerstand die Buys verlangde - van confessionalisme verwachtte hij niets dan nariigheid - maar eindelijk was er georganiseerde weerstand. Geen wonder derhalve, dat tot aan het einde van de eeuw liberalen de grootst mogelijke moeite hebben gehad zichzelf als 'partij' te zien, naast en tegenover andere partijen. Zij waren gewend geraakt zichzelf als veel meer te beschouwen dan als een partij: de kern van de natie zelf, op zijn minst 'het denkend deel der natie'. Daarin was verdeeldheid over veel praktische politieke kwesties niet het hoofdprobleem; dat zou het pas worden toen andere partijen door hun concurrentie verdeeldheid en regionaal particularisme tot een probleem maakten. Zoals wij weten uit het mooie proefschrift van Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft*, sloeg toen somberheid en pessimisme toe en groeide de behoefte aan instrumenten en rituelen van nationale verzoe-ning en samenhang.

Daarvoor moest echter eerst het met zoveel pretentie en ambitie begonnen kabinet van Kappeyne struikelen over weer het zoveelste infrastructuur-plan, de kanalenwet van Tak van Poortvliet. De nogal cynische Haagse advocaat Kappeyne had - in Taks voetspoor - vrijwel aanstonds zijn kansen maar ook zijn ambities opgegeven, tot diepe teleurstelling en ook verontwaardiging van zijn wat conservatiever bondgenoot Gleichman. Die mislukking liet diepe en blijvende sporen na. Het belette de jongere Tak van Poortvliet niet om zo'n vijftien jaar later op vergelijkbare manier bij eerste zware tegenwind alles uit zijn handen te laten vallen.

Kappeyne en Tak mogen getalenteerde liberale politici zijn geweest, zij waren ook verwend, weinig taai en degelijk, ook weinig flexibel, zoals Donker en Van Bosse dat waren geweest. Het is, zo gezien, maar goed dat de eeuw is geëindigd met een groep liberalen - intussen grondig gemoderniseerd - als Pierson, Goeman Borgesius, Cort van der Linden en Lely die naast conceptuele gaven souplesse toonden en die daardoor - zonder een uitgesproken leidersfiguur in hun midden - nog eenmaal lieten zien waartoe geordend liberaal optreden in staat was: een kabinet dat door nota bene zijn tegenstanders is betiteld als 'kabinet van sociale rechtvaardigheid'.

Het gedifferentieerde en ongedisciplineerde liberalisme van de negentiende eeuw maakte intussen duidelijk dat een parlement, in zijn verkeer met de regering, nog iets heel anders is dan alleen het constitutionele *instituut*, in onafhankelijkheid staande tegenover de Kroon, aldus gestalte gevend aan de doctrine van het 'dualisme' zoals liberalen het zo graag willen zien, ook vandaag nog. Het verkeer tussen regering en parlement was en is tegelijk immers dat van de *marktplaats* waar belangen worden verhandeld en gewogen en ofwel voldoende zwaar ofwel te licht worden bevonden. Wie er

naar handelde - zoals Donker, Van Bosse, Gleichman, maar ook Van Hall en Heemskerk sr. - kon zijn nederlagen aanvaarden en welgemoed ander fabrikaat aanbieden.

Het was echter, in die zorgvuldig gekoesterde afstand tussen regering en parlement, wel eens moeilijk te schatten of het 'instituut' zou reageren, de bevriende meerderheid dan wel de nogal individualistische 'marktplaats'. Geen wonder dat Van Houten van deze lichte wanorde vandaan wilde en streefde naar een 'monistische' constellatie, de *arena*, waar politieke stromingen bepalend zouden zijn voor zowel de richting van het regeringsbeleid als voor de steun van het parlement.

Het liberalisme wilde daar niet aan. Nooit eigenlijk en vanzelfsprekend niet. Dat paste immers niet bij het dualistisch dogma van zowel Donker als Thorbecke, dat intussen theologische afmetingen had aangenomen; het paste niet bij een sociaal en politiek elitegenootschap dat zichzelf zag, in alle oprechtheid, als de kern der natie; het paste tenslotte niet bij noodzakelijke, lokaal geörienteerde, bewegingsvrijheid. Dat daardoor de toegang van nieuwe concepties en nieuwe mensen uit minder traditionele milieus werd bemoeilijkt - daarvoor is immers organisatie en leiding nodig - dat werd niet gezien. Dat organisatie intussen bezig was een geduchte machtsfactor te worden, dat zagen mannen als Van Houten en waarschijnlijk ook Goeman Borgesius; de anderen wilden het niet zien, totdat het in 1913 te laat was.

4. Het afkalvende liberale huis

Ik sprak al over een geleidelijk, wegens achterstallig onderhoud, afkalvend huis van de liberalen. Want, zowel dank zij geslaagde als mislukte operaties, verloor het negentiende-eeuwse liberalisme geleidelijk aan nationaal mobilisatievermogen.

Natuurlijk was er al vroeg een kleine antirevolutionaire minderheid in de politiek, maar dat wil niet zeggen dat de protestantse orthodoxie daarmee aanstonds sympathiseerde. Daarvoor was de steun van radicale liberalen, zoals Donker Curtius, aan kerkelijke vrijheid - van de Afscheidenen, bijvoorbeeld - te hartstochtelijk geweest. De Aprilbeweging kwam ook niet primair uit die kring. Pas toen het liberalisme zich tegen de bijzondere school keerde en uitdrukkelijk koos voor de openbare school met 'een christendom boven geloofsverdeeldheid' en dus voor oude pretenties van Willem I, begon in die kring sympathie te groeien voor Groen en later, *a fortiori*, voor Kuyper.

Nog zou het misschien niet tot eigen protestantse vakbeweging zijn gekomen, als het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV) niet zo duidelijk had gekozen voor Kappeyne's onderwijswet. Toen bleef de calvinisten niets anders over dan een eigen protestants-christelijk Patrimonium, dat nog te stellen zou krijgen met Kuyper, maar eerder dat

bereid was te doen dan in het 'paganistisch' geworden ANWV te blijven.

De eerste generatie liberalen hield niet bijzonder veel van katholieken, maar wist dat zij belangrijke bondgenoten waren. Toen al sloeg de liberale pers, vooral in Amsterdam en Rotterdam, een anticlericale toon aan; zozeer dat *De Tijd* het nodig vond van Den Bosch naar Amsterdam te verhuizen om tegengif te bieden. De tweede liberale generatie, van Kappeyne en de zijnen, maakte van haar anti-katholicisme niet langer een geheim. Dat werd ze door het in functie herstelde episcopaat en door een kerk, die zijn staatkundige macht in eigen Italiaans huis bedreigd zag, nogal makkelijk gemaakt. Het beruchte amendement-Dumbar tegen begrotingsgeldten voor een gezantschap bij het Vaticaan deed in 1870 de deur dicht. Voor zover liberalen in de jaren daarvoor ruggesteun aan liberaal gezinde katholieken hadden kunnen bieden, hadden zij dat echter nagelaten. Ze hadden geen katholieke steun meer nodig, dachten zij. Aldus lieten zij ruimte ontstaan voor een monsterverbond, ten behoeve van het vrije onderwijs, van katholieken en orthodoxe protestanten. Deze hadden voor het overige niet bar veel met elkaar gemeen, zoals bleek toen zij - van 1888 tot 1891 - moesten proberen tezamen te regeren. Dat neemt niet weg dat de weggekwijnde conservatieve oppositie, waarmee goed te leven viel, geleidelijk werd vervangen door de zoveel hartstochtelijker en riskanter weerstand van 'ultramontanen' en 'dompers'. De liberalen hebben zelf de antithese veroorzaakt.

Tot voorbij de eeuwwisseling leek het erop dat, bij alle interne verdeeldheid, de liberalen wel kans zouden zien de 'sociale quaestie' in hun politieke optreden te integreren. Zij kregen er, meer dan in andere landen, door de relatief late industrialisatie en urbanisatie ook ruim de tijd voor. Weliswaar ondervond het ANWV spoedig concurrentie van de opkomende socialistische vakbeweging, maar die bleef vrij zwak tot ruim na de spoorwegstaking van 1903. In politieke kring wonnen liberale mannen aan gezag die vragen van sociale rechtvaardigheid serieus namen en de noodzaak zagen van actieve overheidsinterventie. Van Houten was in de jaren zeventig nog betrekkelijk eenzaam geweest; dat gold niet voor Tak van Poortvliet, Pierson, Cort van der Linden, Goeman Borgesius, Lely en de jonge Treub. Geen marxisten, maar wel mannen wier ideeën overlaptten met stromingen in het socialisme als die van Lassalle en van de Belgische coöperatieve beweging. Dat zij weinig sympathie koesterden voor de bedeelde, bedelaars, zwervers en querulanten - het *Lumpenproletariat* - onderscheidde hen niet wezenlijk van marxisten en van de opkomende arbeidersbeweging. Ten slotte laat onderzoek naar de maatschappelijke herkomst van kamerleden zien, dat tegen het einde van de eeuw de eerste arbeidersrepresentanten de Kamer betraden via de Liberale Unie.

Waarom ontviel de liberalen uiteindelijk dan toch de steun van deze laatste en belangrijke bondgenoten in spe? Waarbij moet worden opgemerkt dat het in Engeland uiteindelijk niet anders is gegaan dan in Nederland. De verleiding is groot om uitvoerig bij deze vraag stil te staan, temeer omdat eenvoudige antwoorden daarop niet mogelijk zijn. Daarbij vergeleken liggen de conflicten met orthodoxe protestanten en rooms-katholieken een stuk eenvoudiger. Ik zal niet aan die verleiding bezwijken: het kader van dit artikel is daarvoor te beperkt; zulke analyse is bovendien een afzonderlijk verhaal waard.

In trefwoorden samengevat komt het er mijns inziens op neer dat, naast de zo vaak schadelijke verdeeldheid in liberale kring en het gebrek aan eenduidig leiderschap, de ontbrekende politieke organisatie in en buiten het parlement en de weigering om, zoals anderen, nauwe bindingen tussen politieke en maatschappelijke organisatie aan te gaan belangrijke factoren zijn geweest van non-communicatie met en non-mobilisatie van de arbeidersklasse. Anderen deden dat wel, zoals orthodox-protestanten en sociaal-democraten, en waren succesvol. Katholieken hoefden dat pas echt te doen na 1918.

Het proefschrift van Te Velde attendeert op nog een andere factor: de bekering der liberalen tot 'Oranje' aan het einde van de vorige eeuw. De somber geworden liberalen die de natie, hùn natie, zagen verpulveren onder polarisatie en partijzucht, gingen in de laatste decennia op zoek naar rituelen van nationale verzoening en saamhorigheid. Zij vonden die bij Wilhelmina, het kind van Oranje, in 1880 geboren. Prinsessedag bleek in Amsterdam en elders een succes, zij het een zorgvuldig geregisseerd succes van liberalen en, *mirabile dictu*, katholieken tezamen. Er was dus toch iets waarop de natie zich kon verenigen. De natie? Zo leek het slechts, want het bleek zo'n patent middel tegen socialistische agitatie. De sociaal-democratie werd er expliciet van uitgesloten en 'Oranje' vloekte voortaan dus met 'Rood', ook in die rode beweging zelf.

Daarmee vergat het oud en angstig geworden liberalisme waarom zijn erflater Donker Curtius de monarchie omhelsde en tegelijk Oranje op gepaste afstand hield. Zei hij niet onverbloemd tegen koning Willem II, toen die hem in maart 1848 vroeg of hij de republiek nastreefde: 'Neen, Sire, ik begeer haar in het geheel niet en ik zal Uwe Majesteit uitleggen waarom ik daar niet naar verlang. Als ik zou zeggen haar niet te willen uit afhankelijkheid jegens Uwe Majesteit of haar dynastie, dan zou ik mijzelf houden voor een vleier, in staat het een en het ander te verraden, maar ik begeer haar niet uitsluitend uit genegenheid jegens het volk. Het constitutionele koningschap schijnt mij in dit land toe de enige waarborg te zijn tegen een oligarchische macht, vijandig als die is jegens individuele en politieke vrijheden, alsmede tegen hen die elkander haten in hun liefde voor

macht.'

Door Oranje als symbool van vaderlandse eenheid te kiezen tegen rebellie en opstand, maakten de liberalen en katholieken het tot partij tegen de opkomende sociaal-democratie. Hoe aandoenlijk ik op zichzelf het traditionele telegram van aanhankelijkheid aan de koningin tijdens VVD-congressen ook vind, het herinnert onvermijdelijk aan de inzet van Oranje en zijn dynastie tegen Rood en de sociaal-democratische beweging. Het orangisme heeft intussen rond 1900 het laatste onderdeel van het grote liberale huis mede doen ineensinken en dus het liberalisme geschaad; het heeft ook de sociaal-democratie op een vruchteloos spoor van anti-Oranjegezindheid gezet, waarvan het maar moeilijk heeft kunnen terugkomen.

5. Slot: liberalisme toen en nu

Eigenlijk raakte het liberalisme rond 1900 ook nog de democratische vrijzinnigen kwijt, eerst aan een eigen partij, in februari 1946 ook nog aan de PvdA. Dat laatste brak op termijn de democratische vrijzinnigheid. Oud en enige vrienden vormden samen met het restant aan liberalen onder leiding van Stikker in 1948 de VVD. Die wist lange jaren opnieuw niet uit te breken uit haar elitaire isolement; zij mocht al blij zijn niet weg te kwijnen zoals het liberalisme van het interbellum.

Aanvankelijk zag de VVD in treurnis aan hoe een nieuwe partij, met sterk vrijzinnig-democratische trekken, naast haar en tegenover haar ontstond: D66. Maar de treurnis sloeg om in vreugde toen in de jaren zeventig het kleine wonder geschiedde. Onder aanvoering van het jonge en schrandere leiderschap van Wiegel groeide de VVD in snel, misschien zelfs te snel, tempo uit van een partij voor een vrijzinnig-protestantse elite tot een werkelijk brede volkspartij. Aan een verklaring voor die omslag zijn wij in het geheel nog niet toe. Misschien dat juist diezelfde grote organisatiedichtheid en discipline, die ooit andere dan liberale partijen groot maakten, nu zij weer loslaten, kansen scheppen voor een *revival* van liberaal denken en temperament, waarbij variatie - twee politieke partijen van liberale snit in plaats van één - eerder een voordeel zou kunnen zijn dan een nadeel. Laat ons het daar nog eens over hebben, tegen de tijd dat de VVD vijftig jaar oud is geworden, in hetzelfde jaar waarin Thorbecke's *en* Donkers Grondwet 150 jaar oud zal zijn.

KENMERKEN VAN HET NEDERLANDS LIBERALISME

E.H. Kossmann¹

U wordt uitgenodigd om een lezing te houden over de kenmerken van het Nederlandse liberalisme. U zegt ja. En dan gaat u peinzen. Dat is natuurlijk te laat. Het was beter geweest wanneer u, zonder erover te hoeven nadenken, deze kenmerken al voor u de invitatie aannam had kunnen opsommen. Wat een mooi, meeslepend betoog zou dan ontstaan zijn. Maar goed, zo is het niet gelopen. U moet de kenmerken van het Nederlandse liberalisme nog gaan opzoeken en vervalt in het soort moedeloos getob dat een voordracht, dus ook deze, onaanhoorbaar maakt. In uw borst woedt de strijd van uw diverse zielen.

De scepticus in u zegt: begin er niet aan. Wat is nu *het* Nederlandse liberalisme? En wat bedoelt men als men het over kenmerken heeft? Zoekt u naar kenmerken die er in de eerste plaats toe dienen om het Nederlandse liberalisme van andere politieke stromingen te onderscheiden? Men krijgt dan als resultaat bijvoorbeeld dat het Nederlandse liberalisme, anders dan confessionelen en socialisten in ons land, en anders ook dan liberalen elders, geen beroep op - laten we het dramatisch uitdrukken - de massa heeft gedaan. Het heeft nooit gewerkt met demonstraties, manifesten, proclamaties en petitionnementen. Het is nooit de straat opgegaan. Of men krijgt: terwijl de Nederlandse socialistische en confessionele partijen net als hun geestverwanten in het buitenland, gedurende de hele tijd van hun bestaan behoefte hadden aan theoretisch samenhangende grondslagen, hebben de Nederlandse liberalen steeds de neiging gehad daar minder waarde aan te

¹. Tekst van een lezing, uitgesproken op het symposium 'Van Thorbecke tot Telders: de actualiteit van de liberale traditie in Nederland', georganiseerd door de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen op 22 januari 1993. Op deze bijeenkomst vond de presentatie plaats van G.A. van der List en P.G.C. van Schie, red., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940*, Assen, 1993. Een verkorte versie van deze lezing verscheen in *NRC-Handelsblad*, d.d. 11 februari 1993.

hechten. Het liberalisme kent in Nederland geen receptuur vergelijkbaar met Kuypers *Ons Program* of met de verwerking van de marxistische leer door de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Of men krijgt: de liberalen zijn tot ver in de twintigste eeuw nationaler gebleven dan christendemocraten en socialisten. Niet dat het geen kennis nam van buitenlandse verschijnselen en idealen. Niet dat liberalen geen reizen maakten, geen Frans of Duits of Engels kenden, verre van dien. Maar zij hadden de behoefte niet zich in een confessionele of socialistische internationale te verenigen. Trouwens, vereniging was in het algemeen geen fenomeen waarop ze bijzonder gesteld waren. Ze zijn er pas laat en met tegenzin toe overgegaan om hun groepering tot een min of meer georganiseerde partij te ontwikkelen en bleken, toen ze daar in schenen te zijn geslaagd, nog schismatischer dan antirevolutionairen en socialisten.

Ziehier, zegt de scepticus in u: ik heb uit de losse pols wat onderscheidende kenmerken van het Nederlandse liberalisme kunnen laten zien. Maar men heeft het natuurlijk al voor zichzelf genoteerd: dit is pure negatie. Het liberalisme deed geen beroep op de massa, het stelde geen theoretisch gefundeerd programma op, het was nationaal en internationaal niet zorgvuldig georganiseerd. Over de positieve kenmerken van het liberalisme zegt dit alles echter niet veel. Om daar uitspraken over te kunnen doen zal men een andere procedure moeten volgen. Maar welke? De scepticus in de borst van de lezinghouder weet het niet. Hij tast rond in zijn woordenschat, vindt in die rijkdom echter slechts treurig stemmende algemeenheden: vrijheidszin, respect voor de individuele persoonlijkheid, soevereiniteit van recht en rede, ordelijke vooruitgang. Het is zeker niet onjuist te beweren dat de liberalen van Thorbecke tot Telders, en tot Oud en Bolkestein, deze waarden hoog hebben gehouden. De vraag is alleen of deze waarden al degenen die er aan hechten tot een liberale eenheid verbinden, dat wil zeggen, of zij bij uitstek en uitsluiting liberale waarden vormen. Dat is, het spreekt vanzelf, niet het geval. Wie de speciale kenmerken van het speciale Nederlandse liberalisme wil definieren, zal naar andere begrippen moeten zoeken. Hij moet proberen aan te geven waarom Nederlandse liberalen het generatie na generatie nodig hebben geacht voor de bevordering van deze algemene en door velen gedeelde idealen een aparte politieke groepering in stand te houden. Willen wij de kenmerken van het Nederlandse liberalisme op het spoor komen, dan moeten wij bepalen hoe en waarom het ernaar heeft gestreefd continuïteit te bezitten.

Is dat een onmogelijke taak? Ja, vindt de scepticus. Want waarlijk, het boek *Van Thorbecke tot Telders*, ter ere waarvan deze bijeenkomst is georganiseerd, ondergraaft en door zijn opzet en door zijn inhoud het besef van continuïteit. Begin en einde zijn niet met elkaar verbonden. Er is geen

ontwikkelingslijn die ons van de anti-Hegeliaan Thorbecke naar de Hegeliaan Telders brengt. En wij zien, om een ander voorbeeld te noemen, links-liberalen en radicalen de doctrinaire erfenis op het eind van de negentiende eeuw afzweren en met inzet meewerken aan de formulering van de beginselen en de legislatieve vormgeving van een verzorgende staat die het kader van Thorbecke's staat te buiten gaat. Het vandaag gepresenteerde boek beschrijft wel hoe de breuk tot stand is gebracht maar niet welke samenhang er in het liberalisme van voor en van na die breuk valt op te merken. De lezer wordt geconfronteerd met discontinuïteit. En dat is zeer goed, denkt de scepticus. Natuurlijk moet een politieke partij haar permanente aanwezigheid gedurende een lange periode legitimeren door te beweren dat zij zichzelf wezenlijk gelijk is gebleven; het sobere historische onderzoek waarvan wij in dit boek de resultaten vinden wijst echter aan dat de werkelijkheid in duidelijke tegenspraak met deze bewering staat. Hoe kan iemand, concludeert de scepticus, verlangen dat men de kenmerken van een dusdanig verbrokken verschijnsel definieert?

De systematicus in ons, die dit getob en gewefel heeft aangehoord, voelt zich verplicht het bij zo'n pertinente ontkennen niet te laten. Op zichzelf kan hij de juistheid van de aangevoerde argumenten aanvaarden; daar valt, *après tout*, ook nauwelijks iets tegen in te brengen. Maar hij probeert het vraagstuk op basis van dezelfde gegevens opnieuw te formuleren. Het Nederlandse liberalisme, stelt hij, werd en wordt gekenmerkt door het besef dat het vanzelf spreekt en, in wat voor uiterlijke en innerlijke strijd het ook gewikkeld wordt, een algemene betekenis bezit die ver boven het niveau van de partijpolitiek uitstijgt. Iemand wordt geen liberaal omdat hij bepaalde punten in het liberale programma aantrekkelijk vindt. Hij is eenvoudig liberaal omdat hij zich een vertegenwoordiger van de moderniteit voelt. Zijn optie voor het liberalisme is dan ook fundamenteel geen keuze voor een partij maar juist een keuze voor onpartijdigheid of bovenpartijdigheid, voor het algemene belang, ja, voor de waarheid. Terwijl confessionelen en socialisten een beroep doen op hun bijzondere inzichten van religieuze of wetenschappelijke aard, verwijzen liberalen naar de objectieve algemeenheid van de hele moderne cultuur, kritisch, wereldlijk, flexibel en dynamisch. Indien iets de continuïteit van het liberalisme al zoveel generaties heeft gewaarborgd, dan is het deze onprogrammatische zin voor de werkelijkheid van de eigen tijd. Als partij bleef het liberalisme in stand juist omdat het bovenpartijdig beweerde te zijn.

Maar waar, redeneert de systematicus in uw borst verder, haalde het liberalisme deze merkwaardige zelfverzekerdheid vandaan? Want het is bepaald geen geringe ambitie waardoor het werd gekenmerkt. In feite

verhief het zich boven het politieke strijdtoneel. Wie zich tegen liberale standpunten verzette, verzette zich tegen de onpartijdige waarheid, de tijdgeest, de objectief vaststelbare gang van de geschiedenis, of iets van die aard. Hoe konden de liberalen er op grond van zulke vooronderstellingen in de negentiende eeuw in slagen zoveel tot stand te brengen dat zij enige reden hadden zich als de vormgevers van de Nederlandse staat te beschouwen? In Frankrijk, in Duitsland, zelfs in Engeland vierde het liberalisme geen vergelijkbare triomfen. Ook in België niet. In de jaren 1890 gebruikten de Nederlandse liberalen hun laatste periode van suprematie om een begin te maken met de invoering van sociale hervormingen. In België regeerden toen homogeen katholieke kabinetten, van 1884 tot 1917, meer dan dertig jaar lang. In 1917 viel aan de Nederlandse liberalen, die de kieswetten van 1850 en 1896 op hun naam hadden staan, de taak toe eindelijk het algemene kiesrecht te introduceren; het instrumentarium waarmee de twintigste-eeuwse politici werkten was zodoende, men weet het, voor een belangrijk deel in liberale werkplaatsen geproduceerd.

Dit is een hoogst opmerkelijk feit. Het Nederlandse liberalisme was in het begin van de negentiende eeuw bepaald geen veelbelovend verschijnsel. Er waren zonder twijfel wel als liberaal te kenschetsen publicisten en politici in het noordelijk deel van Willem I's koninkrijk aanwezig en zij hielpen de Belgische oppositie tegen de autocratie van de Oranjevorst, eisten een vrijere pers, een beter kiesstelsel en andere vormen van ministeriële verantwoordelijkheid dan de grondwet van 1815 voorschreef. Maar een enigszins gesloten front vormden deze individuen niet zodat hun activiteit, hoe levendig misschien ook, te weinig samenhang bezat om concrete resultaten te hebben. Hoe ver wij op het ogenblik ook van de traditionele heldenverering van Thorbecke verwijderd zijn - ook dit boek geeft de afstand aan en in Stuurmans recente bundel *Wacht op onze daden* is hij zelfs helemaal uit het liberale verhaal verdwenen -, toch was hij het zonder twijfel die in de jaren 1840 een groep mensen om zich heen verzamelde, bereid hem te volgen, geschikt om wat er aan publieke opinie bestond zorgvuldig in pers en parlement te bewerken, en in staat op het juiste moment het beleid op zich te nemen. En wat men ook mag denken van de mening dat de patriotten uit de jaren 1780 en 1790 het negentiende-eeuwse liberalisme in Nederland hadden geprepareerd, hoe goed het ook is zekere personen uit de vroege negentiende eeuw naar voren te halen als de voorbereiders en padvindes - Gijsbert Karel van Hogendorp in zijn ouderdom, Donker Curtius in zijn jeugd - het is en blijft een feit dat pas Thorbecke zich met de opbouw en de leiding van een welomschreven en aan de omstandigheden aangepaste hervormingsbeweging belastte, als exponent van de tijdgeest, om het zo te zeggen, als vormgever van wat de tijd vereiste. Dat was laat in de

geschiedenis van het Europese liberalisme en Thorbecke's aanvaarding van liberale ideeën was het resultaat van energieke, maar tijdrovende studie. Thorbecke was geen idealist. Hij acteerde niet als charismatisch leider. Hij bezat een zeer respectabel gevoel van intellectuele en morele superioriteit en grote ambitie. Gedurende de jaren 1840 gaf de politieke en geestelijke toestand van Nederland hem de gelegenheid deze trekken in zijn natuur tot een bijna zakelijk te noemen inzicht in zijn roeping te transformeren. In het vierde deel van de briefwisseling die dit jaar zal uitkomen, vindt men hier uiterst merkwaardige gegevens over.

Pas laat dus en vooral ook dank zij de paniek van koning Willem II tegenover de revoluties in Duitsland kon in Nederland het liberale stelsel worden ingevoerd. Het duurde bovendien jaren voor het naar behoren functioneerde. Vanwaar dan, de vraag herhaalt zich, het onmiskenbare succes ervan? Vanwaar die schijn van vanzelfsprekendheid waarmee het zich wist te omgeven? Vanwaar de zelfverzekerdheid waarmee het beweerde de ware vertegenwoordiger van de tijdgeest te zijn, de idee die nauwkeurig op de werkelijkheid paste, de enig mogelijke interpretatie van deze fase in de geschiedenis der mensheid en van Nederland in het bijzonder? Het antwoord ligt voor de hand: noch sociaal noch politiek noch intellectueel stootte het op echt belangrijke tegenstand. Het koningschap had in de jaren 1830 veel van zijn glans verloren. Willem II voerde geen duidelijke politiek. Willem III bleek veel te grillig om als spil van een of andere antiliberaal conservatief-royalistische groepering te fungeren. De adel had in Holland vanouds geen beslissende politieke invloed en deed ook onder Willem I geen poging die te verwerven. Dat wil zeggen, echte, zelfbewuste, zich op solide privileges, maatschappelijke positie en grondbezit hoog verheffende reactionairen waren er niet. Conservatieven waren er natuurlijk wel. Geen enkele maatschappij kan zonder conservatisme in stand blijven, zelfs de Nederlandse niet. Maar het had geen sterk karakter en toen de liberalen de grondwet in 1848 eenmaal hadden herzien, bracht het geen alternatief naar voren; het beperkte zich tot de tactiek van vertraging in de volledige uitvoering ervan en ernstige reserve ten opzichte van de liberale leiders persoonlijk. En zelfs de zich allengs om Groen van Prinsterer heen vormende antirevolutionaire groep spande zich niet in om de aard van de Nederlandse staat fundamenteel te veranderen. Wat zou ze ook hebben kunnen verzinnen? Groen wist tenslotte dat zijn oude vriend Thorbecke weliswaar liberaal was geworden maar geen revolutionair en, hoe men ook redeneerde, toch bepaald moeilijk als centraal object van principiële antirevolutionaire kritiek kon dienen. Hoe boeiend de bekende antirevolutionaire, door Groen zelf in velerlei vormen uitgewerkte these dat de liberale moderniteit onvermijdelijk een samenleving van indi-

vidualistische atomen zou produceren, aan geen enkele traditionele hiërarchie en normenstelsel onderworpen en slechts door totalitaire terreur te bedwingen - hoe boeiend ook, zulke boetpredikaties kregen geen vat op het Thorbeckeaanse liberalisme.

Thorbecke's liberalisme was immers niet revolutionair, niet uitzonderlijk individualistisch en niet utilitaristisch. Het stond dicht bij de preromantiek van Herder dan bij Jeremy Bentham's theorieën over de maximalisatie van het geluk. Het stond veel dicht bij de door Groen bewonderde Guizot dan bij Robespierre, de door Groen steeds midden in het veld van zijn discussie opgestelde vogelverschrikker. Dit liberalisme wilde organisch zijn en wat dit woord nu ook precies te betekenen had, het hield in elk geval in dat het nieuwe systeem geen door abstracte theorie beheerst verzinsel meende te zijn en geen exclusieve waarde aan de verschaffing van geluismiddelen voor de individuele burger hechtte, maar was ingebed in de historische ontwikkeling en verankerd in de samenhang van de maatschappij. Het is opmerkelijk dat de Nederlandse liberalen de term organisch ook na Thorbecke met instemming zijn blijven gebruiken, zelfs Van Houten die de links-liberale aanval op het oude liberalisme in de jaren 1870 inzette. Het was alsof de liberalen door het organische karakter van hun politiek te beklemtonen aangaven dat deze politiek vanzelfsprekend juist was, natuurlijk produkt van een natuurlijke ontwikkeling.

Het grote probleem waarvoor de historicus die het Nederlandse liberalisme van de negentiende en de twintigste eeuw als een geheel zou willen bestuderen komt te staan, is uiteraard dat de positie ervan na de invoering van het algemene kiesrecht radicaal veranderde. Van 1918 tot 1940 namen slechts enkele liberalen gedurende slechts vijf jaren aan de door de confessionelen beheerste kabinetten deel. Na 1945 werd aan de stroming meer plaats gegeven: van 1945 tot 1967 - een periode van 22 jaar, net als het interbellum - deelden de liberalen gedurende tien jaar de regeringsverantwoordelijkheid met socialisten en confessionelen. Hoe is het mogelijk geweest dat de liberalen, die van 1901 tot 1918 onder het beperkte kiesrecht gemiddeld 35 zetels in de Tweede Kamer van honderd leden bezetten en onder het algemene kiesrecht van 1918 tot 1939 gemiddeld vijftien, die geteisterd werden door scheuringen en splitsingen - naast de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) waren er tot 1921, toen ze verenigd werden in de (wat later zo genoemde) Liberale Staatspartij (LSP), niet minder dan vijf liberale groeperingen -, hoe komt het dat zij, ook na hun val van de troon, hun bestaan hebben weten te continuëren? Zij hadden de parlementaire monarchie ingericht, iets van sociale legislatie gerealiseerd, het algemene kiesrecht ingevoerd. Hun taak was, zo leek het, voltooid.

Maar zo redeneerden de liberalen niet. Zij hebben zich in feite zonder veel inspanning aan de nieuwe machtsverhoudingen aangepast en er niet aan getwijfeld dat een liberale partij ook in de twintigste eeuw een functie had. Op een of andere manier zou deze partij nog steeds de politieke uitdrukking vormen van de in Nederland ondanks de groei van de confessionele invloed, van het zuilenstelsel en tot op zekere hoogte ook van het socialisme, intellectueel en economisch dominante liberale geest. J.J. Woltjer opent zijn vorig jaar verschenen *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* met een hoofdstukje waarin hij de toestand van 1918 kenschetst en hij noemde dat 'Een liberaal land'; voor zijn beschrijving van het interbellum zelf vond hij de titel 'Een liberale erfenis onder confessioneel beheer'. Dat wil zeggen, er was ook in de eerste helft van onze eeuw voor de liberalen blijkbaar reden om te beweren dat een verstandig, goed ontwikkeld mens in Nederland vanzelfsprekend een liberaal was, eenvoudig omdat de bijdrage van socialisten en confessionelen aan alle zaken waarop het aankwam, namelijk het bedrijfsleven, de kunsten en wetenschappen, het ambtelijke apparaat, de rechterlijke macht, beperkt was en van de hervormingen die zij in volgens de liberalen hoogdravende plannenmakerij bepleitten, vrijwel niets realiseerbaar was gebleken. Vandaar misschien dat de LSP zich in de jaren 1930 beter in de parlementaire democratie thuisvoelde dan de SDAP en de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Al had het algemene kiesrecht de liberale suprematie gebroken en zowel confessionelen als socialisten zeer aanzienlijke winst gebracht, het waren in deze crisistijd de confessionele en socialistische partijen die met grote plechtigheid nadachten over, en ijverden voor, een hervorming van de staatsinstellingen, een hervorming welke in allerlei opzichten verwant was aan de ordeningsprincipes van de autoritair geregeerde landen van toen - het was niet de liberale partij.

De scepticus heeft dit lange betoog zo geduldig kunnen aanhoren omdat hij vermoedde waarheen het zou leiden en waar het zou blijven steken: in 1945. Want dit is het paradoxale, zegt hij, van de liberale situatie in Nederland. De liberalen waren de parlementaire democratie gedurende de jaren 1930 in theorie trouwer gebleven dan heel wat socialisten met hun Plan van de Arbeid en heel wat confessionelen met hun corporatisme. Tijdens de bezetting steeg de reputatie van de parlementaire democratie echter aanmerkelijk. In 1944 en 1945 werden door en rondom koningin Wilhelmina gevoelde verlangens naar vernieuwde gezagsverhoudingen, sterkere leiding en minder verdeeldheid ondanks het grote persoonlijke prestige van de vorstin nauwelijks serieus in discussie gebracht en van de door anderen voorgestelde totale herziening van het partijsysteem kwam vrijwel niets terecht. Aangezien deze hele hervormingsimpuls niet door de

oorlogservaringen zelf werd geïnspireerd maar eerder door de ervaringen met de crisis van de jaren 1930, betekende de terugkeer tot het pure vooroorlogse stelsel in 1945 en 1946 dat de confessionelen en socialisten hun geloof in de parlementaire democratie hadden hervonden. Het is dus niet ongeoorloofd te beweren dat de in de jaren 1930 gebleken terughoudendheid van de liberalen met betrekking tot een diepgaande hervorming van de staatsinstellingen, niet onverstandig was geweest. De door de liberalen ingerichte parlementaire democratie toonde in 1945 immers opnieuw haar levenskracht.

Profiteerde het liberalisme daarvan? Waarschijnlijk niet. Profiteerde het liberalisme van de snelle economische ontwikkeling die in de jaren 1960 tot een door niemand voorspelde uitbarsting van welvaart zou leiden? Evenmin. Had het liberalisme in de jaren 1950, 1960, 1970 nog wel reden zich tot representant van de moderne levensbeschouwing uit te roepen en zijn gelijk vanzelfsprekend te vinden? Het maakte die indruk niet. Het verloor natuurlijk in de zich wijzigende maatschappij veel van het houvast dat het er decennia lang had bezeten. De grote nationale kranten, de ambtenaren, de universiteiten opteerden niet langer met een zeker automatisme voor de liberale posities. Niet alleen electoraal, ook sociaal werden groepen met andere uitgangspunten concurrenten van doorslaggevend belang. Van een soort van liberale hogere stand was na 1945 steeds minder te merken. Meer dan vroeger moest het liberalisme de aantrekkingskracht van partijprogramma's en leuzen gaan verzorgen. Maar nu, vraagt de scepticus verder, heeft het nu opnieuw gelijk gekregen en zal het, na de verzwakking van het confessionalisme sinds de jaren 1960, de débâcle van het communisme, de desillusie van het socialisme, de erkenning door alle betrokkenen dat het verzorgingsstelsel beknot en meer plaats voor utilitaristisch individualisme ingeruimd moet worden, zal het nu de zelfverzekerdheid, de vanzelfsprekendheid, hervinden die in Nederland volgens u zo lang zijn kenmerkende eigenschap is geweest?

Dit is echter een vraag van zo grote gecompliceerdheid, dat ik, broeder systematicus, voorstel haar te deponeren in de studeerkamers van een van onze opdrachtgevers, namelijk de Teldersstichting, die, veel meer dan wij, tot taak heeft haar te beantwoorden. Ge gaat akkoord? Wel dan, dames en heren, we hebben gezegd.

DE TELOORGANG VAN DE *CATCH-ALL* PARTIJ

Een bespreking

K. Deschouwer

1. Theorieën, modellen en data

Het is al vaker gezegd en geschreven, doch er kan niet genoeg op gewezen worden: binnen de partijentheorie is er opvallend weinig aandacht besteed aan onderzoek en theorievorming over de organisatorische structuren van partijen. Dat staat in schril contrast met de veelheid aan gegevens die beschikbaar zijn over partijsystemen of over verkiezingen. Wie belangstelling heeft voor de interne werking van partijen moet naar enkele klassiekers grijpen, zoals Michels, Ostrogorski en Duverger, en vindt voor de recentere periode nog Panebianco, en verder wat verspreide artikelen en hoofdstukken. Aan *case-studies* over partijen ontbreekt het evenwel niet.

Er is een vrij eenvoudige verklaring te verzinnen voor deze wat povere positie van de algemene theorievorming over partijorganisaties. Het is gewoon ontzettend moeilijk en dus peperduur om voldoende gegevens over individuele partijen in verschillende landen bij elkaar te brengen. Vergelijkend onderzoek met het land en dus het partijsysteem als analyse-eenheid is stukken makkelijker. Duverger beschrijft in de inleiding van zijn *Les partis politiques* heel mooi de vicieuze cirkel waarin we gevangen zitten: enkel goede monografieën laten toe een algemene theorie te construeren, doch die monografieën kunnen slechts goed zijn, indien zij gebaseerd zijn op een algemeen theoretisch kader.¹

Duverger heeft gepoogd de vicieuze cirkel te doorbreken, en daar is hij zeer zeker in geslaagd. Hij heeft een hele reeks concepten aangereikt waarmee wij vandaag nog steeds aan de slag kunnen, en waarop door diverse auteurs is voortgebouwd. Kirchheimer, Janda of Panebianco - om een paar moderne

klassiekers van deze discipline te noemen - zijn zeer schatplichtig aan Duverger.

Toch blijft er een probleem bestaan. De ideeën en theorieën van diezelfde Duverger, Kirchheimer en Panebianco hebben erg snel een status van algemene geldigheid verworven, zonder dat er ooit echt grondig empirisch getoetst is of hun inzichten inderdaad correct zijn. Zij zijn logisch en elegant, en dus makkelijk bruikbaar, maar tot nader order zijn elegantie en directe plausibiliteit geen criteria om de wetenschappelijke validiteit van theorieën te beoordelen (ook al gebeurt dat in het ware wetenschappelijke leven maar al te vaak). De empirische toets kan er slechts komen indien er voldoende gegevens beschikbaar zijn waarmee die kan gebeuren. Die gegevens zijn er lange tijd helemaal niet geweest.²

Het proefschrift van R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht, 1992), is alvast om twee redenen bijzonder verdienstelijk en hoopgevend. Het is een monografie zoals Duverger zich deze heeft gedroomd: stevig gebruik makend van de bestaande theoretische modellen, zodat het verhaal niet louter de kroniek is van een aantal partijen uit het land van de auteur. En in de tweede plaats brengt het een zeer grote hoeveelheid empirische gegevens over de Nederlandse partijen bij elkaar. Het kan aldus een poging zijn om die theorieën grondig te toetsen. Die gegevens zijn bovendien niet uitsluitend voor Nederland alleen verzameld. Het werk is ingebed in een uitvoerige dataverzameling over partijen in twaalf landen gedurende drie decennia.³ Overall worden dezelfde partijenmerken in kaart gebracht. Met deze gegevens moet het mogelijk zijn een fundamenteel inzicht te verkrijgen in de wijze waarop partijorganisaties zich de laatste dertig jaar ontwikkeld hebben. Koole is voor Nederland alvast begonnen.

2. De derde fase van Otto Kirchheimer en Angelo Panebianco

De voorbije dertig jaar zijn voor de ontwikkeling van partijorganisaties erg belangrijk, althans indien we ons baseren op de theorieën die er terzake bestaan. De belangrijkste figuur is dan Otto Kirchheimer.⁴ Hij meende te kunnen vaststellen dat er na de Tweede Wereldoorlog iets fundamenteels aan de gang was met de partijen, en met de oude massapartijen in het bijzonder. Na een eerste periode van ontwikkeling en consolidatie tot ongeveer 1920, en een tweede periode van eerste machtsdeelname tijdens het interbellum, kwam nu de derde periode waarin de massapartij evolueerde naar een 'catch-all' partij. Deze derde periode van de massapartij is meteen ook een derde fase in de ontwikkeling van partijen in het algemeen. Na de kaderpartij en de

massapartij, is er nu de *catch-all* partij. Daarmee is meteen ook nog een moeilijkheid of dubbelzinnigheid van de theorie over de evoluties van partijen aangegeven: de ontwikkeling van bestaande typen (de evolutie van de massapartij) en het ontstaan van nieuwe typen lopen zomaar door elkaar.

Voor Kirchheimer is de *catch-all* partij niet echt een nieuwe partij, maar meer een aangepaste versie van de massapartij. Die aanpassing komt er als gevolg van een aantal maatschappelijke ontwikkelingen, zoals stijgende economische welvaart, afname van de relevantie van de negentiende-eeuwse ideologien, en de toenemende complexiteit van het sociale leven. Wolinetz poogt aan te tonen dat niet alle massapartijen evenveel kans hebben om tot *catch-all* partijen te evolueren.⁵ Partijen die reeds vroeger een niet zo hechte band met hun achterban hadden, of waar die band langdurig doorgeknipt was, partijen dus in nieuwe democratieën of in democratieën die onderbroken of grondig verstoord werden, hebben meer kans om *catch-all* te worden. Het belangrijkste voorbeeld van waaruit Kirchheimer generaliseerde, de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) in de Bondsrepubliek, is een perfecte illustratie daarvan. Men kan dus ook stellen dat partijen die 'werkelijk' massapartij zijn, slechts weinig kans hebben om *catch-all* te worden, en dat het *catch-all* type eerder een partij is met een andere origine dan de massapartij, net zoals de massapartij een andere origine heeft dan de kaderpartij.

Koole houdt het evenwel bij de interpretatie van Kirchheimer zelf, bij de klassieke benadering dus, en gaat derhalve voor de Nederlandse partijen op zoek naar het antwoord op de vraag of de ontwikkelingen die zij sinds 1960 hebben doorgemaakt, begrepen kunnen worden als een evolutie in de richting van *catch-all* partijen. De stelling van Kirchheimer is door vele anderen aangevuld en vooral geherformuleerd. Wat Kirchheimer aanduidt als *catch-all*, krijgt bij Panebianco de benaming 'electoraal-professionele partij',⁶ maar de analyse verschilt niet wezenlijk. Koole wenst te onderzoeken of er in de Nederlandse partijen aanpassingen gebeurd zijn aan de gewijzigde maatschappelijke omstandigheden, die beantwoorden aan datgene wat Kirchheimer en door hem geïnspireerde auteurs verwachten.

Daarmee is nog eens aangegeven waarom het boek een goede monografie is, een studie van partijen zoals Duverger er meer had gewild. Door van begin af aan deze theoretische vraag te stellen, wordt de lezer meteen ook bijzonder nieuwsgierig, en is hij in staat de voorgestelde gegevens voortdurend logisch

te plaatsen. Dat is nodig, want wat volgt is soms wel erg droge, descriptieve materie. Dat is beslist geen euvel van het boek, doch zoals hierboven reeds gesteld werd, is het de tweede reden waarom het zeer leerzaam is. Er wordt niet volstaan met wat brede impressionistische penseelstreken. Het rijke partijleven wordt daarentegen tot in de kleinste details blootgelegd, zodat de ultieme toets aan de theoretische aanhangsvraag met kennis van zaken kan gebeuren.

3. Het rijke Nederlandse partijleven

Eerst wordt de voorgeschiedenis uit de doeken gedaan. Voor elke partij wordt beschreven hoe zij ontstaan is. De bedoeling daarvan is na te gaan in welke mate de ontstaansgeschiedenis blijft doorwerken in de structuren die in 1960 kunnen worden waargenomen. Dat blijkt in sterke mate het geval te zijn, zodat Koole gewaagt van een 'bevriezing van de organisatiestructuur' (p. 100). Na de beschrijving van de structuren in 1960, is er een eerste poging om na te gaan in welke mate de Nederlandse partijen zich gedragen zoals de theoretische modellen voorschrijven. Dat blijkt niet erg mee te vallen. ARP, KVP en PvdA blijken slechts in beperkte mate als 'massapartijen' te kunnen worden omschreven, en 'kaderpartijen' zijn ze beslist ook niet. Hoogstens kan gesteld worden dat ze massapartij wensen te zijn, zodat Koole ze als 'intentionele massapartijen' kenmerkt. CHU en VVD komen wat in de buurt van de kaderpartij, maar lijken dan weer te veel op massapartijen om hen die naam te kunnen geven. Zij kunnen dan eerder als 'semi-massapartij' beschouwd worden (p. 104).

Koole worstelt hier voor het eerst met de moeilijkheid om de Nederlandse partijen volgens de klassieke modellen te typeren. Dat zal later opnieuw gebeuren wanneer het model van de *catch-all* partij aan de beurt is. Dat kan deels te wijten zijn aan het eigenzinnige karakter van die Nederlandse partijen, maar het is zeker in even grote mate een methodologisch probleem. We zullen daarop zo dadelijk terugkomen.

Na de ontstaansgeschiedenis en de structuren van 1960, worden de veranderingen beschreven. Daarbij komt zowat al het denkbare ruimschoots en gedetailleerd aan bod: de formele structuren, lidmaatschap en ledentallen, de financiën, de wettelijke positie, de rol van de fracties, de verwante organisaties, de procedures van kandidaatstelling, de programmaproductie, de strategie en de electorale campagnes. Op ruim 250 bladzijden wordt hier een schat aan informatie beschreven, geordend en geduid. Alleen al daarom kan nu reeds voorspeld worden dat dit werk van Koole één van de vaakst geraadpleegde en meest geciteerde boeken over de Nederlandse partijen gaat worden. En zo hoort het.

4. Geen *catch-all* in Nederland

Na de beschrijving van de partijstructuren en van de veranderingen daarin, sluit het boek af met een theoretische discussie en conclusie. Deze lonen zonder meer de moeite om er dieper op in te gaan. We concentreren ons daarbij even op de vraag of de Nederlandse partijen anno 1990 al dan niet als *catch-all* partijen kunnen worden beschouwd. Koole gaat ook na in hoeverre Panebianco's concept van de electoraal-professionele partij opgaat, en of er sprake kan zijn van een *decline of parties* in Nederland. Die dingen hangen evenwel nauw met elkaar samen, en het methodologisch probleem waarbij we wensen stil te staan, kan het best geïllustreerd worden met de discussie rond het *catch-all* concept.

Kirchheimer definieert de *catch-all* partij aan de hand van vijf kenmerken: vermindering van de ideologische bagage, versterking van het leiderschap, degradatie van de rol van het partijlid, verlaten van de *classe gardée* en het onderhouden van relaties met een scala aan belangengroepen. Dat is een relatief vage omschrijving, en Koole stelt terecht: 'De populariteit van Kirchheimers concept van de *catch-all* partij in de politieke wetenschap is niet evenredig aan de bruikbaarheid ervan voor wetenschappelijk onderzoek' (p. 379). De wijze waarop de vijf kenmerken moeten worden geoperationaliseerd is niet aangegeven, en vele interpretaties zijn dus mogelijk. Daarbij wordt dan vaak vergeten dat er vijf variabelen zijn, en partijen worden nogal snel als *catch-all* getypeerd wanneer ze voor één of twee variabelen in de juiste richting evolueren. Daarbij is de vervaging van de ideologie dikwijls de belangrijkste, en verdwijnen de organisatorische kenmerken naar de achtergrond.

Koole wil deze valstrik vermijden, wil vermijden om al te snel en op basis van een paar losse indicaties de Nederlandse partijen in het *catch-all* hokje te stoppen. Het is niet omdat die partijen leven en evolueren in de periode die door Kirchheimer gedefinieerd werd als de derde fase, als de periode waarin de *catch-all* partij eraan komt, dat dit noodzakelijk voor alle partijen zo is. De flinke relativering die Koole aldus bij het *catch-all* concept aanbrengt, is zeer verdedigbaar en nuttig.

Om het concept voor Nederland te toetsen, bekijkt hij derhalve expliciet de vijf variabelen, en poogt hij indicatoren te vinden om hun waarde te meten. Dat is niet eenvoudig, want de variabelen zelf zijn voor interpretatie vatbaar.

Hoe moet men bijvoorbeeld het verlaten van de *classe gardée* meten? Moet men het verkiezingsonderzoek gebruiken en nagaan in welke mate de oude maatschappelijke subgroepen zich nog achter hun respectievelijke partijen scharen, of moet men de electorale retoriek en strategie van de partijen zelf bekijken? En vanaf wanneer kan men dan stellen dat het verlaten van de *classe gardée* opgaat? Is dat het geval zodra de partijen zich niet meer uitsluitend tot hun eigen specifieke achterban richten (en deden ze dat ooit wel?), of slaat de balans pas om in de richting van *catch-all* wanneer de partijen inderdaad zonder enig onderscheid alle kiezers proberen aan te trekken?

Het is vanaf dit punt dat de werkwijze van Koole vragen begint op te roepen. Er rijzen twee problemen. Het eerste heeft te maken met die operationalisering. Koole gaat wel op zoek naar indicatoren, maar behoudt er telkens verschillende, en voert dan een meting uit die bijzonder intuïtief en impressionistisch is. Hoe hoog de partijen erop scoren, en welke de eventuele verschillen tussen de partijen zijn, komt op deze manier maar matig uit de verf. Het is dan evenmin duidelijk vanaf waar er gesteld kan worden dat een partij aan het kenmerk beantwoordt. Het is degene die de meetstok vasthoudt die zelf aan de hand van vaag gehouden criteria beslist, of de kritische grens al dan niet overschreden is. Kirchheimer treft schuld, omdat hij naliet de nodige richtlijnen voor concretisering en dus operationalisering van de variabelen te geven, doch met het materiaal dat Koole verzameld heeft, beschikt hij over middelen om zelf een meer secure meting te gaan uitvoeren, met een zelf ontwikkelde maar dan wel duidelijk aangekondigde meeteenheid per variabele.

Het tweede probleem heeft betrekking op het blijvend combineren van het globale type en van de variabelen waaruit het is samengesteld. Typologieën zijn ontzettend handig, en hebben een grote heuristische waarde, maar ze zijn tegelijkertijd erg misleidend en gevaarlijk. Alles hangt af van de status die aan de typen gegeven wordt. Kirchheimer laat (net als Duverger voor zijn massa- en kaderpartij) in het midden welke die status is, en produceert dus flink wat verwarring. Typologieën reduceren de werkelijkheid door een reeks variabelen samen te nemen en deze theoretisch een extreme waarde toe te kennen. Deze vereenvoudiging laat toe lijnen te trekken, en de complexe empirische werkelijkheid te ordenen.

De typen die op deze wijze ontwikkeld worden, lenen zich eventueel ook voor empirische analyse. Daarvoor is het dan nodig ze opnieuw te ontbinden in de originele samenstellende variabelen, en voor elk van de variabelen afzonderlijk na te gaan hoe de bestudeerde partijen erop scoren.⁷ Indien men dan met die scores opnieuw het type wil opbouwen, dit wil zeggen indien

men van partijen wil weten of ze al dan niet aan het type beantwoorden, dan ligt het antwoord echter wel voor de hand. Het zit immers in de vraag en in de methode ingebouwd: bestaande partijen beantwoorden niet aan alle kenmerken van het type. Hoogstens zullen zij voor één of meer van de variabelen wat meer of minder in de buurt komen.

Indien dus de Nederlandse partijen beschreven worden, en indien er daarbij nagegaan wordt of ze al dan niet beantwoorden aan de kenmerken van de klassieke typen, dan zal het antwoord negatief zijn. De Nederlandse partijen van 1960 zijn dus noch kaderpartijen noch massapartijen, en de partijen van 1990 zijn geen *catch-all* partijen. Dat kon dus ook voorspeld worden zonder de partijen te bestuderen.

Koole beschrijft en verantwoordt zijn methode hier niet genoeg. De vaagheid die Duverger en Kirchheimer lieten bestaan over de status van hun typen (ideaaltypen of empirische typen) wordt niet weggewerkt. Ons komt het voor dat - gegeven de aard van de verzamelde gegevens - de kans moest worden gegrepen om de typen inderdaad te ontbinden in variabelen, en daarin dan verder te gaan dan een intuïtieve meting, om vervolgens per variabele en per partij te vertellen hoe de kenmerken die door de klassiekers als cruciaal voor de partijontwikkeling naar voren werden geschoven, nu echt evolueren.

De partijentheorie heeft zich te lang moeten behelpen met concepten die nauwelijks op systematisch onderzoek steunden. Dat heeft die partijentheorie geen goed gedaan. Het heeft allicht geleid tot het al te makkelijk aanvaarden dat de klassiekers het bij het rechte eind hadden. De enige manier om vooruit te gaan, is overgaan tot het wezenlijk en secuur meten van de ontwikkelingen in de partijen. Daarbij zijn de klassieke typen vooral nuttig omdat ze een aantal mogelijk relevante variabelen aanreiken. Het onderzoek van Koole biedt de mogelijkheid om op die manier te werken, maar zet de stap veel te schroomvallig.

Het valt tenslotte op hoe Koole een stuk milder is voor Duverger en zijn typen dan voor Kirchheimer. Duverger heeft recht op wat meer nuances. De Nederlandse partijen beantwoorden niet voldoende aan de kenmerken van de massapartij om aldus getypeerd te worden. Zij komen echter wel dicht genoeg in de buurt (vanaf wanneer het dicht genoeg is, is ook hier niet duidelijk) om als massapartij met adjectief beschouwd te worden: semi of intentioneel. En een tweede nuancering waarvan alleen Duverger mag genieten, is de differentiatie tussen de verschillende Nederlandse partijen. Ze worden niet

allemaal in één zak of type gestopt, maar krijgen een op basis van de waargenomen en beschreven evoluties een verschillende benaming. Bij Kirchheimer geldt dit niet meer. De Nederlandse partijen kunnen niet gekenmerkt worden als intentionele *catch-all* of eventueel als quasi-*catch-all*. Zij zijn het gewoon niet. En ze worden daarbij allemaal over dezelfde kam geschoren.

5. De moderne kaderpartij

Na vastgesteld te hebben dat de Nederlandse partijen geen *catch-all* partijen zijn, en overigens ook geen electoraal-professionele partijen, gaat Koole op zoek naar het antwoord op de vraag wat ze dan wel zijn. Het zijn 'moderne kaderpartijen' (p. 407). Deze kenmerken zich door (1) een overwicht van de partijtop, met evenwel duidelijke verantwoordingsplicht jegens het partijkader; (2) een gering aantal leden; (3) sterke gerichtheid op kiezers, doch noch *classe gardée*, noch *catch-all*; (4) de organisatiestructuur van de massapartij; (5) de inkomsten afkomstig van leden en van de overheid.

Deze alternatieve typering van de Nederlandse partijen roept twee bedenkingen op, die nauw aansluiten bij de vorige discussie. Vooreerst is er de vraag naar de methodologische status van dit type. Het werd geconstrueerd op basis van de waarnemingen bij de Nederlandse partijen, zodat het zeker empirisch onderbouwd is. Maar het vereenvoudigt wel de zaken, door niet alle partijenmerken in ogenschouw te nemen, en door te doen alsof alle partijen dezelfde score hebben op de in de definitie opgesomde variabelen. Dat is de kracht van het type: het heeft grote heuristische waarde, en zet aan tot nadenken over de mogelijke bruikbaarheid ervan voor vergelijkend onderzoek, waarover dadelijk meer.

Maar indien iemand nu zou proberen om - voor Nederland of voor een ander land - na te gaan of het type klopt, met dezelfde methode die Koole hanteert om de typen van Duverger en van Kirchheimer te beoordelen, dan zou de 'moderne kaderpartij' allicht dezelfde weg opgaan. Het zou als type verworpen worden. De bestaande partijen voldoen immers slechts gedeeltelijk aan de beschreven kenmerken, en aangezien er niet precies is aangegeven vanaf waar het kenmerk als voldoende aanwezig mag worden beschouwd, is het type even kwetsbaar als alle andere. Dit wil zeggen, het is kwetsbaar als het tegelijkertijd als type en als set van meetbare variabelen beschouwd zou worden. Maar dan doet men het onrecht aan, net zoals naar ons gevoel Duverger en Kirchheimer door Koole wat onrecht aangedaan werden.

De andere vraag is of het type van de moderne kaderpartij louter de Nederlandse partijen kenschetst, dan wel de hedendaagse Europese partijen in

het algemeen. Koole presenteert het duidelijk als Nederlands. De niet-Nederlandse lezer maakt uiteraard meteen de vergelijking met andere landen, vooral ook omdat tenslotte de idee van de moderne kaderpartij groeit uit de onvoldoende die gegeven wordt aan typen die wel degelijk bedoeld waren om internationaal-vergelijkend inzicht te bieden.

We hebben zelf, in een poging om de evoluties in Nederland en België te vergelijken, vastgesteld dat het niet voor de hand ligt om de Belgische partijen als moderne kaderpartijen te beschouwen.⁸ Dat gebeurde op een nogal intuïtieve en impressionistische wijze. Voor België suggereerden wij de term 'moderne massapartijen', omdat de ledentallen er blijvend hoog zijn en zelfs licht stijgen, en omdat de (traditionele) partijen nog steeds formele banden hebben met verwante nevenorganisaties. Daarmee werd het type van de kaderpartij onrecht aangedaan. Slechts één variabele klopt duidelijk niet (de ledentallen) en één variabele ontbreekt (de nevenorganisaties) om ook België te kunnen plaatsen. En overigens zijn er flinke verschillen tussen de diverse Belgische partijen.

De gegevens terzake voor België werden verzameld in het kader van hetzelfde internationaal onderzoek dat de gegevens voor Nederland produceerde. En zo zijn er nog tien landen. Met dat materiaal moet nu het echte vergelijkende werk gaan gebeuren. Daarbij zouden wij hard willen pleiten voor het operationaliseren van zoveel mogelijk variabelen met betrekking tot de organisatiestructuren van partijen (dus bijvoorbeeld ook banden met nevenorganisaties, professionalisering, coherentie, ideologische convergentie en dergelijke), om pas dan na te gaan of er empirische clusters zijn die toelaten om tot typologievorming en classificatie over te gaan. Vertrekken vanuit typen houdt het gevaar in dat de zeer grote variëteit die er in de partijpopulatie ongetwijfeld bestaat, a priori uit het zicht verdwijnt.

Maar vooraleer er kan worden overgegaan tot de internationale vergelijking, is het nodig dat eerst aan de hand van de verzamelde data de nationale monografieën geschreven worden. Koole heeft terzake zijn werk gedaan, en goed gedaan. Navolging ervan moet hard aanbevolen worden.

noten

1. M. Duverger, *Les partis politiques*, Parijs, 1976, 17.
2. Een uitzondering moet hier gemaakt worden voor de zeer verdienstelijke

poging van K. Janda, *Political Parties: A Cross National Survey*, New York, 1980. Het materiaal dat hij ter beschikking heeft gesteld, kenmerkt zich evenwel eerder door breedte (157 partijen uit 53 landen) dan door diepgang en betrouwbaarheid, waardoor de gebruiker ervan op een paar flinke frustraties mag rekenen. Zie hiervoor R.A. Koole, 'Het vergelijken van politieke partijen als organisaties', in: *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen, 1988, 138-153.

3. Zie R. Katz en P. Mair, red., *Party organizations. A Data Handbook*, London, 1992.

4. O. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party Systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner, red., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, 177-200.

5. S.B. Wolinetz, 'The Transformation of Western European Party Systems Revisited', in: *West European Politics*, 1979, 4-28.

6. A. Panebianco, *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge, 1988, 264.

7. Zie hiervoor ook K. Deschouwer, 'The survival of the fittest. Measuring and explaining adaptation and change of political parties'. Paper presented to the ECPR Joint Sessions, Limerick, 1992.

8. K. Deschouwer en R. Koole, 'De ontwikkeling van partij-organisaties in België en Nederland, 1960-1990', in: *Sociologische Gids*, 39 (1992), 324-345.

8. M. Duverger, *Les partis politiques*, Parijs, 1976, 17.

8. Een uitzondering moet hier gemaakt worden voor de zeer verdienstelijke poging van K. Janda, *Political Parties: A Cross National Survey*, New York, 1980. Het materiaal dat hij ter beschikking heeft gesteld, kenmerkt zich evenwel eerder door breedte (157 partijen uit 53 landen) dan door diepgang en betrouwbaarheid, waardoor de gebruiker ervan op een paar flinke frustraties mag rekenen. Zie hiervoor R.A. Koole, 'Het vergelijken van politieke partijen als organisaties', in: *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen, 1988, 138-153.

8. Zie R. Katz en P. Mair, red., *Party organizations. A Data Handbook*, London, 1992.

8. O. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party Systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner, red., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, 177-200.

8. S.B. Wolinetz, 'The Transformation of Western European Party Systems Revisited', in: *West European Politics*, 1979, 4-28.

8. A. Panebianco, *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge, 1988, 264.

8. Zie hiervoor ook K. Deschouwer, 'The survival of the fittest. Measuring and explaining adaptation and change of political parties'. Paper presented to the ECPR Joint Sessions, Limerick, 1992.
8. K. Deschouwer en R. Koole, 'De ontwikkeling van partij-organisaties in België en Nederland, 1960-1990, in: *Sociologische Gids*, 39 (1992), 324-345.

AUTEURS

J.Th.J. van den Berg is hoogleraar Nederlandse Politiek en Parlementaire Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden.

K. Deschouwer is hoofddocent Politieke Wetenschappen en directeur van het Centrum voor Politicologie aan de Vrije Universiteit Brussel.

R.A. Koole is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

E.H. Kossmann is emeritus-hoogleraar Moderne Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

V. Mamadouh is als KNAW-fellow verbonden aan de vakgroep Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam.

H.-M.T.D. ten Napel is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

I.M. Noomen is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

N.P. Passchier is werkzaam bij de Raad voor Gemeentefinanciën te Den Haag.

W.H. van Schuur is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

H. van de Velde is verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

H. van der Wusten is als hoogleraar Politieke Geografie verbonden aan de vakgroep Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam.

M. Zonneveld is politiek redacteur van *Het Parool*.